

Міністерство молоді та спорту України
Управління молоді, фізичної культури та спорту Запорізької
обласної державної адміністрації

"Історія для воїна"
Інформаційно-просвітницький матеріал
Всеукраїнської акції Міністерства молоді та спорту,
спрямованої на збільшення чисельності молоді, яка
бере активну участь у діяльності громадських об'єднань
національно-патріотичного спрямування."

Відділ національно-патріотичного виховання
Міністерства молоді та спорту України
Управління молоді, фізичної культури та спорту
Запорізької обласної державної адміністрації
Ініціативна група «Історія для воїна» КНУ імені Тараса
Шевченка історичного факультету

ЗМІСТ

Етапи відродження і перспективи розвитку сфери національно-патріотичного виховання

Розділ 1. Військове мистецтво давніх цивілізацій на території України

Розділ 2. Військо Давньої Русі

Розділ 3. Збройні сили Галицько-Волинської держави

Розділ 4. Військо Литовсько-Польської доби. Військо Кримського ханства

Розділ 5. Українське козацьке військо XV–XVIII століть

Розділ 6. Українські військові формування в часи тимчасової бездержавності

Розділ 7. Українці у військових формуваннях часів Першої світової війни

Розділ 8. Українське військо на початку XX ст.

Розділ 9. Україна у міжвоєнний період у 1920-1930х років

Розділ 10. Українська повстанська армія

Розділ 11. Українці в іноземних військових формуваннях під час Другої світової війни

Розділ 12. Збройні Сили України в роки незалежності

“Інформаційно-просвітницький матеріал виданий в межах Всеукраїнської акції, спрямованої на збільшення чисельності молоді, яка бере активну участь у діяльності громадських об’єднань національно-патріотичного спрямування “Історія для воїна” Міністерства молоді та спорту України, на виконання Указу Президента України від 13 жовтня 2015 року №580 “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки”, Закону України Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у XX столітті, та плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2016 рік, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 року №1400.”

Авторський колектив – студенти та аспіранти історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка:
Ковтюх Віталій, Сорокін Андрій, Ютовець Василь, Стичинський Іван,
Мірзаєва Марина, Глиняйлюк Олег.

**Етапи відродження і перспективи розвитку сфери
національно-патріотичного виховання
Стан національно-патріотичного виховання до 2014 року**

Навесні 2014 року ми гостро відчули недосконалість української гуманітарної політики, а особливо щодо питань формування української громадянської ідентичності. Київ швидко втрачав контроль над цілими регіонами України, бракувало консолідованого спротиву населення російсько-окупаційним заходам у Криму і деяких районах Донецької та Луганської областей. Як показали ці трагічні події, населення України в деяких регіонах не усвідомлювало себе громадянами України! Маючи лише формальний юридичний статус «громадянина», люди не були носіями українських національних (суспільно-державницьких) цінностей. Отже, й не чинили спротив російській агресії або ж, піддавшись на інформаційну маніпуляцію свідомості з боку окупантів, вдалися до колаборації. При цьому варто відзначити героїзм частини громадян східних і південних областей України, які згуртувалися в самооборонні підрозділи і зупинили гібридну війну Російської Федерації проти України у своєму краю ще на стадії «розхитування ситуації». Усіх цих українських людей об'єднувало усвідомлення себе громадянами України не через наявність паспорта чи тим паче соціально-економічний комфорт – їх об'єднували спільні суспільно-державницькі цінності незалежної і самодостатньої Української держави. А ці цінності формуються у свідомості людей у процесі національно-патріотичного виховання, яке можна ще називати громадянською освітою.

У кінці 2014 року Ігор Олександрович Жданов, прийнявши посаду Міністра молоді та спорту України, публічно задекларував намір відродити національно-патріотичне виховання в Україні як основу формування української громадянської ідентичності, а відтак фундамент національної безпеки країни. Мене запросили бути радником із цих питань. А вже в березні 2015 року було створено відділ національно-патріотичного виховання в Міністерстві молоді та спорту України, який я очолив. Це був перший такий спеціалізований підрозділ у центральному органі виконавчої влади за часів незалежності України.

Перше, що було зроблено, це проведено сотні консультацій із представниками різних органів влади, наукових установ, а головне з представниками традиційних національно-патріотичних громадських об'єднань. На основі цих консультацій, а також зібраного матеріалу про всі заходи, які стосуються формування національно-патріотичного світогляду, було проаналізовано наявний стан ситуації в цій сфері. Неурядові організації презентували

вже на той час цікаві методики і програми у сфері формування української громадянської ідентичності. До прикладу, тисячі вихованців національно-патріотичних громадських організацій взяли активну участь у Революції Гідності та добровольцями стали на захист територіальної цілісності нашої держави в перші дні російської агресії проти України у 2014 році.

Станом на початок 2015 року навіть деякі молодіжні організації, приміром, такі як «Пласт – Національна Скаутська Організація України», «Молодіжний Націоналістичний Конгрес», «Національний Альянс», мали власні мартирологи Героїв оборони України від російської агресії, при цьому не маючи серед свого членства і вихованців жодного колаборанта. Державні ж органи, які формували «патріотичний» виховний процес, не могли похвалитися такими доскональними результатами, адже, наприклад, серед випускників позашкільних закладів освіти, де начебто проводились заходи «патріотичного виховання і духовності», ми зустрічаємо як Героїв Революції Гідності, так і представників каральних органів режиму Януковича, які піддавали репресіям українських громадян. Тобто ці «виховні системи» на практиці показали свою недосконалість, а відтак невідповідність сучасним потребам національної безпеки України.

Варто відзначити, що деякі попередні Уряди України робили спроби закласти систему національно-патріотичного виховання. Це зокрема, дуже прогресивна, як на той час, Концепція національно-патріотичного виховання молоді, затверджена спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49. Це один із перших документів, де було повністю відкинута «вітчизняну» пострадянську військово-патріотичну ідеологію, та натомість задекларовано: *«утвердження в свідомості громадян об'єктивної оцінки ролі українського війська в українській історії, спадкоємності розвитку Збройних Сил у обстоюванні ідеалів свободи та державності України і її громадян від Княжої доби, Гетьманського козацького війська, військ Української Народної Республіки, Січових стрільців, Української повстанської армії до часів незалежності».*

Ще одним важливим документом було розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 № 253 щодо «Питання Всеукраїнського центру патріотичного виховання молоді», яке через кардинальну зміну політичних сил при владі так і не запрацювало, а у 2013 році рішенням Уряду Миколи Азарова (постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 № 760) було визнано таким, що втратило чинність.

Проте ці два документи дали великий поштовх активізації національно-патріотичного виховання. Громадськість завдяки своїм світоглядним орієнтирам розпочала впроваджувати в системі позашкільної освіти відповідні заходи. Яскравим прикладом цього є Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»), розроблена громадським активом українського козацтва. Проте на цю гру під час того, коли Міністром освіти був Дмитро Табачник, ресурсної допомоги від держави не виділялось, адже все було спрямовано на пост-тоталітарну виховну систему «Зірниця», мета якої – «розмивати» контури української громадянської ідентичності, прищеплюючи сентименти до тоталітарної радянської спадщини, її історичних міфів та, як результат, пропагувати антиукраїнську ідеологію «руського міра».

Початок відродження національно-патріотичного виховання у 2015 році

У період з кінця 2014 року до початку 2016 року довелося прикласти багато зусиль, щоб ліквідувати цілу низку нормативно-правових актів, які «наплодили» попередні режими з метою створення правових підстав для впровадження заходів, фундаментом яких була радянсько-кремлівська ментальність на основі антиукраїнської міфології «руського міра». Ця тоталітарна ідеологія гальмувала і поборювала все, що давало можливість формування у дітей та молоді української громадянської ідентичності на основі самодостатності і державності українців та України, а не частини радянського чи «російського» світу.

При цьому було розпочато консультації про створення окремої Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання. Згідно з Порядком розроблення та виконання державних цільових програм, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 106, спочатку має бути розроблено та схвалено Урядом відповідну Концепцію. На основі цієї Концепції розробляється Державна програма. Написання Концепції і Державної програми також було в рекомендаціях слухань профільного комітету Верховної Ради України під головуванням Артура Леонідовича Палатного.

Коли відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту спільно з представниками наукових кіл, громадських ініціатив розпочав готувати проєкт Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на 2016 – 2020 роки, паралельно виникла ініціатива створити при Адміністрації Президента України робочу групу з написання відповідної Стратегії національно-патріотичного виховання

дітей та молоді на 2016 – 2020 роки. Указом Президента України від 12.06.2015 № 334 «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» утворено Робочу групу з розроблення Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки, до складу якої увійшли не лише представники Мінмолодьспорту, але й молодіжних громадських ініціатив, які на той час співпрацювали з Міністерством.

За ініціативою співголови Робочої групи (світлої пам'яті) Андрія Івановича Таранова, світоглядні і ціннісні орієнтири Стратегії було доручено виписувати представникам відділу національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту. Таким чином, коли документ був готовий та затверджений Указом Президента України від 13.10.2015 № 580, у ньому було зафіксовано, що *«формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, успадкованих, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху в Україні. Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013-2014 роках, учасників антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях. У національно-патріотичному вихованні дітей та молоді важливо використати і виховний потенціал, пов'язаний із героїзмом українців, які боролися в арміях держав – учасників Антигітлерівської коаліції та в рухах опору нацистській Німеччині та її союзникам під час Другої світової війни 1939 – 1945 років, учасників міжнародних операцій з підтримки миру і безпеки. Одним із важливих чинників національно-патріотичного виховання має бути і шанобливе ставлення до пам'яті про жертви комуністичного та інших тоталітарних режимів в Україні, зокрема жертв Голодомору, політичних репресій і депортацій. Водночас не менш важливою складовою національно-патріотичного виховання має стати поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їх внесок у скарбницю світової цивілізації, зокрема у сферах освіти, науки, культури, мистецтва, спорту».* Ще одним із фундаментальних пунктів у цій Стратегії є розвиток широкої співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування і громадських ініціатив відповідного спрямування в напрямі її реалізації. Для реалізації цієї співпраці на практиці у розділі 8 Стратегії було передбачено, що *«активізація*

роботи з національно-патріотичного виховання дітей та молоді на місцевому рівні потребує створення місцевими державними адміністраціями координаційних рад з питань національно-патріотичного виховання як дорадчих органів при місцевих державних адміністраціях із залученням до складу таких рад фахівців з питань освіти, молодіжної політики, фізичної культури та спорту, культури та мистецтва, запобігання надзвичайним ситуаціям, представників Товариства сприяння обороні України, а також інститутів громадянського суспільства відповідного спрямування».

Але найголовніше, що розділ 11 Стратегії, розроблений відділом національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту, передбачав чіткий перелік індикаторів ефективності виконання цієї Стратегії та низку заходів – починаючи від популяризації української мови до створення експозицій у музеях, присвячених національно-визвольній боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України.

Виконання Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки.

Вже на виконання Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016 – 2020 роки відділ національно-патріотичного виховання розробив та надіслав на погодження заінтересованим органам проект Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на 2016 – 2020 роки. Проект ще до кінця 2015 року з успіхом пройшов всі громадські слухання, був підтриманий усіма обласними державними адміністраціями, однак не всіма центральними органами виконавчої влади, оскільки деякі з них вважають розроблення та прийняття цього документа «недоцільним». Проте Мінмолодьспорт продовжує прикладати зусиль, щоб переконати колег із інших міністерств, що національно-патріотичне виховання є основою національної безпеки, і тому «економія» на ньому може обійтися ще дорожче країні, ніж її відсутність обійшлася у 2014 році в Криму та окремих районах Луганської і Донецької області.

Розуміючи, що Концепцію і Державну програму найближчим часом може бути не ухвалено, у грудні 2015 року за ініціативи Міністра молоді та спорту України Ігоря Жданова відділ національно-патріотичного виховання розробив план заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2016 рік, який був затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1400. Таким чином, **уперше за 25 років незалежності України на реалізацію заходів щодо національно-патріотичного виховання було виділено цілеспрямоване бюджетне фінансування в розмірі 10 млн грн.**

Календарний план заходів на 2016 рік було сформовано на основі проектів заходів всеукраїнського і міжнародного рівня, які подали структурні підрозділи з питань молоді та спорту обласних державних адміністрацій спільно з громадськими ініціативами.

У результаті до календарного плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2016 рік увійшло понад 50 освітньо-виховних, інформаційно-просвітницьких, культурологічних заходів. Станом на сьогодні Мінмолодьспорт провів понад 40 міжнародних та всеукраїнських національно-патріотичних заходів у 18 областях України, участь у них взяло понад 50 тисяч хлопців і дівчат, заходами охоплено понад півмільйона осіб.

Важливо зазначити, що значну частину цих заходів відтепер планується зробити щорічними, серед них: теренові ігри «Гурби-Антонівці» на Тернопільщині і «Січ: сила і честь» у Холодному Яру на Черкащині; семінари та форуми, такі як «Кузня захисників України»; заходи з навиків безпеки, такі як «Молодь – за безпечний світ»; семінари щодо впровадження національно-патріотичного виховання, такі як «Від серця України до серця дитини»; міжнародний захід «Нащадки вільних», спрямований на обмін досвідом із навиків безпеки за євроатлантичними стандартами серед молоді; заходи, спрямовані на підготовку виховників і організаторів для гри «Сокіл» («Джура»); підсумковий захід Мінмолодьспорту «Покрова Героїв»; заходи з розвитку національного скаутського руху і туризму, пов'язаного з місцями та подіями боротьби за українську державність тощо.

Для участі в цих заходах варто уважно стежити за оголошеннями, які оприлюднюються на сайті Мінмолодьспорту, на сторінці «Національно-патріотичне виховання» у соціальній мережі «Facebook» та на сторінках і сайтах національно-патріотичних організацій, які на волонтерських засадах долучаються до організації та проведення заходів національно-патріотичного спрямування.

Саме з метою поліпшення координації при підготовці та проведенні заходів національно-патріотичного і військово-спортивного характеру громадськістю було створено Всеукраїнське об'єднання військово-патріотичних організацій (ВОВПО), яке представляє десятки військово-спортивних клубів і громадських ініціатив відповідного напрямку по всій Україні. Також на початку 2016 року громадськими ініціативами було створено Асоціацію національно-патріотичних організацій (АНПО), до якої увійшли такі відомі та перевірені часом українські організації як «Пласт – Національна Скаутська Організація України», «Спілка Української Молоді в Україні», «Молодіжний Націоналістичний Конгрес», «Національний Альянс», «Спас», «Молодий Народний Рух», Всеукраїнське

об'єднання військово-патріотичних організацій та інші громадські ініціативи з напрацьованими і перевіреними методиками щодо формування національно-патріотичного світогляду у свого членства і прихильників.

Варто також відзначити законодавчу ініціативу народного депутата, голови підкомітету з питань національно-патріотичного виховання дітей та молоді Комітету Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму Олега Петренка, а саме – законопроект про внесення зміни до статті 87 Бюджетного кодексу України (про державну підтримку громадських об'єднань на виконання заходів щодо національно-патріотичного виховання). У разі якщо Верховна Рада ухвалить цей проект, Мінмолодьспорт матиме змогу за європейськими традиціями делегувати частину функцій із національно-патріотичного виховання громадським ініціативам, створивши правові механізми фінансування їх проектів, спрямованих на виконання пріоритетних дій Уряду у сфері формування національно-патріотичного світогляду населення.

Координаційні ради з питань національно-патріотичного виховання при місцевих державних адміністраціях.

Одним із ключових завдань Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016 – 2020 роки було створення відповідних координаційних рад при місцевих державних адміністраціях. Їх головна мета – бути майданчиком для співпраці громадських ініціатив та влади в напрямі відродження національно-патріотичного виховання. А одне із завдань цих координаційних рад є написання місцевих програм із національно-патріотичного виховання згідно із закладеними в Стратегію національно-патріотичного виховання світоглядними орієнтирами та індикаторами ефективності виконання. На основі ухвалених місцевих програм у регіонах можуть бути створені центри з національно-патріотичного виховання, в яких будуть працювати кваліфіковані в сфері національно-патріотичного виховання кадри, що зможуть ефективно впроваджувати ці програми. Однією з перших створила таку координаційну раду і ухвалила відповідну обласну програму Одеська область.

Також важливо не допускати профанації, коли питання національно-патріотичного виховання подають як один з «пріоритетів» молодіжної політики, бо у всіх сильних країнах ЄС молодіжна політика є одним із елементів системи громадянського (національно-патріотичного) виховання, а не навпаки (як намагалися нам нав'язувати молоді політики і громадські активісти, спрямовані на отримання «грантів» країн ЄС, а не на створення сильного і захищеного національного гуманітарного простору, в якому молодіжна сфера є

лише його частиною). Тому мають бути ухвалені саме окремі місцеві програми з національно-патріотичного виховання, яке є наскрізним процесом та не обмежується лише дітьми та молоддю, а стосується всього населення.

На виконання пункту 3 розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.12.2016 № 1400 «Про затвердження плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2016 рік» та задля полегшення процесу створення і функціонування координаційних рад відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту розробив проект Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації. Проект Типового положення являє собою «детальну інструкцію» про те як створювати такі координаційні ради, як вони мають функціонувати і які механізми використовувати для виконання Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016 – 2020 роки на місцевому рівні. Проект Типового положення направлено для проведення правової експертизи Міністерству юстиції, але на його основі вже можна формувати відповідні координаційні ради. Після затвердження Кабінетом Міністрів України Типового положення про Координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації діяльність вказаних координаційних рад буде приведено у відповідність до Типового положення.

Цінності як основа гуманітарної сфери суспільства і держави

На основі зазначеного можна стверджувати, що менше ніж за два роки напрацьовано низку нормативно-правових актів, які створюють першочергові необхідні умови для відродження національно-патріотичного виховання на всіх рівнях в Україні. Усе залежить лише від бажання і компетенції відповідальних посадових осіб та активності з боку національно-патріотичної громадськості.

Завдяки отриманим знанням по впровадженню громадянського виховання у Французькій Республіці, що стало можливим завдячуючи підтримці Уряду США по навчальних програмах професійного зростання – USAID, низка державних службовців гуманітарного напрямку, науковців і громадських активістів із України були ознайомлені з найновішими стратегіями і технологіями формування національної громадянської ідентичності у країнах – флагманах ЄС.

У таких потужних країнах ЄС як Франція громадянське виховання (яке мало чим відрізняється від того, що ми вкладаємо в зміст національно-патріотичного виховання, бо беззаперечною його основою є захист і розвиток національної мови і культури) є основою національної безпеки держави. Адже, приміром,

Франція «тримається» не на державному апараті чи армії, а на громадянах, які є носіями національних суспільно-державницьких цінностей.

Варто наголосити, що не носіями паспорта, голосу на виборах, «віри в доброго царя», чи сплати податків, а саме носіями національних цінностей. Цінності у Франції не є результатом «суспільного консенсусу», а здобуті французькою нацією в кривавих внутрішніх громадянських протистояннях і закріплені законодавчо. Тому кожен державний службовець, науковець чи представник неурядової організації, які здійснюють громадянське виховання, пропагують такі цінності: **свобода, рівність, братерство і світськість**. Заперечення чи протидію цим цінностям у них визнано аморальним і за це передбачено відповідні санкції для осіб, що працюють у сфері освіти і виховання, якщо вони спробують їх дискредитувати. При цьому ці цінності є універсальними, над ідеологіями і програмними засадами суспільно-політичних сил у Франції. Незалежно від того яка партія при владі, країна має сталий розвиток, адже в основі залишаються одні й ті ж самі гуманітарні цінності, навколо яких вже формується матеріальне.

Тобто, з якою б ідеологією при владі не перебували політичні сили, у гуманітарній політиці може корелюватися лише стратегія і тактика втілення одних і тих же цінностей, із безкомпромісним поборенням усього, що направлене проти них.

Сферами впровадження цінностей громадянського виховання у Франції є здебільшого формальна (Міністерство освіти) і неформальна (Міністерство молоді) освіта, хоча велику лепту в процес вкладає і Національна поліція шляхом профілактики правопорушень та Міністерство оборони шляхом формування концепцій «оборонної свідомості» (аспект, який потребує окремого розкриття, бо не містить у собі майже нічого зі звичного для пострадянського простору мілітаризму, а впроваджує теорії захисту національних цінностей, мови і культури, а також правову і безпекову культуру).

Молодіжна політика, волонтерство, спорт і навіть соціальна допомога у Франції – це лише інструменти громадянського виховання (тобто прищеплення національних цінностей). Будь-який захід у сфері громадянського виховання, а тим паче ті, що претендують на фінансову підтримку з державного і місцевих бюджетів, повинні мати чітке обґрунтування і опис механізмів, як вони впроваджуватимуть вказані цінності серед населення Французької Республіки (чи одну з них, щоб підсилити інші три).

У той же час важливо зауважити, що в Німеччині хоч і не заперечують цінностей Французької Республіки, однак там громадянське виховання зосереджено більше на заходах подолання тоталітарного спадку. Тому з

1970-х років при Міністерстві внутрішніх справ Німеччини (єдиному органі державної влади цієї країни, який має свої структури аж до місцевого рівня) створено Федеральне агентство громадянського виховання, яке має свої офіси в Берліні та Бонні, в обох місцях має медіа-центри. Воно виникло як орган для пояснення демократичних принципів нації, яка мала критично осмислити та протиставити себе націонал-соціалізму. На додаток до Федерального агентства 15 із 16 земель Німеччини мають свої власні агентства з громадянського виховання. Ці органи незалежні від федерального агентства, а є в підпорядкуванні місцевих органів влади земель та, як правило, належать до регіонального органу внутрішніх справ. Громадянське виховання тут у широкому сенсі означає навчання і заохочення громадян до активної участі в житті суспільства і в демократичних процесах. Робота агентства зосереджена на сприянні усвідомленню громадянами що таке демократія і їх подальшій участі в політиці та суспільному житті.

Таким чином, якщо Україна теж претендує на входження в євроатлантичний світ, вона просто зобов'язана визначити і чітко законодавчо закріпити свої національні суспільно-державницькі цінності, які не можуть бути «компромісом», але не повинні заперечувати загальнолюдських цінностей, а також цінностей, які культивують у дружніх до України спільнотах.

Доки національні мислителі і філософи не виробили якоесь спільне бачення, ми пропонуємо взяти як «робочий варіант» цінності, які виборювала українська нація у процесі свого формування і становлення державності. До таких цінностей можна сміло відносити **самобутність, гідність, волю і соборність** українського народу. Адже з втратою державності часів Княжої Доби українці століттями виборювали свою **самобутність**, яка кристалізувалася не лише в плеканні української мови і культури, але й у міжетнічних симбіозах на теренах України, які є теж унікальними і неповторними і тому підкреслюють самобутність українців (за умови, що вони не витісняли українську мову і культуру з гуманітарного простору українців). Після двох невдалих спроб – на початку і в середині ХХ століття – відновити українську державність на основі української самобутності, а відповідно і права державного самовизначення, під кінець минулого століття це вдалося українському народові. Проте через незахищеність індивідуальної і національної **гідності** українців, країна застрягла на половині дороги між радянським тоталітарним минулим і вільним європейським майбутнім. Щоб вирватись із цієї невизначеності українцям довелося здійснити Революцію Гідності, яка вартувала сотень кращих українських життів на Майдані, і яку вже третій рік поспіль захищаємо тисячами кращих життів українства на східному фронті. Саме там виборюється

воля на основі **самобутності** та **гідності** українців, яку, безперечно, можна здобути лише коли українців поєднає споконвічно омріяна соборність. Тому пропонуємо в будь-якому заході чи проекті у сфері національно-патріотичного виховання мірилом ефективності вважати інтенсивність і якість «прищеплення» учасникам проекту/заходу таких виборюваних українцями національних суспільно-державницьких цінностей як самобутність, гідність, воля і соборність українців, проти яких не можуть заперечувати ні програмні документи, ні ідеологія державницьких політичних сил і громадських ініціатив.

Формування оборонної свідомості як основа військово-патріотичного виховання.

На основі європейського досвіду доцільно зазначити, що, приміром, у Франції основними завданнями формування оборонної свідомості, перш за все, є донесення національних цінностей держави комунікаціями французької мови та культури. Задля цього вихованцям надаються такі компетенції:

1) **Захист французької мови і культури**, який включає в себе вміння читати національні філософські трактати і розуміти їх історичний контекст.

2) **Уміння верифікувати джерела інформації**. Суть у тому, що у демократичних вільних країнах не намагаються «обмежувати» доступ до джерел інформації, адже в глобалізованому відкритому соціумі це практично неможливо завдяки новітнім інформаційним технологіям таким як Інтернет. У той же час, французи, як усі раціональні європейці, витрачають свої зусилля на те, щоб надати вихованцям навички перевіряти інформацію та джерела на достовірність. До прикладу, можуть розділити вихованців на мікро-групи і роздати всім по маленькому клаптику від якогось великого маловідомого зображення та поставити завдання, щоб кожна група по отриманому клаптику описала що на ньому зображено і частиною чого воно є. Після того як всі групи викладуть свої аналітичні версії про те, що їхній клаптик представляє – аніматор (натхненник) показує їм повністю все зображення, з якого були взяті клаптики, і всі вихованці можуть самі визначити наскільки точно вони оцінили «джерело» та «інформацію».

3) **Уміння захищати інформацію**. Тут мається на увазі, наприклад, «гігієна» поведінки в соцмережах. Тобто не викладай туди зайвого про себе особисто, про свою родину, свою комуну (громаду) тощо. Звісно, тут же навчають, що не варто знімати відео як пересуваються Збройні сили Франції, і викладати його у Інтернеті.

4) **Уміння аналізувати, чи принесли користь захисту цінностей держави військові операції, в яких брали участь Збройні сили Франції**. Для цього вихованців також ділять на мікро-групи, кожна з яких вибирає будь-яку

військову операцію за останні пару десятків років, де брали участь французькі військовослужбовці, і проводить повний її аналіз, який включає кількість загиблих і поранених та суму виплаченої допомоги, кількість втраченої техніки, відстріляних боєприпасів тощо. Оскільки з часів Другої світової війни французька армія воює лише в «заморських» землях, то вихованці повинні у своєму аналітичному звіті вказати, через які сухопутні, водні чи повітряні шляхи перекидалися збройні сили, згідно з якими міжнародними угодами Французької Республіки це було можливим. Тобто вивчається геополітичний вплив Франції, що відкриває вихованцям можливості їх країни на світовій арені. Проаналізувавши ту чи іншу військову операцію французької армії, вихованці роблять свій висновок чи була вона корисна цінностям Французької Республіки. Завдання аніматора (натхненника), який здійснює заходи з формування оборонної свідомості, допомогти вихованцям зрозуміти в чому була користь від військової операції щодо захисту французького мовно-культурного простору і цінностей Французької Республіки.

Тут варто зазначити, що в навчальних закладах (крім спеціалізованих військових) на цьому завершується все, що стосується формування «оборонної свідомості». Жодних насильницьких навиків чи мілітарних умінь у школах цивілізованих країн не викладають. Аналогу «Захисту Вітчизни» із вивченням військових статутів, «строевою підготовкою», розбиранням зброї і стрільбою, немає навіть у воюючому Ізраїлі, де 100% призов на службу всіх громадян, незважаючи на стать. Там **головне завдання освіти і виховання – це сформувати національну оборонну свідомість у дітей та молоді, а якісні мілітарні навики вони отримують у спеціалізованих клубах чи при проходженні військової служби.**

Спеціалістам таких позашкільних закладів і клубів потрібно чітко розуміти, що головне завдання військово-патріотичного виховання – це не навчити розбирати автомат, стріляти, кидати гранату чи прийомам рукопашу. **Головне завдання військово-патріотичної і військово-спортивної підготовки – це сформувати національну оборонну свідомість у вихованців.** Саме тому на «зірницях» виховувалась молодь, яка зараз воює «по обидві сторони», а на «Гурбах-Антонівцях», «Звитязі» на Волині, чи «Легіонері» «Пласту» – ті, що воюють лише за державну незалежність і територіальну цілісність України. Бо головними у тих ігрових та виховних системах завжди були українські національні цінності: самобутність, гідність, воля і соборність. Вони доносились комунікаціями української мови і національної військової традиції.

Необхідно безкомпромісно вживати у військово-патріотичних заходах

українську мову. Там, де українська мова вистояла в часи насильницької русифікації, уже маємо перемогу, без єдиного пострілу. Російська гібридна агресія навіть не планує заходити на території, де українці зберегли українську мову і національні традиції.

Не менш важливим для формування національної оборонної свідомості в українських реаліях є участь у заходах по вшануванню жертв Голодомору й інших радянських репресій українців та інших народів України. Тут важливо доносити вихованцям, що ці геноциди і репресії українців стали можливими виключно через втрату української державності у 1920-х роках, щоб вихованці бачили на реальних прикладах та усвідомлювали до чого призводить масове небажання населення захищати свободу і українські цінності.

ВАРТО ЗНАТИ

З метою налагодження співпраці з формальною освітою і доступу до учнівської молоді у сфері військово-патріотичного виховання потрібно активно долучатись до підготовки і проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Ця гра на сьогодні є заходом виключно Міністерства освіти і науки України (детальніше: <http://dzhura.org.ua>). Проте Міністерство молоді та спорту України веде перемовини про підписання спільного наказу з Міністерством освіти і науки щодо організації і проведення цієї національно-патріотичної гри на основі оновленого положення про проведення цієї гри, розробленого молодіжними національно-патріотичними організаціями і представниками Всеукраїнського об'єднання військово-патріотичних організацій на пластових методиках. У проєкті нового положення прописано участь у підготовці і проведенні гри не лише освітян і представників молодіжної політики, але й широке залучення волонтерів від національно-патріотичних організацій і учасників АТО. Тим часом Мінмолодьспорт під час національно-патріотичних заходів проводить семінари і тренінги з підготовки виховників і організаторів гри «Сокіл» («Джура») для громадського активу і ветеранів АТО. До них можна долучитись, зголосившись як напряму до Мінмолодьспорту, так і через структури Всеукраїнського об'єднання військово-патріотичних організацій та організації, що входять до Асоціації національно-патріотичних організацій. Такі семінари і тренінги у 2016 році проведені у Нікополі Дніпровської області, Черкасах, Харкові, Тернополі і Чернігові. Зазвичай розраховані на 50 учасників.

Микола Ляхович

начальник відділу національно-патріотичного виховання

Міністерства молоді та спорту України

Розділ 1. Військове мистецтво давніх цивілізацій на території України

- Найдавніші воїни на теренах України
- Військо та військове мистецтво киммерійців, скіфів, сарматів
- Ранні слов'яни, їх військо та зброя.

Найдавніші воїни на теренах України

Поява людей сучасного типу на території України припадає на добу пізнього палеоліту (35–10 тис. р. до Р.Х.). Саме в цю епоху було започатковано суспільну організацію, а людина почала виготовляти знаряддя праці та зброю. Однак перша зброя – камінь, палиця, дротик, ніж – служила виключно для полювання: мала густота тогочасного населення та багатство природних ресурсів не створювали передумов для сутичок між людьми. Ситуація змінюється із завершенням льодовикового періоду, коли на теренах Придніпров'я відбуваються перші збройні сутички. Археологічне підтвердження цьому знайдено в ході розкопок поблизу сіл Волоське та Василівка (Дніпропетровська обл.), де знайдено рештки людей з мікролітами в кістках (мікроліти – шматочки кременю, які служили вістрям стріл та дротиків). Датовані ці знахідки межею палеоліту та мезоліту – приблизно 10 100 років тому. Саме у мезоліті (10–6 тис. р. до Р.Х.) з'являється й перша зброя дистанційної дії – лук і стріли.

Неолітична революція призвела, серед усього іншого, до значного зростання кількості й густоти населення, що, своєю чергою, спричинило збільшення кількості міжплеменних конфліктів. До доби неоліту дослідники відносять зародження військової справи як соціального явища. Свідченням цього є, знову-таки, археологічні знахідки. Зокрема, поряд із багатоцільовою зброєю, яка могла використовуватись і як мисливська, і як бойова, з'являється спеціалізована військова зброя, що не могла застосовуватись на полюванні: кам'яні булави й сокири-молоти (на території України їх поява зафіксована у IV тис. до Р.Х.). Важливим нововведенням стає поява захисного спорядження – щита. Він еволюціонував із палиці, якою відбивали ворожі удари, у невеликий пристрій з пласкою поверхнею.

У IV-III тисячоліттях до Р.Х. на теренах України з'являються вироби з міді – настає енеоліт (мідно-кам'яна доба). Основними нововведеннями у військовій галузі цієї доби стали: створення клинкової зброї (металевих ножів і мечів); поява шолома і натільного обладунку (виготовлялись з органічних матеріалів – шкіри, тканини, посилювались кістяними й роговими пластинами); поява фортифікаційних споруд.

Найяскравішою неолітичною культурою в Україні була Трипільська, хронологічні рамки якої припадають на IV-III тисячоліття до Р.Х., а територіальні межі охоплюють простори лісостепу від Прикарпаття до Дніпра. Археологічні

дослідження дозволяють відтворити вигляд трипільських поселень-протоміст.

Будинки в них розташовувались по колу, впритул один до одного, утворюючи своєрідне укріплення. Перед такими фортечними стінами з будинків зводили вали та рови. Для свого часу трипільські укріплення були достатньо надійним захистом від набігів інших племен, оскільки облогової техніки на теренах України в ту епоху ще не знали.

Зброю трипільці виготовляли з каменю, кістки і дерева, зрідка – з міді, а наприкінці існування культури – із бронзи. Найбільш поширені були бойові сокири та сокири-молоти із шліфованого каменю, але вже на початках існування трипільської культури з'являються мідні сокири, які, на відміну від масивних кам'яних, мали вузьке лезо. Найпримітивніші мідні сокири не мали отвору для руків'я, а примотувались до нього. Інші взірці такої зброї вже мали отвір для руків'я, а також загострений обух, що використовувався як келеп. Певного поширення набула і клинкова зброя – мідні кинджали. Наконечники списів, дротиків та стріл трипільці робили з кременю. Їх вставляли у розщеплене древяно, а потім примотували або (у випадку стріл) приклеювали.

Військова організація трипільців будувалась на основі ополчення – військом на час небезпеки ставало усе доросле чоловіче населення. Середніх розмірів протомісто могло виставити до 500 воїнів, що на той час було значною силою. Коней трипільці ще не приручили, тому воювали у пішому строю.

Племена, що населяли степову зону України, зокрема, носії середньостогівської культури (IV-III тис. до Р.Х.), на відміну від трипільців, займались, головним чином, не землеробством, а скотарством. Їхня зброя – стріли, дротики, сокири, булави – була загалом подібна до трипільської, але виготовлялась майже виключно з каменю та кістки. Середньостогівці були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок зброї у похованнях. Носії середньостогівської культури вже приручили коня, створивши передумови для появи кінноти. До доби енеоліту належить і найдавніша знахідка захисного озброєння на українських землях – прямокутні пластинки з кабанячих іклів від шолома чи панцира (Маріупольський могильник, друга половина III тис. до Р.Х.).

На III-II тисячоліття до Р.Х. на теренах України припадає бронзова доба. Значення війни і зброї у племен цієї епохи значно зростає, з'являються прошарки професійних воїнів, зароджується військова аристократія. Населення України доби ранньої бронзи було представлене племенами-носіями ямної та катакомбної культур. У багатих похованнях цієї доби присутня велика кількість предметів озброєння; на кістках археологи знаходять сліди від ворожої зброї. Носії скотарської ямної культури будували для захисту міста-фортеці

з глибокими ровами та кам'яними стінами. Представники ямної культури використовували кам'яні шліфовані сокири (пласкі та сокири-молоти) та рідше металеві сокири, палиці, стріли та дротики з крем'яними чи кістяними наконечниками, а також кременеві та бронзові кинджали. Поряд із тим, практично не трапляються захисні обладунки, а бронзова зброя ще не набула широкого вжитку, залишаючись статусним, престижним предметом.

У добу ранньої бронзи в українських степах з'являється перший військовий транспорт – колісниця. Археологічні знахідки дозволяють реконструювати такий транспортний засіб: платформа на двох колесах невеликого діаметра, розміри якої достатні для розміщення двох людей – візничі та воїна-лучника. Використання колісниць дозволяло швидко переміщувати по полю бою воїнів з металеною зброєю, що поливали снарядами ряди менш мобільної піхоти. Це давало потужний психологічний ефект. Колісниця були також престижним видом транспорту, на якому пересувалися воєначальники.

У II тисячолітті до Р.Х. на території сучасної України продовжується вдосконалення зброї. Хоча кам'яні сокири все ще продовжують використовуватися, бронзової зброї стає помітно більше. Збільшується довжина і маса бронзових клинків, з'являються сокири-кельти з вигнутою втулкою, а також сокири-чекани. Поширення останніх опосередковано свідчить про вдосконалення захисного обладунку. Зокрема, в епоху пізньої бронзи (кінець II – початок I тис. до Р.Х.) зафіксована поява круглих бронзових блях, що нашивались на основу з тканини чи шкіри, бронзових шоломів та круглих щитів. Переважання у археологічних знахідках зброї ближнього бою, поширення обладунків свідчить про те, що основою тогочасного війська була, подібно до решти Європи, важка піхота. Однак на початку I тисячоліття до Р.Х. такий шлях розвитку військової справи племен Північного Причорномор'я був перерваний через переселення зі сходу скотарських іраномовних племен, основою війська яких була кіннота.

Військо та військове мистецтво кіммерійців, скіфів, сарматів

Першим племенем на території України, відомим не тільки з археологічних знахідок, а й з писемних пам'яток (Гомер, Геродот, ассирійські тексти), є кіммерійці. Вони заселяли причорноморські степи у IX – VII ст. до Р.Х. Етнічна їх приналежність лишається нез'ясованою – ймовірно, що античні автори називали „кіммерійцями” все населення Північного Причорномор'я доскіфської доби. Кіммерійці вже вміли виплавляти й обробляти залізо, проте використовували і знаряддя праці та зброю з бронзи. Головним їх заняттям було кочове скотарство, зокрема конярство. З метою здобути здобич кіммерійці здійснювали військові набіги на сусідні племена. Відомо, що у 720-х роках до

Р.Х. кіммерійці напали на закавказьку державу Урарту, розбивши її військо. Пізніше кіммерійці вступили у конфлікт з іншою великою державою регіону – Ассирією. В одній із битв з ассирійцями кіммерійці вбили їхнього царя Саргона II, проте були розбиті та відступили з Ассирії. Як найманці кіммерійці служили у різних державах Близького Сходу.

Докладна інформація про військову організацію кіммерійців відсутня, однак беззаперечним є той факт, що для успішного ведення воєн з могутніми близькосхідними державами потрібно було мати потужне військо. Судячи із зображень та свідчень письмових джерел, зовнішній вигляд та спосіб ведення війни у кіммерійців мало відрізнявся від пізнішого скіфського. На чолі війська кіммерійців, так само як і їх племен, стояли царі. Кіммерійці, ймовірно, першими застосовували новаторську на той час техніку бою – верхи на коні. Саме від них техніку кінного бою перейняли ассирійці, а від тих – інші народи Стародавнього Сходу. Кіммерійські вершники могли стріляти з лука на ходу, колоти списом та рубати мечем з коня. Кіммерійцям був відомий і „скіфський спосіб” стріляння з лука – з-за спини, під час відступу чи втечі (зображення кіммерійців на етрусській вазі VI ст. до Р.Х.). Також кіммерійці застосовували колісники, які вважались елітним родом військ.

Основною зброєю кіммерійського вершника був лук – подібний до пізнішого скіфського і, як і скіфський, зберігався в гориті (комбінованому футлярі для лука і стріл). У відділенні для стріл горит вміщав до 42-х стріл довжиною 55–60 см з кістяними, бронзовими чи залізними наконечниками. Також кіммерійці використовували короткі списи. Клинка зброя була представлена залізними мечами, а для ближнього бою використовувались залізні кинджали. Захисні обладунки кіммерійців маловивчені. Вважається, що панцирі (на тканинній чи шкіряній основі) та шоломи були атрибутами найзаможніших воїнів – вождів та колісничних. З поширенням металів на обладунки нашивають металеві (мідні та бронзові) пластини та бляхи. Панцирне полотно прикривало передусім торс воїна; деякі пластинчасті обладунки мали поділ, деталі для захисту плечей та високий стоячий комір. Пластинчасті обладунки на шкіряній основі були дуже міцними, однак важкими, набірні панцирі були легші, однак менш надійно забезпечували захист від стріл і ударів холодною зброєю; основним недоліком цих обладунків була їх негнучкість.

Панцир складався, ймовірно, з шкіряної основи (крою “корсет-кіраса” чи, більш вірогідно, “пончо”), на яку були нашиті бронзові підсилюючі пластини: місяцеподібна (пектораль) кріпилася до верхньої частини обладунку, під нею розміщувалася одна прямокутна пластина, що, ймовірно, знаходилася на велику круглу пластину (зерцало), що у свою чергу знаходилося нижнім краєм на

дві прямокутні пластини (вони мають дірки, розміщені півколом по верхньому краю). Дві інші прямокутні пластини, можливо, прикривали плечі. Прямокутні пластини мають бронзові смуги по краях, за допомогою яких вони кріпилися до підкладки, а кругла пластина має дірки – сліди від кріплення смугами з органічного матеріалу, скоріше за все шкіри. Відтак бронзові деталі закривали груди, плечі та живіт власника обладунку. Значно ширше використовувалися щити круглої, овальної чи прямокутної форми. Загалом озброєння кіммерійців можна вважати передовим для свого часу, воно цілком відповідало тактиці кінного бою. Також воно має певні спільні риси з озброєнням тогочасних сусідів кіммерійців та їх наступників у Північному Причорномор'ї.

На рубежі VIII-VII ст. до Р.Х. у причорноморські степи переселяються нові племена скіфів, що витісняють кіммерійців. Військо скіфів складало усі здатні тримати зброю, причому необов'язково чоловіки – у скіфських пам'ятках чимало жіночих поховань зі зброєю. Крім того, ймовірно, у великих війнах чи закордонних походах скіфів брали участь представники інших народів, що населяли Скіфію. Військо очолював цар, однак на прикладі викладеної Геродотом історії скіфо-перської війни відомо, що військо могли очолити декілька царів, один з яких вважався вищим за інших. Очевидно, оскільки скіфи поділялися на декілька племінних утворень, то кожне з них мало свого царя, який і очолював військо. Питання нижчої ієрархії у скіфському війську досі залишається нез'ясованим. Невідомими залишаються і мобілізаційні можливості скіфів, приблизна чисельність скіфського війська.

Основу скіфського війська становили кінні лучники. Недарма скіфський цар Аріант, за Геродотом, підраховував кількість своїх воїнів, беручи від кожного з них стрілу. Стріли знайдено у кожному скіфському чоловічому похованні, присутні вони і в деяких жіночих та дитячих. Вершники були озброєні також дротиками, списами та короткими мечами. Переважна більшість вершників не мали захисного спорядження, тобто належали до легкої кінноти. Невелику частину війська складала піші воїни.

Тактика скіфів будувалась на тому, щоб завдати ворогові якомога більших втрат ще до вступу у рукопашну сутичку. Тому велика увага приділялась майстерному володінню луком. Водночас, бій будовався на індивідуальних діях воїнів, які часто діяли неузгоджено.

Основною зброєю скіфів був складний лук. Він мав увігнуту середню частину, вигнуті „плечі”, гаки для кріплення тятиви на кінцях і складався з дерев'яних, кістяних і рогових деталей. Розміри лука були невеликими – до 70 см у довжину, однак складна конструкція і форма забезпечували луку значну дальність польоту і потужність удару стріли. Стріли до луків (довжиною

60–70 см) виготовляли з дерева чи очерету, вони мали оперення і вушка для закріплення на тязиві. Наконечники стріл були дво- чи трилопатеві, втульчасті, нерідко з гаками на втулці. Лук і стріли зберігались в шкіряному гориті. Скіфський горит був більший від кіммерійського – він міг вмщати до 200 стріл. Скіфські списи мали довжину 1,7–2,2 м і були достатньо легкими, щоб використовуватись не тільки для ближнього бою, але й як металеві зброя. Залізні наконечники списів (завдовжки 30–50 см) мали лавроподібну форму, поздовжні ребра і втулки. Списи, однак, не використовувалися всіма скіфськими воїнами. Досить популярними у скіфів VII–VI ст. до Р.Х. були залізні бойові сокири з вузькими лезами: клиноподібні, сокири-клевіці та чекани.

Головною зброєю ближнього бою у скіфів були короткі мечі або кинджали – акінаки. Форма клинка і руків'я великих скіфських мечів та малих кинджалів є практично ідентичною. Клинок виготовляли з заліза, він мав форму витягнутого трикутника (іноді з закругленим кінцем), а у перерізі – ромба. Піхви для мечів виготовляли з дерева, обтягнутого шкірою, на кінці вмщували бронзове завершення. Існували також „парадні” піхви, обгорнуті листовим золотом і оздоблені рельєфними візерунками і фігурами. Акінаки носили на поясі з правого боку, прив'язуючи нижній край піхов до ноги, а довші мечі перекидали через спину коня клинком наліво. З кінця VI ст. до Р.Х. більш популярними стають довгі мечі, відомі під назвою „карта”. Такі мечі повторювали форму акінаків, але мали довші клинки (від 70 до 110 см). Трапляються поховання воїнів з двома мечами – довгим і коротким, причому довгий меч розміщується на поясі з лівої сторони, а короткий, як і раніше, з правого боку.

Захисне озброєння скіфів складалося з шоломів, натільних обладунків та щитів. У VII–VI ст. до Р.Х. основним типом скіфських шоломів були бронзові шоломи, пізніше скіфи почали використовувати шоломи, повністю зроблені з залізних лусок, що за формою нагадували скіфські ковпаки. З кінця VI ст. до Р.Х. скіфи використовують грецькі бронзові шоломи. Частина з них перероблюють на свій манер, зрізаючи наносники, навушники, напотиличники та додаючи деталі з лусок чи шкіри.

Найпростішим обладунком був шкіряний жилет, який міг мати наспинну та нагрудну частини, поєднані поясом та наплічниками, або мати розріз на боці. Металеві обладунки раннього періоду теж виготовляли на основі шкіряного жилета, до якого клепками чи дротами кріпилися залізні (рідше – бронзові чи кістяні) луски. Луски могли покривати весь обладунок чи основні життєво важливі зони – груди та плечі. У VI ст. до Р.Х. скіфи почали використовувати бойові пояси, що робилися з довгих залізних пластин і лусок. Панцир у V–IV ст. до Р.Х. міг мати короткі рукави, поділ, що діставав колін, а також окремі

захисні частини: лускагі поножі та великі покриті лускою еластичні щити (пелерини), що закріплювалися позаду і захищали шию, спину та руки воїна при відступі та стрільбі „скіфським способом”. Використовували скіфи і дерев’яні щити, зміцнені залізними смугами.

Наприкінці IV ст. до Р.Х., коли відбувається поступове осідання кочових скіфських племен, скіфи зникають з більшості займаних раніше територій. Вони осідають у Нижньому Подніпров’ї та степовому Криму, де засновують свою державу, відому як Мала Скіфія (Скіфське царство).

У II–I ст. до Р.Х. в Північному Причорномор’ї з’являються сармати – кочовий іракомовний народ, споріднений із скіфами. Про значення військового чинника у житті й побуті сарматів свідчить навіть їхня назва, що походить від давньоіранського „saogomant” – „підперезаний мечем”. Так само, як кіммерійці та скіфи, сармати були кочовим народом, основу економіки якого становило кочове скотарство. Однак, як і у попередників, ця галузь господарства не могла повністю задовольнити усі потреби сарматів. Тому природним доповненням до кочового скотарства була відпрацьована століттями військово-грабіжницька економіка (збір данини, пограбування, работоргівля, контроль над товаропотоками, найманство).

Сарматське суспільство було цілком воєнізованим. Воно перебувало на ранньокласовій стадії розвитку, з пануванням військово-племінної верхівки. Головним родом військ, як і у скіфів, була легка кіннота. Озброєння вершника складалось з лука й стріл, а також меча, кинджала, іноді доповнювалось списом. Захисне спорядження складалось зі шкіряного панцира й шолома. Але вже в I ст. відбуваються помітні зміни: дедалі більшу роль починає відігравати важка кіннота, яка складала дружини ватажків. Захищений панциром з металевих або рогових пластинок і конічним шоломом, знатний воїн сарматів перекидав супротивника списом і добивав його довгим мечем вершника. Своїх коней „лицарі” сарматів теж одягали в спеціальні обладунки. Довгі мечі сармати носили на лівому боці, а на правому – короткі кинджали, схожі на скіфський акінак.

Ранні слов’яни, їх військо та зброя

Територія України займає ключову позицію у процесі формування слов’янського етносу. Саме тут, а також у суміжних районах Польщі, Білорусі та Росії археологами виявлено найдавніші слов’янські старожитності. Звідси бере початок широке розселення слов’ян на просторах Центральної Європи та Балканського півострова у VI–VIII ст. Перші ж згадки про слов’ян на теренах сучасної України належать до I–II ст. – під іменем венедев вони фігурують в

працях римських авторів. У V ст. венеци стали спільною етнічною основою для формування південних і західних слов'ян – склавинів, які розселилися від Балкан до Вісли, та антів – предків українців, які заселили територію між Дністром та Сіверським Дінцем.

Формування слов'янського етносу припало на час великого переселення народів. Експансія, що відбувалась у західному і південному напрямках, супроводжувалась неминучими конфліктами з місцевим населенням та державами – насамперед, Візантією. Візантійський історик Прокопій Кесарійський так змальовував слов'янське військо: „Вступаючи ж в битву, більшість йде на ворога пішими, маючи невеликі щити і списи в руках, панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі ж не мають [на собі] ні хітона, ні [грубого] плаща, але, пристосувавши тільки штани, що прикривають соромні частини, так і вступають у сутичку з ворогами”.

У середині I тисячоліття у слов'ян формуються три основні форми організації війська: народне ополчення – найбільш масове, коли до участі у бойових діях залучались практично всі здатні носити зброю чоловіки племені чи племінного об'єднання; вільні дружини – добровільні об'єднання професійних воїнів, що могли досить часто змінювати свій склад; князівські дружини – постійні військові контингенти, що гуртувалися довкола представників племінної еліти.

Народне ополчення було найдавнішою формою організації війська. У часи раннього Середньовіччя вправне володіння зброєю було нормою для будь-якого дорослого чоловіка – адже йшлося не так про престиж і соціальний статус, як про елементарне виживання. Військовий потенціал одного племені можна оцінити приблизно в 500–1000 воїнів, об'єднане військо декількох племен могло досягати чисельності 5–10 тис. чол. Однак потрібно також враховувати складність „мобілізаційних заходів” через значну розсіяність населення. Крайні точки розселення племені могли знаходитись на відстанях 100 і більше кілометрів – тобто, декількох денних переходів. Така ситуація потребувала налагодженої системи зв'язку та сповіщення.

Друга форма організації війська – вільні дружини – формуються як групи воїнів, які під проводом ватажка шукали щастя у набігах і грабунках чужих територій. Вони не поривали зі своїм родовим середовищем і в разі потреби складали кістяк племінного війська. Дружинники, порівняно з більшістю ополчення, мали низку переваг: більший бойовий досвід, знання тактики й озброєння противника, його мови (принаймні, в обсязі, достатньому для ведення розвідки й допиту полонених). З середини VI ст. вільні дружини наймаються на службу до візантійської армії.

З огляду на демографічні та економічні чинники слов'янські дружинні

контингенти не могли бути надто великими й навряд чи постійними. Якщо у племені й існувала постійна дружина, то кількісно вона не перевищувала декількох десятків осіб. Ця племінна дружина, разом з вождем, утворювала своєрідний „офіцерський корпус” – кістяк війська. Вільні дружини були контингентами, що приєднувались до постійних дружин за різних обставин. Вояки, що належали до них, мали різний статус: власне у вільній дружині (під час набігу чи служби за наймом у Візантії) вони були „рядовими”, а коли збиралось ополчення, то, з огляду на бойовий досвід, ставали „сержантами”. Саме ж ополчення ставало до зброї лише за нагальної потреби й утворювало рядовий склад війська.

Основну масу слов'янського війська становила легкоозброєна піхота. Поряд із тим, знахідки елементів вершницького спорядження та кінської зброї вже серед найбільш ранніх слов'янських пам'яток дозволяють стверджувати, що слов'яни мали й кінні загони. Тогочасні автори акцентують увагу на тому, що у слов'ян піхота було основним родом військ, кіннота ж відіграла допоміжну роль. Підтверджує це і той факт, що кочівники (наприклад, авари) часто залучали до своїх армій слов'янські контингенти – а ці народи потребували у війні саме піхотинців, адже кінноту мали власну.

У VII ст. вже фіксується поділ слов'янського війська за видами озброєння: у візантійських джерелах є згадки про лучників, щитоносців, легкоозброєних воїнів, списометальників, пращників і навіть манганаріїв (цим терміном візантійці позначали фахівців, що будували та обслуговували облогові машини).

Слов'яни були відомі сусіднім народам як достатньо вправні фахівці у подоланні водних перешкод, однак військового флоту вони фактично не мали. Човни-однодревки використовувались, здебільшого, для перевезення військ і проведення „десантних операцій”. Примітивна конструкція та невеликі розміри таких кораблів не дозволяли їм гідно протистояти кораблям тогочасного візантійського флоту.

Основне озброєння слов'янського пішого воїна складалося з одного або декількох металевих списів та щита (останній не був обов'язковим елементом). Списи-дротики могли використовуватись і як металеві зброя, і для фехтування. Знайдені археологами наконечники списів представлені двома різновидами: перші – це масивні вироби завдовжки близько 20 см з листовидним або полум'яподібним пером, укріпленим ребром жорсткості; другі – порівняно невеликі, трикутні (рідше ромбовидні чи листовидні) наконечники з шипом у нижній частині пера, який заважав витягти дротик із пробитого щита, обладунка чи рани. Воїн мав два-три списи-дротики, один із яких метав у ворога, а решту

застосовував у рукопашній сутичці. Існує припущення, що слов'янські воїни у ближньому бою могли фехтувати двома дротиками одночасно – по одному у кожній руці (цим пояснюється обмежене використання щита).

Приблизно з VI ст. у слов'ян набувають певного поширення бойові сокири (у тому числі й сокири-чекани). Пізніше, у VIII ст. з'являються булави й кістені. Клинкова зброя – мечі – судячи з писемних джерел, застосовувалась слов'янами з кінця VI ст., однак найдавніші археологічні знахідки такої зброї належать до другої половини VIII ст. Поширення такої зброї зумовлювалось тим, що саме у VIII ст. у більшості племен виокремлюється дружинна верства – професійні воїни, які присвячували своє життя виключно військовій справі. Майстерне володіння клинковою зброєю потребувало постійних тренувань та практики, а єдиною категорією, що мала можливість вдосконалювати це мистецтво, були саме дружинники. До того ж, їхній особливий соціальний статус передбачав певний елемент престижності, наочним атрибутом якого у Середньовіччі був саме меч. Характерно, що сам термін „меч” – кельтський за походженням (можливо, запозичений через германські мови).

Метальна зброя була представлена луками, причому слов'янські луки були дерев'яними, на відміну від композитних (складених з дерев'яних й кістяних деталей) луків кочовиків. За своїми характеристиками дерев'яні луки суттєво поступались композитним – вони були, більшою мірою, не бойовою, а мисливською зброєю.

Найпоширенішим видом захисної зброї був щит (термін „щит” теж кельтського походження). Ранні слов'янські щити були невеликими – діаметром близько 40 см у піхотинців і 60 см – у кіннотників. У сутичці довжина дротика дозволяла тримати противника, озброєного клинковою зброєю, на відстані, з якої не можна було завдавати рублячі удари, а відбивати колочі випадки можна було й невеликим легким щитом. Поряд із тим, візантійські джерела зазначають, що частина воїнів мала великі щити – „міцні, але такі, що важко переносити”. Незважаючи на різницю в розмірах усі слов'янські щити мали подібну конструкцію. Вони виготовлялись виключно з органічних матеріалів (деревини та шкіри), жодних металевих деталей досі не виявлено.

Із середини VII ст. в археологічних пам'ятках трапляються знахідки елементів обладунків – фрагментів кольчужного полотна. Ймовірно, вони не були частинами кольчужних сорочок, а нашивались на полотняний чи шкіряний одяг для захисту найбільш вразливих ділянок тіла. У VIII ст., поряд із кольчугою, у вжиток входить пластинчатий обладунок. Шоломи були вкрай рідкісними – переважно, германського походження (сам термін „шолом” запозичений з германських мов).

Загалом упродовж раннього Середньовіччя (V-IX ст.) слов'янське військово спорядження зазнало досить незначних змін, головним джерелом яких були запозичення від інших народів. Провідним залишався базовий комплект – декілька списів і щит. Військова потужність нарощувалась завдяки підвищенню майстерності у володінні традиційною зброєю, а не за рахунок ускладнення та посилення озброєння.

Тактику, яку застосовували слов'яни, можна відтворити за даними, що наводять їх противники – візантійці: „...вони [слов'яни] ані бойового порядку не знають, ані битися у правильному бою не прагнуть, ані показуватись у місцях відкритих та рівних не бажають”. Виходячи з цього можна стверджувати, що слов'яни, не маючи ще регулярної військової організації, робили ставку на індивідуальні дії окремого бійця. Це змушувало їх застосовувати відповідні прийоми, що дозволяли нейтралізувати переваги регулярної візантійської армії.

Чи не основним способом ведення війни для слов'ян були засідки. Усі джерела відзначають їхній хист у влаштуванні засідок, зокрема у виборі найбільш вигідних позицій для них: у місцях лісистих, вузьких та урвищах. Звідси й рекомендація, яку дають візантійські автори своїм воєначальникам – вести війну проти слов'ян взимку, коли відсутність листя на деревах ускладнювала влаштування засідок, а сліди на снігу дозволяли вистежувати противника. Улітку ж рекомендувалося триматися виключно відкритих ділянок місцевості. Іншою особливістю слов'янської тактики було ведення бойових дій вночі. В темну пору доби візантійці воювати не любили, бо командир не міг спостерігати за перебігом бою, а, отже, й втручатись в разі необхідності. Для слов'ян же з їхньою опорою на індивідуальні дії ніч була не перешкодою, а, навпаки, союзником. Навички у влаштуванні засідок та вміння вдало маскуватись слов'яни використовували і для розвідки, зокрема – для захоплення „язиків”.

Ще один тактичний прийом, який часто використовували слов'яни – імітація відступу або втечі з подальшим нападом на порушені бойові порядки ворога. Не менш важливе місце в тактичному арсеналі посідав раптовий напад, під час якого слов'яни максимально намагались використати особливості місцевості для прихованого зближення з ворогом. Крім того, вони не робили спроб битися з переважаючим кількісно ворогом, роблячи наскоки лише на ті об'єкти, які були їм під силу. Рішення про здійснення нападу чи відмову від нього приймалось залежно від результатів розвідки.

Несподівані напади передбачали здатність здійснювати приховані й стрімкі переміщення. У слов'ян вміння маскуватись доповнювалось легкістю

й оперативністю здійснення переходів та маневрів. За таких обставин відсутність важкого озброєння, зокрема обладунку, що на перший погляд видавалася суттєвим недоліком, насправді ставала перевагою. Крім спрощення маршів, вона забезпечувала легкість і нескутість рухів у бою, що дозволяло ухилитись від металевих снарядів противника, а також підвищувала здатність маскуватись. Групи слов'янських воїнів були позбавлені таких демаскуючих факторів, як брязкіт і блиск обладунків. Крім того, завдяки простому (навіть примітивному) бойовому спорядженню слов'янські воїни завжди перебували у кількASEКУНДНІЙ бойовій готовності, натомість важка піхота, не кажучи вже про кінноту, для підготовки до бою потребувала значно тривалішого часу.

Якщо ж слов'янам доводилось стикатись з противником у полі, то вони намагалися зустріти ворога на оборонній позиції, а не атакувати його. Тут, знову-таки, враховувались особливості озброєння: метати дротики зручніше із стаціонарної позиції, що дає змогу правильно оцінити відстань до цілі й розрахувати силу кидка. До атаки слов'яни переходили тільки проти деморалізованого чи явно ослабленого ворога – тут йшлося більше про переслідування, а не про намагання натиском вибити ворога з його позицій.

Для переміщення військ слов'яни іноді використовували ріки, однак переважно їхні військові марші здійснювались пішим порядком. Це гарантувало більшу безпеку переміщень (човни на воді легко помітити, вони є досить зручною мішенню, та й атакувати ворога з води складніше). Здійснюючи ж марш через лісові масиви чи гористі місцевості, слов'яни перебували у звичній для себе, а отже, виграшній позиції, і дозволяло скористатись будь-яким тактичним прийомом.

Слов'янське військо, за висновком Є. Синиці, „виступало як триєдина система: люди – озброєння – тактичні прийоми”. Фізично та психологічно загартовані воїни, які з дитинства опановували військове ремесло, були здатні виконувати найскладніші завдання, досконало володіючи примітивною (з точки зору сусідніх народів) зброєю. Саме така зброя найкраще відповідала тактичним прийомам, які застосовувались слов'янами. Поєднання трьох вказаних елементів військової могутності, а також здоровий баланс між традиціями й новаторством у військовій сфері стали запорукою успіхів слов'ян на полі бою.

Список рекомендованої літератури

1. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.) / В.І. Ключко. – Київ: АртЕк, 2006. – 337 с.
2. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII

ст. до н.е. – III ст. н.е. / С. Ольговський. – Київ: Наш час, 2010. – 128 с.

3. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку середньовіччя / Є. Синиця. – Київ: Темпора, 2012. – 276 с.

4. Найдавніші воїни на території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/antichnist/najdavnishii-vojiny.html>

5. Військова справа племен епохи бронзи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ucrainarma.org/antichnist/vijskova-sprava-plemen-epoxy-bronzy.html>

6. Кіммерійці та їх військова організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/materiali/kimmeriyci.html>

7. Військо скіфів. VII-IV ст. до Р.Х. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/antichnist/vijsko-skifiv-7-4-st.html>

Розділ 2. Військо Давньої Русі

У VII–IX ст. у східних слов'ян відбувався процес творення держави. Швидкий суспільно-економічний поступ, зростання кількості населення, позитивні зрушення в політичному житті й зародження перших протодержавних утворень – все це призвело до збільшення воєнної активності одного з найбільших таких утворень, що з'явилося навколо Києва.

Розвиток Київської Русі на межі IX–X ст. – це час походів руських воїнів, що прагнули розширити кордони держави, відстоювали право Русі на Чорне і Азовське моря. Так поступово процеси державотворення Київської Русі призвели до формування могутнього руського війська та флоту.

Носієм влади, на Русі був київський князь, влада якого набула спадкового характеру. В його обов'язки входило розширення території, а також захист державних кордонів. Тому князь почав створювати власну дружину (регулярне військо), її військові походи мали служити державі та потребам громадян – боронити торгівлю, протидіяти експансії сусідів.

Дружина не мала характеру всенародного війська, а набиралася з вищої верстви громадянства – бояр. Вони повинні були з'являтися на кожний заклик князя, на війну, чи в разі іншої потреби, супроводжувати його, в усьому допомагати князеві, зберігати йому вірність. Коли ж боярин зраджував князя, то відповідав за цю зраду майном і власним життям.

Розуміючи значення дружини, князь намагався оптимально забезпечувати її всім необхідним. тому на її утримання йшла частина податків. До XII ст. князь водив дружину на полюддя – збирати данину з підкорених племен. На військо також йшла частина грошових доходів зі суду, так звані вири.

Князівська дружина поділялася на старшу і молодшу. До старшої належали великі бояри – так звані „луччі люди”, найбільш впливові представники наймогутніших боярських родів та великих землевласників. Вони засідали в князівській раді, мали вплив на рішення князя.

До „молодшої дружини” входили боярські діти, яких у князівській дружині готували до військової служби, а також „отроки і дітські”, що служили при боярах і на князівському дворі, яких використовували для доставки наказів, листів та інших доручень. Під час бою вони доглядали коней дружинників.

Поряд із князівською дружиною існувало народне ополчення, яке спиралося на територіальну систему і скликалося безпосередньо в час ворожих нападів із міщан і селян-хліборобів однієї місцевості. Існувала так звана десяткова система управління (тисяцький – соцький – десяцький). Мобілізаційний округ, якого називали „тисячею”, був воєнно-оборонною територією. Населення з одного округу збиралося в час небезпеки, як правило, в найближчому місті

й там готувалося до виступу на ворога. На чолі мобілізаційного округу стояв тисяцький. Меншими округами керували соцькі. Інколи вживалася назва „полк” на означення території, з якої йшло ополчення. Бували випадки, коли селянські відділи очолювали старости і сільські старшини.

Ще одним своєрідним військовим формуванням були загони з представників степових орд (печенігів, турків та ін.), які називалися „чорними клубуками” (з тур. – чорні шапки) і підкорялися князівській владі. Найбільше чорних клубків було вздовж р. Рось, де було їх головне місто Торчеськ. У 1139 р. літопис нараховував 30 тис. чорних клубків. Ведучи переважно кочовий спосіб життя, вони використовувалися в українському війську для боротьби з половцями. Таким чином, військо княжої Русі-України не було регулярним, постійно готовим до війни. Воно збиралося в час нападу на ворога, або в похід, який визначав князь.

Князь збирав, передусім, дружину. Адже це була найкраща частина війська, досвідчена у військових справах, тісно згуртована навколо князя, зобов’язана з’явитися на перший його заклик. Ополчення князь скликав на віче і на ньому повідомляв яка необхідність військового походу.

Війську призначали конкретний день, коли воно мало зібратися. Однак цей процес тривав доволі довго. Часом князь сам ішов збирати військо. В обов’язки князя входило не тільки організувати військо та утримувати дружину, а й будувати і утримувати укріплення, готувати оборону. Князівська воля формувала дипломатичні відносини. Під час війни князь сам здійснював свою владу, або ж передавав її іншим князям, від нього залежним.

Великого значення надавалося озброєнню воїнів. Зброю поділяли на оборонну і зачіпну. До оборонної належала броня (панцир), що являла собою сорочку з отвором для голови та короткими рукавами; зроблена вона була з дрібних залізних кілець сполучених одне з одним. Шолом виготовляли із залізної бляхи, він мав форму стійка, що загострювався догори. Спереду бляха здовжувалася у вузький виступ, який охороняв ніс. Деколи спереду шолома кріпили залізну маску, що закривала ціле обличчя. До шолома можна було почепити й захист для шиї. До оборонної зброї також належав щит. Руські щити були невеликі, прикривали тільки груди, вгорі ширші, знизу вужчі, вгнуті досередини. Деколи їх робили з дерева, а зверху розмалювали та прикрашали різними прикрасами. На Русі популярним був вислів: „взяти город на щит”, що означало пограбувати його. Так, князь Олег, за переказом літопису, у 911 р. прибив свій щит на воротах Константинополя, утверджуючи тим самим свою владу.

До зачіпної зброї належали спис з різними назвами, а також меч, шабля, бойова

сокира і лук зі стрілами.

Спис мав залізне вістря у формі видовженого листка, з отвором, щоб насаджувати на древко. Списи використовували важкоозброєне військо, піхота й кіннота. В залежності від роду військ списи були різної довжини – від 1,5 до 2,5 м. Зі списками полки йшли в наступ. У бою князь повинен був першим встромити спис, а якщо князь помирав, то списи ставили біля його гробниці.

Усі руські воїни мали при собі меч завдовжки 1 м з масивною ручкою, часом посрібленою і прикрашеною орнаментом. Він вважався ознакою судової влади князя. Поширеною була шабля – трохи довша від меча (доходила до 1,2 м), а також легша і зручніша від нього. Сокиру використовували як зброю для наступу. В описах боїв вона ніде не згадана, проте згадується топірець (1071 р.) як підручна зброя.

З давніх-давен слов'янам був відомий лук зі стрілами, останні носили в сагайдаку. Завдяки цьому виду зачіпної зброї у княжу добу поширилися лучники, яких називали „стрільцями”. Крім стрільців у княжому війську існував такий рід військ, як оружники (озброєні повною зброєю – бронєю, шоломом, щитом, мечем і списом).. У X ст. з'являється і кіннота..

Організовано кіннота почала розвиватися у боротьбі з печенігами, які були чудовими вершниками. Слід зазначити, що потреба в кінноті виявилася у перших сутичках з візантійцями, які на той час мали одну із найкращих кавалерій. Тяжкоозброєні вершники виїжджали на ворога в панцирах і шоломах, з довгими списками, проти їхніх ударів піхота була безсила. Необхідність організації кінноти добре розумів князь Святослав Хоробрий. У своїх балканських походах (968–971 рр.) він перший використав кінноту в бою під Доростолом. Син Святослава Володимир Великий не створював кінних загонів, хоча і використав у поході проти волзьких болгар 985 р. степових турків на конях. Самостійним родом руських військ кіннота стала лише в XI ст.

Військо перед боєм вишиковувалося у бойову лаву та ділилося на полки, одні з яких стояли посередині і називалися „чоло”, і два бічні крила – праве й ліве. Князь визначав відповідних воїнів і давав їм окремі завдання. Перед боєм він об'їжджав полки і закликав на бій. Князь керував боєм, розпоряджався, коли яка частина війська має вступити в бій. За особливу честь вважалося йти в перших лавах на ворога, бо перший удар нерідко був вирішальний. Інколи бій починався не одразу. Озброєне та впорядковане військо стояло на місці й чекало, поки ворог першим розпочне битву. Часом обидві сторони намагалися спровокувати одна одну глузуванням та жартами. Битву у Київській Русі називали „бій”, „січа”, „брань”, „полк”, а розпочинав її князь символічним ударом списа. Початком наступу були слова князя: „Потягніть, дружино”, чи

„Потягнімо мужньо, браття і дружино”. На знак, що бій починається, підіймали вгору стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога.

Бойові шикування війська княжої доби були досить простими. З поділом на центр та крила, або на дві три суцільні лінійні формації. У літописах знаходимо військові терміни, якими визначали рухи війська і хід бою: зіступитися, зразитися, зударитися; ткнути, поткнути – рушити, вдарити; бости – ударити списами, колоти списами; ударити в коні – означає наступ кінноти в повному розгоні; заїхати – ударити з боку або ззаду; притягнути – прийти на допомогу; удержати полк – тримати відділ війська у бойовому ладі; гнати, гонити, загнати, угонити – погоня тощо.

У княжій Україні–Русі успішно розвивалося не лише сухопутне військо, а й існував достатньо розвинутий флот. Територія Київської Русі порізана густою мережею рік – Дніпро, Десна, Прип’ять, Дністер, Буг і Сян, вони були важливими артеріями і водними шляхами. Перші човни, які використовували русичі, споруджувались з видовбаних колод дерева, вони були різних розмірів. Новий розвиток суднобудування розпочався з приходом на наші землі варягів, які були найкращими мореплавцями Європи. З дуба вони будували великі судна, основу яких творила довга балка, до якої прибивалися вигнуті поперечні ребра – шпангоути. Вздовж корабля влаштовувалися низькі лави для веслярів, що мали весла до 3 м завдовжки. Кермо було в задній частині човна, а посередині стояла щогла, висота якої сягала 20 м. Вітрила шилися з грубого полотна або з дорогої тканини – паволоки. Такий корабель мав добрі ходові якості, був стійким та маневреним. З літописів відомо про кілька типів суден: човен, ладя, судно, що відрізнялися одне від одного розмірами.

Отож, у своєму складі давньоруське військо мало піхоту, кінноту та флот.

Воєнне мистецтво. Давньоруське військо мало розвинуте воєнне мистецтво в якому можна чітко виділити як стратегічні, так і тактичні елементи.

Давньоруська стратегія ґрунтувалася на таких основних принципах:

1. За першої ж можливості бойові дії переносилися на територію противника.
2. Бойові дії мали вестися активно, рішуче і були спрямовані на досягнення повної перемоги над ворогом.
3. За можливості ворог мав бути знищений єдиним потужним ударом.
4. В разі неможливості прийняти бій з переважаючими силами ворога, необхідно виснажити його постійними переміщеннями і раптовими наскоками.

У похід військо вирушало за наказом князя або за рішенням військової ради. Попереду головних сил рухалась сторожа. Головні сили рухались слідом разом з обозом, в якому знаходилася вся зброя, військове спорядження та припаси. У задалегідь визначеному місті військо ставало табором.

Давньоруське військо намагалося прийняти бій у незнайомій для ворога та незручній для його війська місцевості. При наближенні ворога давньоруське військо озброювалось, виходило з табору на поле майбутнього бою і ставало у бойовий порядок.

У середині IX – на початку XIV ст. давньоруське військо використовувало два основних види бойового порядку – «стіна» та «полочний ряд». «Стіна» являла собою фаланго подібний бойовий порядок, який мав довжину по фронту декілька сотень метрів і був глибиною від 3 до 20 рядів. У перших рядах «стіни» знаходились важкоозброєні дружинники, за ними розташовувались вої, які створювали необхідну глибину бойового порядку. «Полочний ряд» відрізнявся від «стіни» тим, що був поділений по фронту на три окремі частини. В центрі такого бойового порядку звичайно ставали важкоозброєні підрозділи (піхота або кіннота, в залежності від ситуації), а на флангах ставали загони народного ополчення та легкої кінноти. Дуже часто попереду «полочного ряду» шикувалися загони піших або кінних стрільців.

Бій звичайно починався атакою легкоозброєних підрозділів, які наближались до ворога кидаючи у нього дротики та стріляючи з луків. Цим вони намагалися зруйнувати бойовий порядок ворога або заманити його під удар головних сил. Зробивши свою справу, легкоозброєні підрозділи відходили на фланги або у тил. Після цього головні сили, що склалися з важкоозброєних воїнів, наносили потужний удар по бойовим порядкам ворога, намагаючись прорвати їх. Якщо в результаті цього удару ворог не починав відступати, то починався рукопашний бій, долю якого зазвичай вирішувала чисельність війська та рівень бойової підготовки воїнів. В разі відступу ворога, його переслідувала легка кіннота, яка мала довершити розгром. Після завершення бою переможці обов'язково збирали зброю, яка залишилась на полі бою та ховали загиблих.

Війни. Всі війни, які протягом свого існування вела Давньоруська держава можна поділити на такі:

1. Війни з Візантійською імперією (морські походи київських князів на Царгород та походи Святослава у Болгарію у X ст.);
2. Війни з Хазарським каганатом, степовими кочовиками (печенігами, торками, половцями), а також боротьба з монгольською навалою;
3. Війни з західними сусідами (Польщею, Угорщиною, Литвою);
4. Міжусобні війни, які постійно велися давньоруськими князями за право володіти Києвом та іншими великими містами.

Битва на Сальниці (1111 рік)

Наприкінці XI — на початку XII ст. руські князі на чолі з київським князем Святополком і переяславським Володимиром Мономахом здійснили серію

успішних походів у Степ, водночас відбивши кілька половецьких нападів на Русь. На ранню весну 1111 року руські князі запланували новий великий похід у Степ проти великого племінного об'єднання, очолюваного ханом Шаруканом. Похід розпочався в Переяславі 26 лютого 1111 року. До річки Хорол піхота їхала саньми, далі – верхи. Руське військо перейшло річки Псел, Голтва, верхів'я Ворскли й швидким маршем попрямувало до Сіверського Дінця, де, неподалік від міста Шарукань, воїни одягнули обладунки. Шарукан здався русичам без бою, місто Сугров було спалене. 24 березня відбулася перша серйозна сутичка з половцями на потоці Дегія (місцезнаходження невідоме), де було відбито половецьку атаку на руський авангард.

Наступні два дні русичі рухалися далі у степ, а 27 березня, відбувся масований напад половців Шарукана на руське військо на березі річки Сальниця. За Йоакимівським літописом, Мономах, що стояв на правому фланзі руської раті, та лівофлангові дружини Давида Святославича відіграли вирішальну роль у перемозі русичів (князі особисто пішли в бій, що вказує на впертий характер протистояння), тоді як центр – піхота й дружинники

Святополка Ізяславича – після довгого напруженого бою похитнувся. Згадки літопису про довгий рукопашний бій можуть означати одне – у бій після звичайного обстрілу ворога з луків пішли не надто численні важкоозброєні половецькі воїни, які проте не спромоглися проламати княжі полки й були розбиті контратакою руської кінноти. Результат був сумним для степовиків – вони зазнали серйозної поразки, русичі гнали їх на далеку відстань, взявши чималі трофеї («вежі» з жінками та дітьми, худобу, майно) і звільнивши рабів. Велике військо потужного половецького об'єднання було розбите, проте це ще не кінець протистояння в Степу. Але битва на Сальниці разом із походами 1103 р. та 1107 р. стала поворотним пунктом у цьому протистоянні, що зрештою остаточно схилило шальки терезів на користь Русі.

Отже, Україна–Русь мала достатньо розвинуту для середньовіччя військову організацію. Військо сприяло внутрішній консолідації держави. Київська Русь була непоборним щитом від кочовиків, безпечною загорожею, за якою повним ходом розвивалася європейська культура.

Список рекомендованої літератури

1. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, 3. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
2. Крип'якевич І. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
3. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. –

Київ: Наш час, 2010. – 280 с.

4. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ: Україна, 1991. – 151 с.

Розділ 3. Збройні сили Галицько-Волинської держави ¹

Феодална роздробленість була закономірним етапом розвитку Київської Русі. Натуральне господарство, слабкі економічні зв'язки та відсутність національного ринку призвели до розпаду держави на окремі землі і князівства. Часті князівські міжусобиці, постійні напади кочівників, зміна кон'юнктури торговельних шляхів призвели до зміщення центру держави із Києва на західні землі. Саме Галицько-Волинське князівство стало продовжувачем державницьких традицій Київської Русі-України. З XI ст. Галицька земля, згідно з рішенням Любецького з'їзду, була закріплена за Ростиславичами: Рюриком, Володарем і Васильком. Проте у 1199 галицька династія Рюриковичів обірвалася й Галичиною заволодів та її захопив волинський князь Романа Мстиславовича об'єднавши обидва князівства в єдину державу. З часом під його владу потрапили майже всі українські князівства, від Карпат до Дніпра. Роман дбав також про забезпечення північних кордонів і поширив їх на територію Литви.

Авторитет Романа Мстиславовича піднесли успішні військові походи проти половців у 1202 і 1204 роках. Його славили в піснях, що він „кидався на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, проходив їх землю як орел, а хоробрий був як тур”. Галицький літописець величає його „великим князем”, „самодержцем усієї Русі”.

Успішною була і закордонна політика. Князь підтримував приязні стосунки з Візантією, Угорщиною, папою Іннокентієм III. Активними були його відносини з поляками. У 1205 р., перейшовши з військом Віслу, князь зайняв два польських міста, але коли з невеличкою дружиною від'їхав від головного війська, поляки несподівано напали на нього й убили під Завихвостом 19 червня цього ж року.

Таким чином, на початок XIII ст. більшість українських земель були об'єднані у Галицько-Волинській державі. Але сини Романа Мстиславовича Данило і Василько були ще малими, тому розпочалася 40-річна боротьба за княжий престол. Колишні бояри Романа, які залишилися вірними Данилові і Василькові, допомогли їм організувати військові сили. Перший бойовий досвід боротьби з татарами 18-річний Данило Романович здобув у 1223 р. під час битви на річці Калка, де отримав поранення в груди.

Багаторічна боротьба з боярами та чужинцями закінчилася перемогою Романовичів.

¹ Для цієї теми використано контент з праці Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.

Вирішальна битва відбулася у 1245 р. під Ярославом. Боярська опозиція була остаточно знищена. Данило сів на княжий престол у Галичі, а Василько – у Володимирі. Данило Галицький (1238–1264) фактично провів військову реформу, створив армію нового зразка. Основними формами військової організації були „дружина” та загальне народне ополчення, яке князь використовував у воєнних діях в час особливої потреби. Галицьке народне ополчення бере свій початок з військової організації племен білих хорватів і тиверців. У XI–XII ст. формою організації ополчення були волосні „тисячі”, які об’єднували ополченців головного міста та навколишнього округу, підпорядкованого владі міської громади. Тобто народне ополчення не було маріонеткою в руках князів, а самостійною дієвою силою галицької громади.

Князівська дружина складалася з бояр і брала участь у воєнних походах князя. „Великі” бояри приводили свої військові загони, на їх утриманні були цілі полки, тоді як „середні” бояри на заклик князя були зобов’язані йти у похід з одним-двома воїнами: оружниками або стрільцями. При такій організації військових сил князь був залежний від бояр, тому намагався, організувати своє власне військо. Частково цю потребу забезпечували іноземні наймані загони, яким не завжди можна було довіряти, адже вони не раз руйнували землі князів. Данило Романович організував нове військо, на основі народного ополчення, до складу якого входили селяни і дрібні бояри, які одержували платню грішми чи іншими засобами. Прибутки із прикарпатських солеварень Романовичі призначали „на роздавання оружникам”. Князь сам керував військом, призначав воєвод і посилав їх у похід. Військо поділялося на важкоозброєних „оружників” та легкоозброєних „стрільців” (лучників). Оружники, у кольчугах і шоломах, із списами, мечами та щитами входили у бій на конях. Першими у хід йшли списи, коли вони ламалися, продовжували бій мечами. Часом „оружники” йшли у бій пішими. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував хід битви. Легкоозброєні частини починали бій, вражаючи ворога стрілами.

У XIII ст. відбувся помітний прогрес і в озброєнні, і в тактиці. На озброєння були прийняті найсучасніші зразки зброї: арбалети, кінні обладунки, металеві артилерія тощо. Відомо три роди списів: копія, сулиця, рогатиця. Легкоозброєні воїни мали новий удосконалений вид луків – рожанці.

Данило застосовував тактику взаємодії в бою різних родів зброї. Дії оружників і стрільців були тісно координовані в бою. Лучники не лише виступали перед військом, але й ставали на фланги. Така тактика була застосована у поході Данила на ятвягів у 1251 р., посередині йшла важкоозброєна піхота, зі щитами й списами, по бокам – стрільці з луками.

З літописів дізнаємося, що раніше битва поділялася на дві окремі частини:

початковий бій легкої кінноти, стрільців та головний удар тяжкоозброєних полків. Коли стрільці вели бій і обстрілювали ворога, кіннота стояла здалеку і стежила за їх успіхами. Потім списники йшли у бій і стрільці поступалися їм місце.

Вперше спробу об'єднання двох військових підрозділів та застосування одночасно стрільців і оружників бачимо саме у військах Данила Галицького. Це описано літописцем так: „...все військо зійшло із коней, озброїлося, як піхотний [і вийшло] з табору, щити їх були як зоря, шоломи – як сходяче сонце, держали в руках списи, як безліч тростин; а стрільці йшли по боках дороги, тримали в руках свої рожанці [луки] і поклали, на них свої, стріли проти ворогів”. Стрільці, що мали при собі охорону зі списників, могли підійти найближче до ворога і обстрілювати його довше; до самого наступу копійників; коли ж ворожі списники рушали на них, то вони могли заховатися за залізний полк оружників.

Одночасно з новою організацією збройних сил відбувалося поліпшення фортифікаційних споруд. Міста, які раніше склалися в основному з земляних валів, з якими були з'єднані дерев'яні городниці, ворота, зведені мости тощо, виявилися заслабкими проти новітніх засобів облоги, які мали у своєму розпорядженні монголо-татари. Щоб захистити народ від ординців, Данило, як обачний володар, почав будувати нові кам'яні міста-фортеці: Холм, Львів, Данилів, Стіжок. Головним нововведенням було обладнання укріплень для використання металльної артилерії. Крім того, в укріпленнях почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність арбалета і металльних машин при обороні міст. Для захоплення ворожих укріплень використовувалася тактика комбінованого удару. Спочатку фортецю обстрілювали з усіх видів металльної зброї: ручних пращ, луків, арбалетів, катапульт, баліст, трибучетів тощо, потім таранами проломлювали стіни чи вибивали браму й нарешті з допомогою драбин вилазили на стіни.

Тогочасна військова стратегія вона полягала у знищенні ворога одним сильним ударом. „Русь є скоро до бою” – характеризує галицьке військо угорський воевода Филя. Тактику такого сильного удару вважали за спеціальність українського війська і називали її „руський бій”. Військовими атрибутами цього періоду були стяги (хоругви), сурми та бубни. Підчас бою військо орієнтувалося на стяг: піднятий догори свідчив, що полк тримається добре: „Данило поглянув сюди й туди й побачив, що стяг Васильків стоїть, добре бореться й угрів жене” (1231 р.). Коли ж прапор хилився або падав, це був знак невдачі; покинути стяги – означало програти битву.

Очевидно, що переможці отримували здобич і полонених. Тому часто воєнні походи здійснювалися з метою наживи, що вважалося виправданою нагородою за воєнні труди.

Таким чином, активна військова реформа Данила Галицького принесла йому не тільки авторитет в українському суспільстві, зміцнила його позиції в державі, але й сприяла активній зовнішньополітичній діяльності.

Розглянемо основні військово-політичні успіхи галицького князя. У 1238 р. Данило Галицький проводив успішну боротьбу за Дорогочин з німецькими лицарями, у 1244 р. підкорив Люблінську землю. Внаслідок цього Польща та Угорщина змушені були укласти мир з Галицько-Волинською державою. На початку 1250-х років Данило воював проти чехів за австрійський престол, дійшов до Сілезії. За висловом літописця, жоден руський князь не заходив так далеко на захід. У 1240-1250 роках вів боротьбу з Литвою. У 1254 р. була підписана угода з Тевтонським орденом про визнання за Данилом Ятвязької землі. Вся складна політика Данила Галицького на північному і західному кордонах мала одну основну мету: створити найкращі умови для неминучої війни з монголо-татарськими ордами, забезпечити собі надійний тил і знайти союзників.

Князь Данило змушений був їхати на поклон до хана Золотої Орди, щоб отримати ярлик – право на управління власними землями. Але пізніше, зміцнившись, він успішно здійснив похід на міста Случ, Тетерів, Боз проти т. зв. „татарських людей”. Визначною була перемога над військами хана Куремси. Щоправда, у 1259-1260 рр. Романовичі змушені були скоритися військовій силі хана Бурундая; зруйнувати укріплення Володимира, Кременця, Луцька, Львова та інших міст і взяти участь в поході на Польщу.

У важкій боротьбі з монголами Данило сподівався на створення великої коаліції держав – Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії та інших і в організації папою Римським хрестового походу. З цією метою в 1253 р. у Дорогочині посланець папи Іннокентія IV коронував Данила Галицького. Але надії українського князя так і не були втілені в життя.

Історичною заслугою короля Данила було те, що він зумів послабити владу великих бояр і об'єднати всі українські землі, протистояв іноземній агресії, сприяв економічному розвитку і політичній стабільності Галицько-Волинської держави.

Його син Лев I (1264–1301) продовжував справу свого батька. У 1281 р. він відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевом. У боротьбі за краківський престол зайняв Люблінську землю, яка до 1302 р. була в складі Галицько-Волинського князівства. В 1289 р. Лев Данилович ходив військовим

походом аж у Сілезію.

Наслідком такої активної політики було те, що правління його наступника Юрія (1301–1315) історичні джерела змальовують як добу розквіту, спокою та економічного добробуту держави. А сини Юрія Андрій та Лев II (1308–1323) ввійшли в історію як „останні руські князі-схизматики, які були непереможним щитом проти жорстокого татарського народу”. Останнім князем був Юрій II Болеслав (1325–1340), який у союзі з Пруссією, Литвою та татарами воював проти Польщі. Але повернути Люблін йому так і не вдалося. В середині XIV ст. була перервана династія галицько-волинських князів. Цим скористалися наші сусіди – угорці, поляки та литовці, які поступово захопили українські землі. Галицько-Волинська держава сприяла не тільки продовженню у XII–XIV століттях української державності, але й увійшла в європейську історію як одна з наймогутніших оборонців Європи від монголо-татарських орд.

Список рекомендованої літератури

1. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – 176 с.
2. Крип'якевич І. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
3. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
4. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис / М.Ф. Котляр. – Київ: Видавничий дім „Альтернативи”, 2002. – 328 с.

Розділ 4. Військо Литовсько-Польської доби.

Військо Кримського ханства

Історичне тло, військова організація Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої, початкова історія козацтва (до 1648 р.), військо Кримського ханату, чисельність, роди війська, озброєння, особливості воєнного мистецтва, відомі битви/війни/походи

У XIII ст. в Центральній Європі з'явилася нове політичне утворення – Велике князівство Литовське, яке поступово просувалося на руські землі, а до середини XIV ст. зуміло оволодіти північноукраїнськими землями. 1362 р. литовські володіння поширилися на Київщину, Поділля і Чернігово-Сіверщину, а вже наприкінці XIV ст. – литовці вийшли на Чорноморське узбережжя. Такий швидкий поступ Великого князівства Литовського пояснюється тим, що держава розширювалася за рахунок злиття старої династії Рюриковичів і нової – Гедеміновичів. Проникнення литовської влади на нові землі проходило без агресії з боку панівного етносу під гаслом: „Ми старини не рушимо і новини не вводимо”.

Литовсько-польська доба в історії України припадає на XIV-I пол. XVII ст., тобто на час від включення більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства впродовж XIV ст. і тим самим звільнення їх від золотоординського ярма до розгортання національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. Втім, варто зазначити, що низка українських земель впродовж названої доби перебувала у складі інших держав, зокрема Буковина – у складі Молдовського князівства, Закарпаття – у складі Угорського королівства і з XVI ст. Австрійської імперії, а на не до кінця спустошеній частині території сучасних південних областей України, яка остаточно втратила східнослов'янське населення ще в XIII ст. в результаті його часткового знищення під час монгольського нашествия та асиміляції з тюрками і валахами, розташовувалося Кримське ханство і кочували підконтрольні йому орди, з кін. XV ст. доповнені турецькими залогами.

Названий період вважається у європейській історії перехідним між середньовіччям та Новим часом, оскільки з поч. XIV до II пол. XVII ст. країни і народи Європи зазнали чималих змін у світогляді, культурі, політиці, військовій справі, що проявилися у значному розширенні географічних знань, опануванні європейцями нових просторів в Америці та Азії, мистецькому Відродженні, перегляді політичних та релігійних уявлень, численних змінах кордонів, вдосконаленні військових технологій та веденні численних війн.

Зрозуміло, що три останні явища були особливо властиві Центральній та

Східній Європі, адже впродовж XIV-I пол. XVII ст. вона була ареною численних війн та битв, викликаних міждержавними конфліктами, повстаннями та міжусобицями у державах Центральної та Східної Європи. Потрібно зазначити, що українські землі, включені до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства, Молдовського князівства та Угорщини, слугували їхнім прикордонням і межували з потужними супротивниками.

По-перше, до кін. XV ст. над українськими землями тяжіла загроза з боку послабленої, але ще могутньої Золотої орди та окремих тюркських орд. По-друге, з II пол. XV ст. українські землі стали об'єктом зазіхань двох нових військово-політичних потуг. Першу представляла могутня Османська імперія, війська яких під проводом талановитих султанів змогли практично повністю захопити Балкани, розбити дві об'єднані європейські хрестоносні армії і вийти до австрійського, польського та литовського кордонів, поставивши у залежність від себе такі близькі до останніх держави, як Молдовське князівство та Кримське ханство. Другу представляло Московське князівство (з XVI ст. – Московське царство), що в заявило про себе в II пол. XV ст., об'єднавши північно-східні землі колишньої єдиної Русі; московські царі прагнули приєднати до своїх володінь білоруські та українські землі, користуючись заявами про спадкоємність від давньоруських Рюриковичів, претендуючи тим самим на колись їхні землі, та апелюючи до релігійної та культурної близькості східнослов'янського населення Великого князівства Литовського і населення Московського князівства.

Таким чином, українські землі у своїй більшості перебували у постійній небезпеці з північного сходу, південного сходу та півдня, що обумовлювало необхідність їхнього захисту.

Завдання із захисту більшої частини українських земель природно покладалося не лише на їхніх мешканців, але й на армії тих держав, які володіли ними. У зв'язку з цією обставиною необхідно детальніше розглянути військову організацію вказаних держав впродовж XIV-I пол. XVII ст.

Перш за все потрібно зупинитися на військовій організації Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої, що обумовлюється не лише перебуванням більшої частини українських земель у складі вказаних держав, але й великим значенням останніх у соціально-економічному та політичному житті Польського королівства і в першу чергу Великого князівства Литовського, де предки сучасних українців і білорусів склали близько 90 відсотків населення і де офіційною мовою поряд з латинською була руська (староукраїнська, старобілоруська) мова, спільна для предків українців та білорусів.

Впродовж XIV-XV ст. армії Великого князівства Литовського та Польського королівства були типовими для пізньосередньовічної Центральної Європи. Верховне командування польською армією здійснювали польські королі, які з 1385 р. були представниками литовської династії, а литовською армією – великий князь литовський або намісник польського короля в разі поєднання влади польського короля і великого князя литовського в руках однієї особи, що було звичною практикою в II і III третинах XV ст. Командування окремими угрупованнями здійснювали родичі короля і воєводи, а у Великому князівстві Литовському, окрім них, – удільні князі.

Основу як литовського, так і польського війська складали загони знаті, що мобілізувалися князем/королем у випадку війни. Незначну частину обох армій складали наймані загони, укомплектовані переважно з чехів і татар. За родами військ обидві армії поділялися на піхоту, представлену піхотою ближнього бою (насамперед важкоозброєні спішені лицарі і дружинники) і пішими стрільцями з луками і арбалетами, та кінноту, основу якої складала відповідно до феодалного устрою важка кавалерія, представлена лицарями та дружинниками і озброєна списами та прямими двобічними мечами, проте варто зазначити, що війська обох держав включали в себе і легку кавалерію, озброєну переважно зброєю легкої піхоти.

Базовим підрозділом як польського, так і литовського війська була короґва, що складалася з 25-80 кіннотників і 75-250 піхотинців. Залежно від озброєння розрізнялися важкоозброєні та стрілецькі короґви, серед яких переважали перші; залежно від способу комплектування розрізнялися королівські (скликалися безпосередньо королем), земські (формувалися за територіальним принципом), родові (формувалися за родовим принципом і були популярні серед шляхетських сімей з численними родинними зв'язками) і наймані. Окрім основних військ, в обох державах існували гарнізонні, прикордонні та розвідувальні частини.

Забезпечення та польове розташування військ було можливим завдяки обозам. Описані вище особливості польської та литовської армій проіснували до межі XV-XVI ст., але наростання загрози з боку Московського князівства і Османської імперії разом з її васалами змусило польських королів, литовських князів та їхнє оточення реформувати литовське і польське військо. Цьому сприяла і еволюція у військовому мистецтві, завдяки якій набувала дедалі більшого поширення вогнепальна зброя, зокрема рушниця, пістолі і гармати, що поставило перед польсько-литовськими керманічами два завдання: 1) якомога швидше і масштабніше забезпечення військових підрозділів вогнепальною зброєю, 2) посилення маневреності частин ближнього бою,

насамперед кінноти.

Реформування почалося вже на межі XV-XVI ст. По-перше, було реорганізоване командування шляхом запровадження на вищому рівні посад коронних гетманів і їх заступників – польних гетманів. По-друге, з'явилося окреме постійне поточне військо для захисту від набігів татар. По-третє, у військах з'явилися гармати і рушниці. По-четверте, зазнала змін кіннота, основну частину якої складала вже легка кіннота, що мала багато різновидів, зокрема татарська кіннота, улани, гусари, рейтари і драгуни (останні два види були озброєні пістолями і рушницями).

Новий етап реорганізації вже польської і литовської армій вже єдиної Речі Посполитої припав на межу XVI-XVII ст., коли Річ Посполита інтенсивно воювала з Османською імперією, Швецією та Московським царством. У 1562 р. було створене постійне підпорядковане безпосередньо королю кварцяне військо, а впродовж 1570-1580 рр. завдяки зусиллям короля Стефана Баторія структура війська була реорганізована за західноєвропейським зразком, зокрема з'явилися роти та полки (регіменти) і поширилися інженерно-фортифікаційні частини.

Реформування війська Речі Посполитої відносно позитивно відобразилося на веденні бойових дій, зокрема проти шведів, росіян і турків, але через «шляхетську демократію», внутрішні конфлікти і брак фінансування воно мало значні труднощі.

Представники військових станів були зобов'язані не тільки виходити на війну, але й у мирний час виконувати чималу кількість пов'язаних з військовою службою обов'язків. Це передусім супроводження князя (чи феодала) в його поїздках, несення гарнізонної служби, захист кордону, розвідка, зустріч і охорона послів чи купецьких караванів тощо. Саме вихідці з цих станів формували кадри адміністративного апарату князівств – ставали воєводами, двірськими, намісниками, державцями, сокольниками, конюшими, митниками тощо.

У час воєнних дій поповнювало лави армії й міщанство. Мешкаючи компактно і маючи достатньо матеріальних можливостей для озброєння, воно являло собою доволі потужну силу. Міське ополчення ділилося на десятки і йшло в похід під проводом війта. Тому нерідко в джерелах зазначено просто „Київський полк”, „Стародубський полк” тощо. На той час міста, особливо прикордонні, фактично були військовими центрами, а згодом стали й осередками з виробництва зброї.

На той час не було усталеного поділу військ за родами. Кожен, хто мав матеріальну можливість, виходив на війну на коні. Безкінний вояк залишався

у замку. Коли вимагалася участь усього війська, йшли й кінні, і піші. Однак під час штурму укріплень, бою на складній місцевості, обороні фортець усі вояки спішувалися. У XIV ст. піхота суттєво впливала на перебіг війн, що вели українські князівства. Але часті сутички з татарами і підвищення майнового рівня військових станів поступово привели до того, що вже у XV ст. армії нерідко складалися виключно з кінноти. Наприклад, зміцнене двором Свидригайла волинське військо, яке 1431 р. заступило шлях полякам, було повністю кінним.

Артилерія на українських землях з'явилася наприкінці XIV ст. Першими артилерійськими знаряддями були гармати і мортири. Найбільш ранньою згадкою про її використання є похід Свидригайла на Київ 1393 р. (він мав при собі бомбарди). Наступного року вже Вітовт відправив до Києва мортири. У XV ст. гармати стають стандартною зброєю українських фортець. Саме потужна артилерія дала змогу Луцьку витримати облогу поляків 1431 р. а Києву – литовців 1436 і 1437 рр. За джерельними свідченнями, мали потужну артилерію Вінниця, Чуднів, Житомир.

Про польову артилерію маємо лише дві згадки: в описі битв на Ворсклі 1399 р. і під Вількомиром 1435 р. В обох випадках гармати стояли під прикриттям табору з возів і через помилки в командуванні ефективність їх використання виявилася низькою. З розвитком артилерії в Європі зазнала змін артилерія в Україні. Так у 1471 р. до озброєння міст Київщини входять тарасниці, фуклери, пишталі, що заряджалися як кам'яними, так і залізними ядрами. У цей же час починають застосовувати ручну вогнепальну зброю – ручниці (або гаківниці – зменшені гармати, якими можна було стріляти з руки), а наприкінці XV ст. – рушниці з простим гнотовим замком.

Загалом українські війська брали участь у всіх воєнних конфліктах Великого князівства Литовського, навіть таких віддалених, як війни з тевтонцями (славнозвісна Грюнвальдська битва 1410 р.) чи відсіч гуситському рухові в Чехії (битва при Ауссігу на Ельбі 1422 р.). Проте найважливішим театром бойових дій для українців усе ж залишався степ. Саме з нього у XIII ст. прийшов страшний ворог – монголо-татари. Порівняно з європейськими війнами спротив кочівникам мав свою специфіку, продиктовану типом господарювання і розселення татар.

Що ж до армій Молдовського князівства і Угорщини, то вони були слабші за польську і литовську. Перша мала значні елементи давньоруської військової організації, друга – центрально- і західноєвропейської. Обидві армії на поч. XVI ст. були розбиті турками, що означило поділ Угорщини між Османами і австрійськими Габсбургами та васалізацію Молдови.

На межу XV-XVI ст. припадає і поява перших достеменно відомих українських козацьких загонів.

Коли йде мова про українські землі у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої, то потрібно наголосити на тому, що, попри складні відносини між можновладцями цих держав та мешканцями українських земель, предки сучасних українців разом з предками сучасних литовців та поляків мали і спільні військові перемоги.

Першою з них є Сині Води (1362 р.), де литовський князь Ольгерд розгромив три орди, звільнивши Україну від встановленого монголами панування.

Другою з них є Грюнвальд (1410 р.), де спільне польсько-литовське військо під командуванням польського короля Владислава II Ягеллона та його двоюрідного брата Вітовта розбило армію Тевтонського Ордену і поклато край експансії останнього на сусідні землі.

Третьою з них є Орша (1514 р.), де воєвода Костянтин Іванович Острозький розбив московське військо.

Четвертою з них є вже згаданий Хотин (1621 р.)

Оскільки варто почати розповідь про останню групу українського козацтва, то не можна оминати слобідських козаків, що оселяються на межі XVI-XVII ст. на степових землях тодішнього Московського царства, що належать до сучасних Сумської та Харківської областей України. Слобідські козаки були вихідцями з Центральної України, насамперед з Чернігівщини та Київщини, та частково з Січі. Вони оселилися у степах, приєднаних до Московського царства на кордоні з Річчю Посполитою, на умовах несення військової служби і підпорядкування білгородському воєводі. Слобідські козаки, окрім несення служби, займалися активним освоєнням краю, що отримав назву Слобожанщина, і сформували його етнічні особливості, зокрема перевагу українського населення. Вони отримали часткову автономію, проте вона суттєво обмежувалася владою воєводи. Варто зауважити, що невлаштованість і численні конфлікти з московською адміністрацією змушували чимало поселенців повертатися назад, до колишніх місць проживання в Центральній Україні або Січі.

Окремої теми заслуговують кримські татари, що сформували свою державу (Кримське ханство на чолі з династією Гіреїв) у 1449 р. і відзначилися як потужна військова сила Східної Європи XV-XVII ст.

Варто зауважити, що, будучи наступниками тюркських орд і сповідуючи сунітський іслам, кримські татари у зовнішній політиці орієнтувалися на Османську імперію, султан якої був халіфом, тобто законним правителем і захисником всіх мусульман-суннітів, а також правителем для Гіреїв, які стали

турецькими васалами у 1478 р. під тиском турецького війська. Так само кримські хани намагалися підтримувати дружні стосунки з північнопричорноморськими татарськими ордами, Казанським та Астраханським ханствами.

Не можна забувати, що в Кримському ханстві не існувало східної деспотії у звичному розумінні цього слова. Маючи кочівницькі державницькі традиції, в межах яких були сильними родоплемінні відносини, Гіреї обмежувалися у своїх діях представниками шести родів беїв, що впливало як на звузнення владних повноважень кримських ханів, так і на специфіку формування їхнього війська.

Війська кримського хана склалися з безпосередньо ханської гвардії – сейменів, а також з військ шести беїв, які в свою чергу поділялися на війська беїв та загони мурз.

Основною бойовою силою кримських татар, що вважалася однією з найкращих у Східній Європі, була татарська кавалерія. Переважну її частину становила легка кавалерія, озброєна луками та шаблями. Вогнепальна зброя не набула широкого поширення, як і, власне, захисні обладунки, причому останнє було їхньою спільною з українськими козаками рисою.

Кримськотатарська кіннота була однією з найманевреніших у тогочасній Європі і послуговувалася типовою для тюркських кочівників тактикою раптового удару і тактичного відступу, роблячи акцент на використанні луків.

Особливістю кримськотатарського війська було те, що воно практично не використовувала тактику тривалої облоги. Також кримські татари не мали власного флоту. Кримськотатарське військо брало участь у діях із захисту Казанського та Астраханського ханств від московського вторгнення, а також у битвах турецької армії. Попри набіги, кримські татари стануть козацькими союзниками у 1648 р.

Список рекомендованої літератури

1. Крип'якевич І. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
2. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
3. Черкас Б. Степовий щит Литви: Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.) / Б. Черкас. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.

Розділ 5. Українське козацьке військо XV–XVIII століть

В історії національного та духовного відродження України велику роль відіграло козацтво. Завдяки йому український народ мав можливість повернутись до військових традицій Русі, та зберегти культурно-національні надбання попередніх поколінь.

Термін „козак” уперше згадується в Початковій монгольській хроніці 1240 р., куди перейшов із тюркських мов у значенні – „схильний до завоювання”. У 1303 р. це поняття з’являється у словнику половецької мови „Кодекс Куманікус” у значенні „страж”, „конвоїр”. Спочатку слово „козак” вживалося для означення вільних людей, які населяли південноукраїнські степи.

Перші згадки про українських козаків зустрічаються у джерелах з кін. XV ст. Так, польський хроніст Мацей Бельський згадує козаків, що були розвідниками у війську Речі Посполитої. Згадки про козаків фіксуються і в багатьох актових документах 1480-1490-х рр.

Складною є проблема походження українського козацтва. Наразі відомо кілька версій походження українського козацтва, зокрема:

- хозарська;
- бродницька;
- уходницька;
- торкська;
- болохівська;
- татарська;
- черкеська;
- автохтонна.

Хозарська версія базується на співзвучності слів «козак» і «хозар (козар)» і була популярна на межі XVII-XVIII ст. Друга та третя версії виводять козаків зі спільнот бродників та уходників, що в XI-XIII ст. проживали у Північному Причорномор’ї і були нащадками місцевих східнослов’янських племен уличів і тиверців, прийшлого з прикордоння Київської Русі населення та місцевих тюрків і волохів. За четвертою версією, українське козацтво сформувалося з тюркомовних торків та берендеїв, що оселилися на півдні Київщини на межі XI-XII ст. і служили київським князям. П’ята версія пояснює виникнення українського козацтва діяльністю змішаного східнослов’яно-тюркського населення Поділля XIII ст. – болоховців. За шостою версією, українське козацтво сформувалося з татар, що, опинившись в українському степу і лісостепу, кочували там впродовж XIII-XVI ст. Сьома версія виводить українське козацтво з частини черкесів, яка мігрувала до Центральної України впродовж XIV-XV ст. і служила спочатку литовським князям, а з 1569 р. –

королям Речі Посполитої, причому назва «черкеси» активно вживалася щодо українських козаків у московських джерелах. За восьмою версією, основою українського козацтва стало населення Центральної та Західної України XV ст., що було за етнічним складом переважно східнослов'янським.

Найвірогіднішою версією є остання, оскільки формування перших українських козацьких загонів датується межею XV-XVI ст. і фіксується в межах етнічних українських земель (Київщина, Поділля, Волинь).

Іншим важливим питанням, пов'язаним з формуванням перших українських козацьких загонів, є їхня соціальна база, характер якої був тісно пов'язаний з викликами, що поставали перед мешканцями українських теренів. До таких викликів, які стали чинниками формування українського козацтва, відносяться:

- неспроможність центральної литовської та польської влади захистити їхні прикордонні, тобто етнічні українські, землі від татарських набігів;
- зміцнення прав знаті у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві;
- посилення феодальної експлуатації та процесу закріпачення більшої частини населення двох згаданих вище держав;
- наявність потенційних міжстанових і внутрішньостанових конфліктів, особливо у середовищі знаті (шляхти);
- наявність вольових та амбіційних особистостей, що з тих чи інших причин були незадоволені власним становищем і прагнули змінити його на краще для себе або для своїх побратимів.

Відповідно до чинників виникнення українського козацтва розрізняються такі верстви, що формували його:

- середня знать;
- служилий люд та дрібна шляхта;
- слуги шляхти;
- селяни;
- частина міщан.

В ролі організаторів та керівників перших українських козацьких загонів найчастіше виступали представники різних прошарків польської та литовської знаті (шляхти), які обіймали керівні посади на прикордонні Великого князівства Литовського. Найвідомішими і найславетнішими з них є хмільницький староста Предслав Лянцкоронський, барський староста Бернард Претвич, канівський і черкаський староста Остафій Дашкович, активна діяльність яких припадає на I пол. XVI ст. Цікаво, що останній висунув у 1532 р. пропозицію організувати постійне 2-тис. козацьке військо для консолідації козацтва та захисту від ворожих набігів, яку, втім, польські та литовські можновладці проігнорували.

Що ж до рядових козаків, то вони склалися з представників різних станів і навіть увібрали окремих татар і черкесів, проте основою українських козацьких загонів можна вважати селян та міщан, що прагнули вести вільне від феодального визиску життя, беручи участь у бойових діях і оселяючись ближче до степу, де була змога займатися промислами. Ранні українські козацькі зағони мали подібну до польської структуру.

Діяльність раннього українського козацтва дозволила зменшити інтенсивність татарських набігів.

Хоч бойові дії були для козаків успішними, але залишалася проблема координації дій козацьких загонів та, зрештою, консолідації козацтва. Це завдання вирішив Дмитро Вишневецький, відомий також як Байда. Будучи канівським та черкаським старостою і служивши у відділенні війська Бернарда Претвича, Дмитро Вишневецький виявив сильні організаторські здібності.

Для ефективного захисту українських земель від ворожих набігів він вирішив створити козацькі зағони за Дніпровими порогами. Новим форпостом українського козацтва у 1550-х рр. став о. Мала Хортиця, де було збудовано замок Дмитра Вишневецького. Під проводом Дмитра Вишневецького українське козацтво поступово міцнішало і навіть здійснювало походи на причорноморські землі однієї з найсильніших держав XV-XVI ст. – Османської імперії, султани якої і були підбурювачами татарських набігів, прагнучи продовжувати турецьку експансію на захід та північ і поповнювати кількість рабів і рабинь. Бойові дії проти турків і татар тривали з перемінним успіхом, проте їхнім результатом були численні втрати в турецько-татарських військах, через що Сулейман I навіть одного разу був вимушений оголошувати загальну мобілізацію сил з усіх європейських і малоазійських володінь власної імперії проти козаків. На жаль, Дмитро Вишневецький під час походу до Молдови, що була турецьким васалом і престол якої був вакантним, потрапив у ворожий полон і був у 1563/1564 рр. страчений у Стамбулі.

Втім, козацтво зміцнилося настільки сильно, що перетворювалося, на думку центральних польських і литовських можновладців, у загрозу не лише для турків і татар, але й для сформованої в 1569 р. в умовах Лівонської війни Речі Посполитої, тому правитель останньої Сигізмунд II вирішив у 1572 р. створити під керівництвом коронного гетьмана Єжи Язловецького зағін у 300 козаків, що мали записуватися до спеціального реєстру, від чого отримали назву «реєстрові козаки». У 1578 р. король Стефан (Іштван) Баторій збільшив їхню чисельність до 500 козаків і затвердив їхню назву (Військо Запорозьке Низове) та місце розквартирування (м. Трахтемирів). В подальшому кількість реєстрових козаків постійно коливалася: у 1591-1596 рр. через повстання

Криштофа Косинського (1591-1593 рр.) і Северина Наливайка (1594-1596 рр.) реєстрове козацтво ліквідувалося до 1599 р., потім середня чисельність реєстровців сягала 6 тис. і досягла максимуму лише після успіху козацького повстання Тараса Федоровича (Трясила), коли реєстр було збільшено до 8 тис. осіб, але знову скорочено після невдалих повстань Івана Сулими (1635 р.), Павла Бута, Дмитра Гуні, Якова Острянина (1637-1638 рр.) до 6 тис. козаків.

На межі XVI-XVII ст. формується три великі групи українського козацтва:

- реєстрові козаки;
- нереєстрові козаки;
- слобідські козаки.

Реєстрові козаки жили на території довкола м. Трахтемирова і були найконсервативнішою і найлояльнішою до влади Речі Посполитої групою українських козаків. Як правило, вони брали успішну участь в офіційних війнах Речі Посполитої проти Швеції та Московського царства на поч. XVII ст.

Нереєстрові козаки склали найбільшу групу українського козацтва. Велика їх частина була представлена покозаченими селянами та міщанами, які в умовах наростання феодального гніту вирішили унезалежитися від панів. Окремі їхні загони діяли в Центральній та Західній Україні, де активно вели боротьбу проти шляхти і прийшлого католицького кліру та підтримали щонайменше 8 повстань під соціальними, релігійними та національними гаслами (1591-1593, 1594-1596, 1625, 1630, 1635, 3 повстання у 1637-1638 рр.), проте основна і найвідоміша частина нереєстрових козаків зосередилася в районі Дніпрових порогів і за ними (Великий Луг), заснувавши до 1648 р. 3 січі (дерев'яних фортеці):

- Томаківська (1558-1593 рр.);
- Базавлуцька (1593-1638 рр.);
- Микитинська (1638-1652 рр.).

Фортифікація Січі являла собою наступне: козаки викопували глибокі рови, насипали високі земляні вали, на яких споруджували оборонні вежі з бійницями. Тут стояли гармати, у постійному дозорі чатували озброєні козаки.

Посеред Січі був просторий *майдан*, на якому проходили козацькі військові ради, що вирішували всі питання повсякденного життя. Майдан оточували козацькі житла – *курені*; канцелярія, пушкарня (гарматна майстерня), церква, будинки старшини. Усі ці споруди були добре пристосовані для оборони. Територія Запорозжя називалася „*землями Війська Запорозького*”. В основу поділу Запорозького козацтва було покладено два принципи: військовий та територіальний. Як військо запорозька громада поділялася на 38 куренів, територіально – на п'ять, а згодом на вісім паланок. Курені розміщувалися у

самій Січі, а назву отримували переважно від прізвищ отаманів-засновників або міст-метрополій. Паланки у козаків були центральним управління певної частини території. Центром кожної з них була садиба з різними будівлями.

До 1768 р. на Запоріжжі було п'ять паланок: Бугогардівська, Перевізька (Інгульська), Козацька, Самарська, Кальміуська, а з 1768 р. додалися Орільська, Протовчанська та Прогноївська (остання початок бере ще з 1735 р.). Таким чином територія, яку займали запорожці, змінювалась залежно від політичної ситуації. На середину XVII ст. вона включала Дике поле на Правобережжі, а на Лівобережжі досягала Сіверського Дінця.

Нереєстрові козаки в Січі і навколо неї, більше відомі як запорожці, мали досить демократичну, як на XVI-XVII ст., організацію, що дало змогу назвати Січ Козацькою Республікою. Всі посадовці в Січі, сукупність яких називали старшиною, були виборними. Головним владним органом Січі був Кіш, що складався з обраного січовою громадою кошового отамана та затверджених ним висунених січовиками посадовців, зокрема генерального осавула, генерального писаря, генерального судді і т.д. Кошовий отаман контролював і курінну старшину, яка очолювала окремі курені – загони запорожців, назва яких з'явилася від назви великого дерев'яного дому, що був місцем їхнього спільного проживання на Січі. Січове козацтво регулювало співжиття нормами українського звичаєвого права, що допомагало підтримувати належну дисципліну у війську. Щороку проводилось зібрання козацької ради, на якій переобирали кошового отамана і старшину. Для вирішення нагальних та важливих питань, козацтво могло збиратись на радах впродовж року. До військової старшини належали: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар. Адміністративна, судова та військова влада була зосереджена в руках кошового отамана. У військовий час він був головним командуючим військом і мав необмежену владу. Обов'язки кошового отамана полягали у затвердженні обраних радою усіх нижчих урядовців, розподіляв військову здобич, прибутки, приймав на Січ нових людей, був дипломатичним представником. На час відсутності на Січі його обов'язки виконував наказний отаман. До командно-управлінського апарату належали на Січі також курінні отамани. Посада їх була виборна, обирали у певному курені, проте переважно з простих козаків. Обов'язки, які покладались на цю особу, передбачали забезпечення козаків провіантом та необхідними засобами для проживання в межах куреня; в його руках перебувала курінна скарбниця. Курінні отамани були посередницькою ланкою між старшиною та звичайним козацтвом.

Особливий устрій мало реєстрове козацтво. Такі козаки мали володіння у королівських маєтностях на території Середнього Подніпров'я. Ці підрозділи

уряд Речі Посполитої створював для охорона південних кордонів. 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Шляхтич Ян Бадовський був призначений старшим та суддею над низовими козаками.

Як наслідок, з-під компетенції місцевої влади вилучалась адміністративна прерогатива і козацьке судочинство. Ці реформування дійсно сприяли виокремленню козацтва в окремий стан та організації цієї спільноти. Подальші зміни, пов'язані зі статусом реєстрового козацтва, простежувались за час правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586 рр.). Залежно від стосунків із сусідніми державами уряд то зменшував, то збільшував кількість реєстровців. Навесні 1578 р. під тиском турецького султана та його васалів С. Баторій здійснив низку заходів, спрямованих проти козаків. 4 квітня було видано чотири універсали, що стосувались запорожців. Короля не влаштувало те, що козаки всупереч існуючих офіційних договорів між Річчю Посполитою та Молдовою і Волощиною здійснювали несанкціоновані походи.

Проте влітку 1578 р. ставлення С. Баторія до козацтва змінюється. Це було пов'язано із планами короля залучити козаків до військового протистояння із Московією. 27 липня 1578 р. після тривалих переговорів кількість реєстрового козацтва збільшили до 500 осіб. 16 вересня 1578 р. старшим над цими козаками затверджено канівського і черкаського старосту князя Михайла Вишневецького. Реформи Стефана Баторія надали реєстровцям офіційного статусу. Вони володіли правом власності на землю, вільно займалися промислами та торгівлею. Набори до реєстру поновлювались у 1583 р., 1590 р. – збільшено до 1 тисячі козаків. Така політика велась задля контролю над козацтвом та протидії зовнішній загрозі з боку держав-сусідів. Проте відомі випадки, коли реєстрові козаки об'єднувались із звичайними та спільно проводили військові походи проти османів та їх васалів, також дозволяли собі самостійно проводити зовнішню політику, що ускладнювало та загострювало стосунки із Річчю Посполитою.

Внутрішній устрій українського козацтва цілком не міг приймати умов та порядків, які диктувала Річ Посполита. Наприкінці XVI ст. вже давались ознаки наміри до самостійності та незалежності козацького краю. Козацькі повстання були свідченням того, що повсталі намагались закріпити за собою визначену територію та надати їй особливого державного статусу.

У 1648 р. „Військо Запорозьке реєстрове” складалось з шести полків (Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. реєстрові козаки збереглися лише на Лівобережній Україні, оскільки Правобережна Україна

відійшла до Польщі. У 1735 р. козацький реєстр був переглянутий і замість нього були складені нові списки (компуги), куди, увійшли лише заможні козаки (виборні). У 1765 р. Слобідські козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії. У 1775 р. було ліквідовано Військо Запорозьке, а 1783 р. остаточно введено на Україні кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки – регулярні частини російської армії.

Особливістю запорозького війська була висока християнська релігійність та підтримка тісних зв'язків з високими українськими православними ієрархами, зокрема з Йовом Борецьким та Петром Могилою.

Січовики здобули славу відважних воїнів завдяки численным битвам з турецькими і татарськими військами, а також завдяки масштабним морським походам проти Османської імперії та Кримського ханства, найгучнішими з яких стали рейди на Синоп (1614 р.) та Каффу (Феодосію) (1616 р.), де знаходився найбільший на узбережжі Чорного моря ринок рабів, частина яких завдяки козакам змогла втекти з міста.

Для пояснення перемог січових козаків необхідно зупинитися на їхніх очільниках та методах ведення бою.

На межу XVI-XVII ст. припала поява талановитого кошового отамана, що зумів організувати запорожців у боездатну військову силу. Це був Петро Конашевич-Сагайдачний, що був кошовим отаманом у 1616-1622 рр. Він сприяв збільшенню чисельності січовиків, зміцнив їхню дисципліну та задіявав у численних успішних бойових діях, зокрема проти Московського царства, що сприяли підписанню вигідного для Речі Посполитої Деулінського мирного договору 1618 р., та проти Османської імперії, коли 40 тис. запорозьких козаків Сагайдачного в союзі з 30-тис. польсько-литовським військом гетманів Яна Кароля Ходкевича та Станіслава Любомирського змогли розбити біля Хотина (1621 р.) близько 250 тис. османів включно з яничарами, що представляли еліту тогочасної турецької армії.

Окремо варто зауважити про ведення бойових дій січовими козаками. Запорожці вели сухопутний бій переважно пішими, активно використовуючи холодну (шаблі, списи), дальнобійну (луки) та вогнепальну (пістолі, мушкети, гармати) зброю. Зрозуміло, що в сухопутних боях як з турецькою і татарською кавалерією, так і кавалерією інших держав (Річ Посполита в періоди бунтів, Московське царство) січовики не могли дозволити знаходитися на відкритому полі, тому вони активно оточували себе возами (як правило, у формі прямокутника) для прикриття від стрімких атак ворожої кінноти та захисту від ворожої піхоти. Знаходячись в укритті за возами, козаки могли вести обстріл супротивника з луків, пістолів, мушкетів та гармат, причому останні були у

січовиків у великому асортименті, адже зустрічалися навіть багатоствольні гармати, що вели вогонь ядрами малого калібру, який нагадував картеч. У безпечнішій обстановці козаки використовували тактику розосередження та індивідуального бою з використанням холодної зброї, насамперед шабель, що вирізняло їх з-поміж більшості тогочасних європейських армій.

На морі січове козацтво застосовувало тактику швидких рейдів за допомогою човнів-чайок з невеликою кількістю гармат та козацьким десантом, чим відрізнялися від неповороткого турецького флоту, представленого насамперед галерами. Під час рейдів у козацькому війську панувала жорстка дисципліна, зокрема категорично заборонялося пиячити (порушників викидали у відкрите море). Таємниця морських успіхів козацтва полягала в уникненні генеральних битв з турецьким флотом, маневреності і, відповідно, раптовості дій.

На морі і особливо на суходолі активно діяла козацька військова розвідка, що складалася щонайменше з трьох ешелонів і дозволяла козакам знати ворожі плани заздалегідь.

Успіхи козаків у антиосманській боротьбі привертали увагу західно- та центральноевропейських офіційних осіб. Європейські володарі прагнули залучити січовиків на військову службу, прикладом чого слугує візит у Базавлуцьку Січ в 1594 р. посла австрійського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, що пропонував залучити запорожців до антиосманської боротьби на австрійсько-турецькому кордоні, що проходив тоді у західній частині Словаччини, Угорщини і Хорватії.

Запорозька Січ і реєстр були своєрідними зародками української державності. Вони спричинили також важливі зміни в психології козаків та в ставленні до них. Спочатку козаків мало чим відрізняли від розбійників та інших маргіналів суспільства, але з часом, особливо у простого народу, негативний образ козака змінився, перш за все завдяки боротьбі з татарами і турками.

Особливості військового мистецтва козаків

Запорозьке військо славилось високою боєготовністю і військовою майстерністю. Це досягалося значною мірою завдяки тому, що воно було регулярним і певна його частина жила в куренях на Січі, займаючись повсякденною бойовою підготовкою.

Гарнізон Січі був здатний негайно дати відсіч ворогові, а також за короткий час зібрати велике військо. Висока військова майстерність досягалась за рахунок добре налагодженого навчання. Постійні сутички з татарами теж гартували військовою міць.

В умовах постійного очікування небезпеки виник новий тип вояка –

універсального, витривалого, мобільного. Поступово виробилися як стратегія, так і тактика козацького війська. Основу військової воєнної діяльності козацтва на кордоні становили: 1) захист українських земель від вторгнення турецько-татарських військ; 2) напади на території Османської імперії та її васалів; 3) визвольна боротьба українського народу.

Первинною структурою козацького війська була ватага. З розвитком козаччини збільшувалась кількість загонів і ватаг, поступово змінювалась і ускладнювалась їх внутрішня організація. З виникненням Запорозької Січі з'являються і більші за розміром тактичні одиниці – полки. Наприкінці XVI ст. вже існувала чітка структура війська запорожців. Верховним полководцем був гетьман, нижче йшли полковники, сотники й десятники.

Військова дисципліна одна з основ козацького війська. Зважаючи на те, що будь-який непослух щодо наказу, погане виконання службових обов'язків, низький моральний стан кожного окремого вояка можуть мати важкі наслідки для всього війська, козацтво на війні підпорядковувалося досить жорстким законам. Найпоширенішими покараннями були смерть та побиття киями. Однак було б неправильно зводити козацьку дисципліну тільки до карності. Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої полягала в тому, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних. Під час війн із поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея – звільнення Русі. Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для дисципліни і порядку у війську. Підсумовуючи питання дисципліни, можна визначити три основних, так би мовити, кити, на які вона спиралася: карність, ідеологія й осуд товариства.

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу. У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами, а в далекі зі значною кількістю возів. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшла музика, а за нею несли полковий прапор.

Сотенні значки несли кожний при своїй сотні. Звичайно на чолі полку йшов полковник, посередині – хорунжий, а позаду – курінні отамани. На ворожій території попереду просувався охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував чати. Зупиняючись на відпочинок, козаки ставили намети або будували курені. Після довгого постою, ці споруди спалювали.

Обоз обслуговували погоничі, ремісники та інші цивільні, які брали участь у побудові укріплень і табору. При потребі все це могли робити й самі козаки.

Військо рушало в путь зі своїми священиками, нерідко возило з собою і

похідну церкву, з військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим.

Запорозьке Військо не мало окремих родів військ, а кожен козак був універсальним воїном. Однак особливу славу козаки здобули як піхотинці. Ця риса складалася історично, оскільки козацтво внаслідок своєї нечисельності та економічних чинників не мало змоги утримувати потужну кавалерію.

Ведення бойових дій у голому степу з ворогом (татарами), чисельність якого, а також час нападу неможливо було передбачити, примушувало запорозьких козаків виробляти власні тактичні прийоми, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії.

Неперевершеної майстерності запорозькі козаки досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, а також оборони. Народившись спочатку як засіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний засіб оборони, а потім і наступу. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по довгих сторонах якого рухались вози один за одним в один або декілька рядів. Між рядами возів у середині рухалось спішене військо. В першому зовнішньому ряду були встановлені гармати. Передня і задня сторони возами не замикались, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав „крила”, тобто один ряд возів був довший за інші, що дозволяло в разі небезпеки перекрити табір попереду і позаду. Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то вози, закопували в землю, насилаючи її й поверх. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робили бруствери, окопи, з'єднані ходами сполучення.

Розміри табору залежали від кількості війська. Так, під Берестечком у 1651 р. табір Б. Хмельницького мав сім на сім кілометрів. Захисні функції табору з возів були настільки чудові, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилався на відстань до 6 км, розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4–6 км рухався передовий загін кінноти, який теж висилав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 км за передовим загonom йшли під захистом таборів головні сили війська. У свою чергу від табору на відстані 2-3 км висилались дозори фронтальної і бокової сторожової охорони.

Бій із ворогом козаки розпочинали герцем, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Козацька старшина вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на поєдинок.

Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Для артилерійського обстрілу ворожого табору поблизу нього під захистом валів та шанців обладнувались під час темряви вогневі позиції. Якщо ж командування противника вирішувало дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось в бойові порядки. Відповідно до нього займало бойовий порядок і козацьке військо. В центрі ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота розташовувалась в три шеренги. В розривах між піхотними підрозділами ставали гармаші з легкою артилерією.

При підтримці артилерії з табору починався наступ козацького війська або відсіч атаки ворога. Кіннота розпочинала атаку „лавою”, а піхота, ведучи невпинний вогонь з гармат та рушниць, який забезпечували першій шерензі дві інші, готуючи набой, підтримувала атаки кавалерії. Така взаємодія була здійснена під Зборовом, Берестечком та Городком. Піхота наступала під захистом шанців, які вона сама копала. Якщо під час бою козацьке військо змішувалось з ворожим, то такий бій вони називали „галасом”. Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою козаки називали „розгардіяшем”. А якщо піхотний підрозділ попадав в оточення, то він приймав бойовий порядок „триангулою”, тобто стрій трикутником. Головною метою бою було виснаження противника та його деморалізація. З цією метою в таборі створювався резерв, який у вирішальний момент мав завдати раптового удару. Навальне охоплення ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вміле використання рельєфу місцевості – характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків.

Маркування у козаків було відсутнє тому для полегшення взаємодії та керування підрозділами, в бою використовували візуальні та звукові „гасла”, для яких використовувались прапор, сурма або голос.

Не чисельною, проте ефективною була легка козацька кіннота. Вона виконувала відповідні завдання: розвідка, флангові атаки, переслідування, рейди, заманювання до пасток тощо. Визначеного місця у бойових порядках вона не мала, її висока рухливість давала змогу маневрувати під час бою. Специфічною була і тактика кінного бою, що довела свою ефективність. Вона будувалася з використанням табору і мала вигляд активної оборони. Перебуваючи у таборі, козаки витримували перший натиск ворога, порушивши його шиккування вогнем з мушкетів та гармат. Після цього у дію вступала кіннота, яка вискакувала з табору та добивала деморалізованого ворога, переходячи до переслідування. Основним тактичним прийомом, що використовувала кіннота на полі бою, була так звана „лава”. Залежно від бойової ситуації „лава”, могла бути розсипною, зімкнутою, або застосовувалась одночасно зі спішуванням

козаків. Козаки були більше підготовлені до одиночного бою, а для цього кращим був саме розсипний стрій. Мистецтво бойового застосування „лави” полягало у повному взаєморозумінні між козаками та їх старшиною, коли за умовними знаками вони повинні були виконати розпорядження керівника „лави”, а також в особистій ініціативі кожного козака, який зустрічався з ворогом сам на сам і повинен був діяти відповідно до ситуації, що склалася на полі бою.

„Лавою” козаки користувалися для атаки, щоби розладнати зімкнуті бойові шиккування, для маневрування з метою виснаження ворога, для охоплення його флангів, прикриття маневрів своїх військ та для дій у ворожому тилу. „Лава” відрізнялася великою маневреністю, її наступ міг підтримуватися рушничним вогнем (частина стрільців для цього спішувалась, частина стріляла на ходу). У потрібний момент „лава” могла розділятися на декілька груп для обходу ворога та одночасної атаки декількома напрямками. Під час атаки „лавою” козаки спочатку намагалися ослабити ворога одиночними діями, а потім кидалися на нього зосередженим ударом. При цьому „лава” повинна була мати достатню кількість вершників, щоб забезпечити глибину шиккування та ширину для охоплення ворога. Під час атаки козаки могли діяти як розімкнутим шиккуванням, так і зімкнутим. Головне – безперервність нападу. Але все це було можливим лише завдяки чіткому керівництву. Атака „лавою” часто супроводжувалася гучним криком з метою психічного впливу на ворога і підбадьорення самих себе. Якщо кіннота не могла самостійно подолати противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь. Таким чином, козацька легка кіннота, попри певні економічні труднощі, проблеми в організації та підготовці, на полях битв була здатна виконувати практично усі ті завдання, що стояли в той час перед аналогічними європейськими підрозділами. Певною мірою це їй вдавалося робити завдяки використанню різноманітних тактичних прийомів, серед яких одним із головних була „лава”.

Про місце артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу. Чисельність гармат у козацькому війську не була високою. Зазвичай їх було 2-3 десятки. При стрільбі використовувались кулі, картеч, запалювальні снаряди. Сучасники зазначали, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів.

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Кожен козак крім рушниці та запасу харчів, повинен був мати сокиру, лопату і все потрібне для того, щоб насипати вали. Шанцевим інструментом вони володіли не гірше, ніж зброєю. Вміння швидко та якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважання сили ворога, питанням життя і смерті.

Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу.

В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, попри первинні, іноді доволі великі, втрати, ввірватися всередину. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії. Якщо ворог очікував на атаку, то козаки наближались, прикриваючись переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами, на стіни залазили за допомогою драбин. Вміння захоплювати фортеці козаки продемонстрували під час походу на Москву в 1618 р. та облоги Дюнкерка в 1646 р.

Козаки на високому рівні також володіли мистецтвом охорони кордонів. Метою прикордонної, або сторожової служби було своєчасно виявити наближення татар і попередити про це Запорозьке Військо та населення міст і сіл України. Для цього не тільки на кордонах запорозьких земель, а й по всій їх території та вздовж русла Дніпра була створена мережа сторожових форпостів.

Кожен форпост мав редут, тобто замкнуте польове земляне укріплення для самооборони, житло для козаків та стайню для коней. З форпосту почергово розсилалися розвідувальні роз'їзди (бекети), які вели розвідку в призначеному для цього районі. Для спостереження за місцевістю козаки використовували старовинні скіфські кургани, а також насипали свої. Поважаючи минувшину і своїх предків, козаки ніколи не дозволяли собі ніяких земляних порушень на старовинних могилах. Тільки на насипаних своїми руками підвищеннях вони робили редути та інші споруди. Для передачі інформації про наближення чи напад татар використовувалась звукова (постріл з рушниці або гармати) та візуальна (дим, полум'я) сигналізації. З цією метою біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях будувалися сигнальні вогняно-димові споруди, які називалися фігурами. Для побудови фігури використовувались 19 просмолених бочок з одним днищем і одна зовсім без дна. Спочатку ставили у коло шість бочок і зв'язували їх просмоленими канатами, на них ставили друге коло із п'яти бочок, на нього – третє з чотирьох бочок, далі – четверте з трьох бочок і п'яте коло – з двох. Нагору ставили бочку без дна. При такій побудові всередині фігури згори донизу створювалася порожнеча, в яку заливали смолу.

Над верхньою бочкою клали залізний прут з блоком, через нього протягували довгий мотузок, один кінець якого з запалювачем і грузилом спускався в порожнечу. Біля фігури будувалась вишка, на якій почергово чатували козакі-спостерігачі. Як тільки розвідувальний роз'їзд або спостерігачі на вишках виявляли ворога, негайно запалювалася найближча фігура, вогонь і дим від неї одразу помічали на сусідніх вишках і теж підпалювали свої фігури. Через

деякий час палали фігури вже біля Січі та біля південних міст і сіл України. Люди готувалися до оборони.

У козацькому війську не існувало єдиних стандартів озброєння та амуніції і кожний козак мав озброєння згідно з його вподобанням та матеріальними можливостями.

Вогнепальна зброя, яка носилася або в спеціальній кобурі вершниками або на ремінці за спиною була надзвичайно різноманітною. Відсутність стандартизації значно знижувала ефективність стрільби шеренгами. Основною вогнепальною зброєю козаків були мушкет та рушниця, або аркебуза, яка була легшою та меншою за калібром. Калібр тогочасної рушниці становив 18–20 мм, довжина ствола, який виготовляли методом свердління, – 0,85–1 м. Дальність пострілу сягала 250–300 м. Іноді стволи були нарізними, що значно збільшувало (ледь не вдвічі) прицільну дальність пострілу, проте принаймні втричі зменшувало скорострільність. Основним був ударно-кремінний замок, набагато рідше колісний чи гнотовий. Рушниця була доволі масивною зброєю – вона важила близько 7 кг.

Також, використовували гаківниці – більш потужні та важкі рушниці калібром 25–30 мм і довжиною ствола 1–2,5 м. Вони використовувались в якості стаціонарної зброї, особливо при облогах чи для захисту табору. Для озброєння кавалерії використовували карабіни – вкорочені та полегшені рушниці калібром 10–12 мм з ударно-кремінним чи колісним замком. Бандолетом називалась ручна вогнепальна зброя, ще коротша за карабін, але більшого калібру (14–16 мм). Найменш потужним варіантом ручної вогнепальної зброї з коротким стволом був пістоль.

Незважаючи на перехід до вогнепальної зброї, доволі довгий час використовувався лук, особливо під час дощу, коли порох намокав або коли закінчувались набої. Лучник міг за хвилину випустити 8–12 стріл, і влучно стріляти на відстані близько 130 кроків.

Особливої уваги заслуговує січова артилерійська справа, які дозволяли. Для збереження вільного маневрування під час бою запорожці віддавали перевагу легким гарматам. Однією з основ козацького навалного наступу була гармата.

На озброєнні у козаків були фальконети та гармати.

Фальконети – це малокаліберні гармати, снаряди – свинцеві ядра. За деякими даними, запорожці заряджали фальконети замість ядер дробовим зарядом, що на ближніх дистанціях та в морських боях призводило до значного дробового осипу, вражаючи велику кількість противників.

Гармати були трофейними, а деякі надавалися правителями держав, які

бажали залучити запорожців на свою службу. Кількість гармат, які перебували в козацькому війську, не перевищувала 20–30 штук. Гармати, які використовували запорожці, як правило, були малокаліберними. Це пов'язано з тим, що козацьке військо відзначалося великою мобільністю і тому використовувало легкі гармати. За правління Богдана Хмельницького артилерія стала окремим рідом військ. Він значно збільшив артилерійський корпус, закріпив за кожною гарматою власну обслугу. Також наказав встановити 15 малокаліберних гармат на двоколісні вози, які стали своєрідним прообразом тачанки. Це була новація, і тут козаки випередили всю Європу. Надалі кількість гармат у козацькому війську зростала. У бою під Берестечком (1651 р.) запорожці стріляли зі ста гармат. Спеціально створений орган для управління гарматними підрозділами – канцелярія генеральної артилерії – розміщувалася у гетьманській резиденції.

До спорядження козака входили ладівниця – секційний футляр, що кріпився на окремому ремінці та використовувався для зберігання ладунків (завчасно приготовані порції порошу з кулею, запаковані в паперові мішечки). Там було від 25 до 35 ладунків – цього мало вистачити на недовгий бій; порохівниця; натруска – менша порохівниця, в якій зберігали дрібніший порох для запалу в замок; кулелійка для самостійного виготовлення куль з шматків свинцю, якими забезпечували військо; торбинка з вже готовими кулями; шомпол для прочистки ствола від нагару. Ті, хто використовував зброю з колісним замком, також носили спеціальний ключ для його накручування. Лучники носили сагайдаки зі стрілами за плечима.

Основним видом холодної зброї у козаків була шабля – зазвичай угорсько-польського чи татарського типу. Це шаблі з довгим (до 90 см), плавно вигнутим клинком, як правило, з відкритим руків'ям, на перехресті іноді знаходився перстень для великого пальця, що забезпечувало надійніше утримання шаблі. Тримали при лівому боці у спеціальних піхвах. Рідше (в основному, проти кінноти) застосовували бердиш – бойову сокиру з довгим держакком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у пластинку, яка кріпилася до держака для кращого кріплення обуха. Також були, поширеними у козаків, були келеп (бойовий молоток) та чекан – невелика сокира на короткому держакку. Застосовувались і ножі – різних розмірів та форм з дерев'яними та кістяними руків'ями, також суцільно металеві. Списи використовувались і кіннотою і піхотою. Вони мали металевий наконечник завдовжки 27–63 см, а держак – зазвичай 3,5–4 м.

Структура гетьманської армії зародилась в перших битвах Хмельниччини. В її основу було покладено стану приналежність вояків, їх юрисдикційну підпорядкованість та фінансування. Армія складалась з козацького ополчення,

найманого війська, фінансованого державою та корпусу артилерії. Важливою віхою в реформуванні військового устрою козаків стали реформи останнього гетьмана Кирила Розумовського. Їх сутність полягала в організаційному впорядкуванні засад козацької служби, запровадженні постійного вишколу на основі розробленої 1756 р. „Форми екзарциції” (військового навчання) та стандартизації. Гетьманський уряд активно розробляв проекти впровадження сталого поділу козацького війська на піхоту й кавалерію, відділення в полках цивільної влади від військової, відкриття спеціальної військової академії для старшинських дітей. Завершальна стадія реорганізації козацького війська, що припала на період ліквідація автономії Гетьманщини та злиття її військової організації із загальноімперською.

Морські походи українського козацтва

Від часу виникнення козацтво нерозривно пов'язане з річками. В одній з перших згадок про козацтво повідомляється про захоплення ним татарського корабля на Дніпрі. Використання човнів під час походів на кримські улуси було настільки частим і ефективним, що вже у 1510 р. хан задумав модернізувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням. 1524 р. правитель Польського королівства і Великого князівства Литовського Сигізмунд I під впливом успішних дій маленької козацької флотилії на Дніпрі проти сорокатисячного татарського війська пропонує оселити одну-дві тисячі козаків на островах, аби вони на човнах воювали проти кримців. Протягом усього XVI ст. збільшувалися масштаби діяльності козацьких річкових флотилій. Вони перевозять війська і вантажі, перекривають переправи, атакують ворожі судна в пониззі Дніпра і захоплюють фортеці.

З другої половини XVI ст. козацтво все частіше з'являється в Чорному морі. Постійні суперечки з турками примусили козаків створити свою флотилію. Козацький флот складався з легких та надзвичайно маневрених човнів – чайок. Вони рухалися завдяки або веслам, або вітрилам. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега, на відміну від великих і незграбних турецьких галер. Організація морського походу охоплювала декілька етапів: вибори похідного отамана, визначення мети походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для побудови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням та озброєнням. За декілька тижнів до походу на Дніпрі на численних островах збирали матеріал для побудови і оснащення чайок. Кожен загін-екіпаж у складі якого було 50–70 козаків, будував чайку для себе протягом кількох тижнів. Таке швидке створення флотилій можливе було завдяки досконалій організації. Для будівництва використовували липу, вербу, ситник. Чайки являла собою великий морський човен, у якому могли

вміститися від 50 до 70 чоловік, – з оснащенням, озброєнням та провіантом.

Головною його частиною, як свідчить французький інженер Боплан, був киль-човник довжиною близько 15 метрів, видовбаний з липового або вербового дна, поширюваний вгору. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки цвяхами, розширюючи і видовжуючи його із зростанням висоти, а човен забезпечували жердинами. Міцно спаяні дошки обводили колодою з липової кори і обливали їх смолою. Потім ззовні на обох бортах колодою з липового лика прив'язували снопи очерету. Ці снопи не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли він наповниться водою. Також вони захищали екіпаж від куль й водночас виконували роль буферів. Кожен козак, вирушаючи в морський похід, брав із собою, як правило, 2 рушниці або пістолі, 3 кілограми пороху, свинець і шаблю. Крім цього, чайка могла мати до 6 малих гармат-фальконетів з відповідним боєкомплексом.

Щоб запобігти морським походам, турецький султан посилав проти козацьких чайок великий галерний флот. Однак, чайка в силу малих розмірів маскувалася за морськими хвилями і тривалий час була непомітною для ворогів. Для збереження фактору несподіванки, використовували як правило нічні атаки. Поки одна половина січовиків веслувала, друга, добре озброєна, кидалася на абордаж галери і захоплювала її.

З другої половини XVI ст. козаки почали влаштовувати регулярні морські походи на турецько-татарські володіння на півдні України: Очаків (1589), Аккерман (1594, 1601). Визначним серед цих перемог став успішний морський похід запорожців навесні 1602 р. На тридцятьох чайках і кількох трофейних галерах вони прийшли під Кілію й розгромили турецький флот. 1606 р. запорожці штурмували фортеці Кілію та Білгород. Особливу винахідливість і кмітливість вони проявили при взятті Варни, неприступної з моря фортеці.

Козаки, вивчивши місцевість, піднялися річкою вгору за течією, обійшли місто-фортецю з флангу й відкрили вогонь із гармат і мушкетів. Штурм Варни завершився розгромом берегових укріплень і знищенням усіх турецьких кораблів, які стояли на рейді. У 1607 р. козаки на чолі з Петром Сагайдачним розбили турецьку флотилію під Очаковом. Восени 1608 р. запорожці взяли Перекоп, а 1609 р. на 16 чайках пройшли в гирло Дунаю і здобули Кілію, Ізмаїл, Аккерман.

1615 р. запорожці на 80 чайках спалили стамбульські порти Мізевну та Архіоку. Розгніваний султан відправив ескадру наздогнати зухвальців. Запорожці прийняли бій біля гирла Дунаю, взяли на абордаж декілька турецьких галер і привели їх до Очакова, де спалили на очах турецького гарнізону.

Навесні 1616 р. козаки під проводом Петра Сагайдачного знову вирушили в

похід проти турків. У гирлі Дніпра на них уже чекав турецький флот. Та він не витримав атаки запорожців і був ущент розгромлений. Козаки захопили півтора десятка галер і майже сотню човнів. Турецький воєначальник Алі-паша ледь встиг втекти морем. Запорожці дісталися узбережжя Криму й узяли місто Кафу (нині Феодосія), де знаходився найбільший ринок рабів-невільників. Козаки на чолі із Сагайдачним спалили в гавані турецькі кораблі, знищили 14 тисяч турецьких вояків й визволили кільканадцять тисяч невольників. Відтак козаки взяли штурмом Синоп і Трапезунд, де спалили 25 турецьких суден. Звістка про зруйнування турецьких фортець Кафи, Синопа і Трапезунда поширилася далеко за межі Османської імперії. За свідченнями очевидців, на той час на Запорожжі було 30–40 тисяч козаків, вони мали 200–300 чайок, ходили по Чорному морю і протягом 1616–1617 рр. успішно нападали на турецькі фортеці.

Перша чверть XVII стала апогеєм слави козацького флоту. Українські історики називають цей час героїчною добою козацьких морських походів.

Найбільшої могутності козацький флот досяг влітку 1625 р. – 350 „чайок”. Якщо рахувати навіть по 50 козаків на кожному судні, то виходить понад 17 тисяч шабель. У наступні роки військова активність козаків на морі змусила турецького султана укласти мирну угоду із Запоріжжям. У 1649 р. з урахуванням зовнішньополітичної кон'юнктури, таку угоду було укладено, і запорожцям було відкрито доступ до всіх портів Чорного моря.

Отже, основними рисами козацького воєнно-морського мистецтва на той час були: по-перше, рішучість і активність дій, завдання превентивних ударів з метою перехоплення ініціативи; по-друге, висока маневреність та мобільність; по-третє, швидка і більш-менш точна оцінка та урахування реальних обставин; по-четверте, ретельна підготовка удару; по-п'яте, жорстка військова дисципліна, тверде і безперервне управління особовим складом під час морських походів. До цього слід додати раптовість нападу, постійну високу готовність до ведення бойових дій за будь-яких умов, вміння вести бій в умовах кількісної переваги противника, стійкий морально-психологічний стан запорожців.

Підсумовуючи вище написане треба зазначити, козацтво еволюціонувало від невеликих ватаг бездомних неосілих елементів до юридично оформленого стану феодального суспільства, з чіткими організаційними формами.

Поступово наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. козацтво займає провідне місце в українському суспільстві, беручи активну участь в розв'язанні найболючіших проблем національного життя. Козаки стали політичним провідником українського народу, становлячи його політичну еліту.

Список рекомендованої літератури

1. Апанович О.М. Збройні Сили України першої половини XVII ст. / О.М. Апанович. – Дніпропетровськ: Січ 2004. – 229 с.
2. Брехуненко В. «Дивна то і не сказана мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. / В. Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 120 с.
3. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 р. / В. Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 116 с.
4. Історія українського козацтва: нариси у 2т. / В.А. Брехуненко, Л.В. Войтович, О.Б. Головка та ін. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 839 с.
5. Історія українського війська : / Гол. ред. В. Павлов – Харків: «Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 412 с.
6. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. Упоряд. Б. Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
7. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: іст. Розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко.. – Дніпропетровськ: Промінь, 1991. – 301 с.
8. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до до сьогодення / Упоряд. К. Галушко – Харків «Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 352 с.
9. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького / В. Сергійчук – Київ, 1996. – 254 с.
10. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф у часи руйни / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2006. – 72 с.
11. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2008. – 80 с.
12. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I) / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2008. – 80 с.
13. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина II) / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2008. – 104 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3-х т. / Д.І. Яворницький – Київ: наукова думка, 1990-1991.

Розділ 6. Українські військові формування в часи тимчасової бездержавності²

- Українці в складі російської армії
- Українські полки під час революції 1848-1849 рр. в Австро-Угорщині
- Перші українські юнацько-спортивні організації: „Сокіл”, „Січ”, „Пласт”

Після розгрому Запорозької Січі та остаточної ліквідації української державності далі існували десять полків козацького війська Лівобережної України. У 1765 р. п'ять із них були реорганізовані в гусарські та об'єднані в групу Української кінноти, а інші 1784 року розформували. На півдні України та за кордоном, на Дунаї, розсіялися рештки Січі – Чорноморські, Азовські, Бузькі та Задунайські козацькі частини, але вони втратили зв'язок з Україною і поволі занепадали.

Війна Наполеона проти Росії, яка розпочалась влітку 1812 р., відкривала деякі перспективи для українського національного відродження, які, на жаль, не використало тогочасне суспільство. Саме тоді створилася велика кількість військових формувань для участі у бойових діях проти війська Наполеона. За короткий час на території України були сформовані Українська кінно-козацька дивізія, Лівобережні регулярні кінно-козацькі бригади (15 полків), Полтавські та Чернігівські піші й кінні регулярні козацькі бригади (загалом 4), Херсонські частини. Крім того, у війні брали участь полки Чорноморського і Бузького козацького війська та п'ять Слобідських козацьких полків.

Напередодні нападу Наполеона, російський імператор Олександр I вирішив використати українське військо у війні, яка насувалася до західних кордонів. 5 червня 1812 р. з'явився його указ про набір добровольців до козацьких частин на території України. Вже 30 червня Київський військовий губернатор генерал М. Милорадович повідомляв імператора про успішне формування Української кінно-козацької дивізії на Київщині та Поділлі. Вона складалася з двох бригад по два полки в кожній. Полк мав 8 сотень по 150 козаків. Усього в дивізії налічувалося 4800 козаків. Її командиром призначили полковника графа де Вітта. Успіхи формування і бойовий стан українських козацьких полків викликав задоволення російського командування, яке дало вказівку продовжувати набір до війська. У червні 1812 р. на території Полтавщини сформовано 9, а на Чернігівщині 6 кінно-козацьких полків. 18 тисяч козаків влилися до них. Оскільки уряд обіцяв надати після війни всілякі пільги (підвищення в рангах, пенсії старшинам тощо), до війська вступали добровільно.

² Для цієї теми використано контент з праці Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.

Між іншим, 5-й Полтавський полк формував, а потім очолив капітан І. Котляревський, автор „Енеїди”, який ще в 1796 р. кадетом вступив до війська, але 1808 р. в ранзі ранзі капітана залишив службу. Взагалі командний склад полків був укомплектований місцевими старшинами.

Згодом було сформовано дві Полтавські регулярні козацькі бригади (піхотна і кінна) із загальною кількістю 16 тис. козаків, з них 6,5 тис. – кінних. Дві подібні Чернігівські бригади налічували 46 тис. козаків і 40 гармат. Набір здійснювався через виділення від 15-25 селянських дворів одного рекрута.

Після вишколу 1 листопада 1812 р. ці бригади вирушили в похід. Тоді ж створилася Херсонська окрема частина з 5 кінних сотень.

Улітку 1812 р. для участі у війні проти Наполеона фактично сформувалося українське військо загальною кількістю понад 100 тис. старшин і козаків, не враховуючи українських полків у російській армії, що існували раніше. Загалом українські формування становили третину 320-тисячної армії М. Кутузова. Відбувши військовий вишкіл і доукомплектування, українські частини скеровувалися в райони бойових дій. В операціях 1812 р. вони брали участь на південному крилі російської армії. Кінно-козацька дивізія генерала де Вітта в складі угруповання адмірала П. Чічагова просувалася в напрямку Мінська, щоб перетнути шлях відступу головних сил Наполеона на захід. У районі Борисова вона взяла участь у розгромі 4-тисячного авангарду польського війська генерала Я.Г. Домбровського та в боях 12–14 листопада 1812 р. на р. Березині в місці переправи Наполеона з охоронними частинами.

Слобідські полки кінних козаків здійснили перехід з Чернігова і приєдналися до головних сил Кутузова. Вони брали участь у битві під Смоленськом і у відомій битві під Красним, де розгромлено французьке військо під командуванням маршалів Нея і Богарне. У триденних боях французи втратили 32 тис. солдатів убитими і полоненими. Решту українського війська спрямували здебільшого на Волинь із завданням оборони південного крила російської армії.

Під час операцій 1813-1814 рр. українські формування в складі угруповання генерала М. Милорадовича брали участь у наступі на Варшаву. Їх полки утворили основу корпусу генерала Рота, якому М. Кутузов доручив облогу і штурм фортеці Замостя влітку і восени 1813 р. П'ять піших полків і п'ять кінно-козацьких бригад Лівобережного козацтва загальною кількістю 11 тис. козаків після довгої облоги 19 листопада оволоділи фортецею, яку обороняла 5-тисячна польська армія Гауке.

Найбільші випробування випали Кінно-козацькій дивізії, а також трьом Полтавським і Чернігівським кінно-козацьким полкам та кільком Чернігівським пішим і кінним ополченським полкам, які пройшли весь шлях до Парижа. Вони

воювали під Люценом і Бауценом, де 9 травня 1813 р. 2-й кінно-козацький полк узяв у полон генерала Пюшо із залишками його дивізії та 16 гармат. Під своєю національною назвою вони брали участь у битві народів під Ляйпцігом 4–6 жовтня 1813 р. Наступного року українські частини просувалися по землях Франції, билися за форти Касель, Мец, Суасон, атакували Монмартрські пагорби, проходили маршем вулицями столиці Франції. Указом імператора Олександра I всі полки Української кінно-козацької дивізії за заслуги у боях були нагороджені срібними сурмами.

Після закінчення війни на підставі спеціального указу імператора всі українські формування повернулися додому. Піші і кінні Полтавські і Чернігівські ополченські полки були негайно розформовані, і козаки знову стали кріпаками своїх поміщиків. А 15 Лівобережних кінно-козацьких полків загальною чисельністю 12,4 тис. козаків (з 18 тис., які пішли на війну) розформували 1816 р. Через декілька років їх зрівняли в правах з селянами-кріпаками. Незадоволені своїм станом, вони у 1820–1825 рр. масами переселялися на Кубань. Понад 50 тис. українських козаків стали зародком Кубанського козачого війська. Ще якийсь час існували полки Кінно-козацької дивізії, яка 1817 р. була злита з Бузькою, перетворена на Українську уланську дивізію і переведена в 1825 р. до Чугуєва. Згодом на її базі створили 8-й Вознесенський і 9-й Бузький уланські полки, які проіснували до 1917 р. Бойові стяги українських полків доби наполеонівських війн до 1920 р. зберігалися в Полтавському і Чернігівському соборах.

Під час Кримської війни в 1854-1855 рр. російський уряд знову сформував шість кінно-козацьких полків. Окрім гострої потреби у війську, Росія переслідувала ще одну мет: не дати зробити це своєму противникові – Туреччині, яка активно сприяла творенню козацьких загонів під орудою Садика-паші (М. Чайковського). Побоюючись, що у власних визвольних змаганнях поляки таки зможуть перетягнути на свій бік українців, у 1863 р. під час польського повстання в Полтавській та Чернігівській губерніях знову сформовано козацькі полки чисельністю 3219 шабель. Заграючи з українцями, царат далекоглядно дбав про свої інтереси.

Противники Росії теж старалися використати історичну пам'ять українців. Щоб приєднати українців до своїх повстань, поляки творили окремі козацькі відділи. Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) на боці Туреччини виступали славні козацькі загопи Садика-паші (М. Чайковського). Козацькі сотні М. Чайковського були практично останньою спробою залучення українського фактора до реалізації польських планів щодо незалежної держави. Йому вдалося створити у середині 50-х років XIX ст. бойові козацькі підрозділи.

Козацький полк М. Чайковського відіграв важливу роль у воєнних діях 1854 р.: з його допомогою звільнено фортецю Сілістра на Дунаї, оточену російським військом, полк першим вступив до Бухареста після відступу росіян, а М. Чайковський якийсь час був військовим губернатором столиці Волоського князівства (Румунія тоді ще не існувала). Наприкінці 1854 р. загопи М. Чайковського досягли р. Прут, по якій проходив кордон із Росією.

У велику гру втрутилася Австрійська монархія: Відень пригрозив приєднатися до антиросійської коаліції, якщо Росія не виведе свого війська з дунайських князівств. Тому ще перед закінченням війни Австрія окупувала ці території спочатку з турками, а вже в січні 1855 р. – сама. Разом із турецьким військом козацький полк М. Чайковського відійшов до Болгарії, де був розквартирований до закінчення війни і більше не брав участі у воєнних діях.

У 1857 р. в Парижі вийшов польською мовою альманах „Козаччина в Туреччині” (автором книжки, напевно, був М. Чайковський). Альманах містив оповідання, список старшин козацького полку, декілька поезій українською мовою, надрукованих латинським шрифтом, та статті, де роз’яснено головну ідею М. Чайковського – відновлення Гетьманщини під турецьким протекторатом. Але ця, зрештою, непогана думка була через його консервативне бачення утопією, як і те, що сам її автор бачив себе козацьким гетьманом. М. Чайковський написав також дві книжки спогадів про своє життя та про Кримську війну (під назвою „Мої спогади про війну 1854 р.”).

Незважаючи на утопічність ідей М. Чайковського козацька традиція мала свої історичні підстави. Ще в 1855 р., перед закінченням Кримської війни, в Київській губернії і прилеглих до неї повітах Правобережжя розпочався рух, який одержав назву „Київська козачина”. Його спричинив царський маніфест, що закликав створювати ополчення для боротьби з чужоземним ворогом.

Селяни це зрозуміли по-своєму: близько 500 сіл відмовилися працювати на своїх панів й організувалися за традиційним козацьким устроєм. Рух придушено пізніше військовою силою. Але це показує наочно, що в Україні, незалежно від діяльності М. Чайковського, жила історична пам’ять народу, що було небезпечним для чинного режиму. Це стало епілогом козащини в XIX ст.

Українські полки під час революції 1848-1849 рр. в Австро-Угорщині

Під час „весни народів” (революційних подій в Європі 1848 р.) в Галичині створюються національні військові об’єднання, але на іншій основі: загопи національної гвардії, народна самооборона та батальйон руських стрільців. На заклик Головної Руської Ради загопи української Гвардії сформували тільки в кількох містах: Стрию, Тернополі, Яворові, Бережанах, Жовкві. Тоді ж створено перший довідник – „Руководство до вправи для стражі народової”, де

зроблено спробу устійнити військові команди. Але майже всюди формування української національної гвардії зустріло спротив з боку місцевої влади і ширшого розвитку не набуло поляки ж зуміли за цей короткий час залучити до своїх відділів близько 20 тис. осіб.

Наприкінці 1848 р. австрійський уряд, наляканий можливістю переходу через Карпати угорських повстанців, організував селянську оборону на Галицькому Підкарпатті. Галицька інтелігенція намагалася надати цим офіційним формуванням національного характеру. У 1849 р. з ініціативи Головної Руської Ради сформовано батальйон руських гірських стрільців, до складу якого увійшли 1400 добровольців (всього зголосилося близько 3,5 тис.).

Цей батальйон вислали до Угорщини, однак він участі у боях не брав. Одяг стрільців мав елементи національних кольорів українського народу.

Таким чином українці намагалися створити свою армію, яка в майбутньому могла б стати ядром збройних сил держави

Перші українські юнацько-спортивні організації: „Сокол”, „Січ”, „Пласт”

Новий поштовх до утворення військових формувань українці отримали наприкінці XIX ст. З огляду на державно-політичні суперечності, які склалися на початку XX ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією і Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці Галичини, власне їх передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств.

Перше товариство „Сокол” було засноване в с. Купчинцях на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу „Січ” створив адвокат Кирило Трильовський у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Але, об'єднуючи здебільшого молодь, українські „Соколи” й, особливо, „Січі” захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку створювали сприятливу атмосферу для зародження військового руху.

„Січі” вже самою своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою зв'язували

перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська. Командири січового стрілецтва висловлювали тверду позицію стосовно створення Української держави. Саме вони обстоювали ідею національного самовизначення підросійських українців і створення самостійного державного утворення разом з українцями, які проживали в Австрії. Стосовно українських земель у Росії, то у січовиків не було чіткого розуміння їх східної межі. Визначальним для них було те, що перемога Австрії над Росією забезпечить можливість створити велику українську провінцію в рамках Австро-Угорщини. У військовому плані ставилося завдання у разі збройного нападу Росії не допустити захоплення нею Галичини і Буковини, а допомогу австрійській армії слід розглядати як допомогу братам-українцям у Росії.

На початку ХХ ст. із заснуванням товариства „Крайовий січовий союз” закінчився період пошуку легальних організаційних рамок для створення січових товариств. Вже у 1903-1904 рр. було організовано близько 100 січей. Їх діяльність вимагала утворення централізованого керівництва. Як наслідок, виникають Повітові січові комітети і Повітові січі, а 19 квітня 1908 р. на січовому з’їзді в Станіславі було обрано Головний січовий комітет. Одним із напрямів розвитку січового руху стало заснування також Дитячих січей.

Саме у середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у „Січах” і „Соколах”, зародилась думка про збройне виборення власної державності. Ця думка починає шукати форм свого вияву, оскільки рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так спочатку у Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військове виховання і навчання молоді, як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток „Пласт”, що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету.

Його засновниками були студенти І. Чмола та П. Франко, активними членами – В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанівна.

Значні зміни у діяльності Січей відбулися наприкінці 1912 р., що було пов’язано з утворенням Українського січового союзу. Цей керівний орган замінив Українську січову команду і координував діяльність усіх січових осередків у Східній Галичині. Його місцеперебуванням було визначено Львів.

Формування Українського січового союзу відбувалося в період, коли Європа стояла перед загрозою світової війни й особливо загострилися стосунки між Росією і Австро-Угорщиною. Від наслідків цього протистояння двох імперій

залежало не тільки майбутнє Галичини, а й усього українського народу.

Взимку 1912-1913 рр. у середовищі січового керівництва починають активно обговорювати проблему створення окремих українських військових з'єднань на базі січових організацій і введення їх до складу регулярної австрійської армії. Водночас лунають заяви, що ці українські війська можна було б використати у військовому протистоянні з Росією. Генеральна старшина Українського січового союзу в першому номері „Січових вістей” (січень 1913 р.) звернулася до своїх осередків із вимогою готуватися „до розправи з Москвою, до боротьби за визволення наддніпрянських братів”. Січовий з'їзд у січні 1913 р. прийняв рішення про формування фінансових засобів для підтримки січей.

У Галичині розпочався збір коштів на Січовий скарб.

Ідея створення військових стрілецьких організацій давно виношувалася у середовищі української молоді, особливо студентства. Активним її прихильником і поширювачем був І. Чмола. Згодом за її втілення взявся К. Трильовський. Від імені Українського січового союзу він тричі вносив до керівництва намісництва у Львові оригінальний проект статуту товариства Українських січових стрільців, але цей проект влада відхиляла. Тоді К. Трильовський вирішив запозичити статут польського „Стшельца” і фактично зробив його дослівний переклад. Польського „Стшельца” очолював Ю. Пілсудський, якого ще навесні 1912 р. К. Трильовський запросив виступити в Повітовій січі у Львові з доповіддю про боротьбу поляків за незалежну Польщу.

18 березня 1913 р. намісництво, нарешті, погодилося з проектом К. Трильовського і відбулося організаційне оформлення військової організації Українських січових стрільців. Кошовим став відомий громадський діяч В. Старосольський, осавулом – Д. Катамай. Пізніше осавулом став І. Чмола.

Однак у зв'язку з тим, що товариство Українських січових стрільців не хотіло підпорядковуватися Українському січовому союзу, у травні 1913 р. Повітова січ у Львові внесла на затвердження влади статут другого стрілецького товариства, яке з того часу стали називати „Українські січові стрільці – II”.

Львівська філія УСС (або Повітова січ у Львові) була найактивнішою в Галичині. Вона розпочала регулярний військовий вишкіл молоді. До „Товариства УСС-II” приймали всіх бажаючих, тоді як у „Товариство УСС-I” входили лише студенти університету і політехніки. „Товариство УСС-I” тільки у березні 1914 р. визнало зверхність Українського січового союзу.

Стрілецькі товариства швидко організовувалися по всій Галичині, зокрема у Бориславі, Сокалі, Яворові, Бережанах, Бучачі, Тернополі та ін. містах. Їх очолили віддані національній ідеї українські старшини Роман Дашкевич, Клим Гутковський, Григорій Коссака, Лев Лепкий. Активно працювали в

них Михайло Волошин, Степан Рудницький, Василь Кучабський та Дмитро Вітовський. Найчисельнішим і найбільш діяльним було „Товариство УСС-ІІ” у Львові. Кошовий Р. Дашкевич зумів згуртувати у стрілецьких рядах львівських робітників, придбав для них не лише військову форму, але й зброю.

До найкращих організацій належали товариства в Сокалі, Бориславі, Яворові. Осип Демчук і Осип Семенюк, організатори Січей і Товариств УСС в Сокалі і повіті, видали „Правильник піхотинців” – перший військовий підручник українською мовою.

Українська січова спілка об’єднала понад 50 товариств Січових стрільців. Стрілецька секція УСС стала генеральним штабом нових військових організацій. За декілька місяців було зроблено дуже багато. Розроблена внутрішня структура організації, створені окремі елементи військової організації – чоти, курені тощо. Під командою обраних командирів була введена єдина форма, розроблені відповідні команди, посібники, створено декілька спеціальних військових шкіл у Львові, Бориславі, відкриті школи для новобранців, підстаршин і старшин. Були видані перші українські військові підручники українською мовою. У січні 1913 р. січовий з’їзд прийняв рішення про введення фізичних вправ як елемента підготовки до військової служби.

З часом гімнастичні вправи стають у Січах фактично військовими вправами. Команди до їх виконання надавалися українською і німецькою мовами. Українська січова спілка об’єднала всі спортивно-пожежні товариства „Січ” та всі товариства УСС у Галичині. Їх членами могли бути лише українці та українки. Завданням Спілки стало підтримувати погодженість дій січового і стрілецького руху, розширювати його і популяризувати. Для цього збирались Січові з’їзди, Крайова січова рада і Генеральна січова старшина. Крайовий січовий з’їзд збирав по два делегати від усіх організацій Січі, Повітових січових рад і товариств „Українські січові стрільці” Галичини та інших провінцій Австрії, за винятком Буковини, яка мала свою окрему „Спілку січей”. Крім них запрошувались повітові отамани або осавули. З’їзд збирався один раз на 3 роки за рішенням Генеральної старшини.

Крайова січова рада складалася з отаманів і членів Генеральної старшини. Вона збиралася щорічно восени. На ній розглядалися поточні питання січового руху, затверджувався річний план і обиралася Генеральна старшина. Генеральна старшина складалася з генерального отамана, генерального осавула, генерального писаря, генерального скарбника, генерального обозного, двох генеральних чотарів і двох заступників.

Генеральна старшина обиралась один раз на рік із членів самостійних Січей або товариств Українських січових стрільців. Генеральний отаман і генеральний

осавул обирались на засіданні Старшини. Генеральний скарбник очолював фінансову секцію, генеральний обозний – технічну секцію. Кількість членів секції затверджувала Генеральна старшина. Повітова січова рада складалася з усіх кошових Січей і товариств УСС свого повіту. Вона обирала Повітову січову старшину з 9 членів: повітового отамана, осавула, писаря, скарбника, обозного і 4 чотарів. Там, де існувала Повітова січ, вона ж виконувала обов'язки Повітової січової ради, якщо у повіті було менше 5 організацій Січі, вона приєднувалася до Повітової січі сусіднього повіту.

На початку березня 1914 р. січовики організували січово-стрілецькі курси, де вивчали стрілецькі, протипожежні вправи. Січові стрільці разом з сотнями січовиків влаштували проходження маршем з піснями вулицями міст. Це був уже праобраз нового українського війська. У квітні 1914 р. львівські повітові січі та УСС-II провели маневри з холостою стрільбою. На них були присутні генеральний отаман Українського січового союзу К. Трильовський і група офіцерів австрійського корпусу у Львові. Під час маневрів удосконалювала свою медичну підготовку Перша жіноча чота під командуванням Олени Степанів.

У травні цього ж року були проведені спільні нічні польові заняття стрільців і січовиків, після чого обидві організації спільно провели своє свято. Діяльність січових товариств у Галичині спричинила активізацію суспільно-політичного життя в краї. Спортивні, а потім і військові Січі брали участь у відзначенні ювілеїв М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка. Свої вправи проводили під девізом „Все вперед! – Всі враз!”.

Проте перші результати українського національно-військового руху виявилися на великому крайовому здвизі (огляді), присвяченому 100-річчю від дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; чимало з них були у військових одностроях та зі зброєю в руках. Ця маніфестація викликала ентузіазм українського громадянства. На здвизі також були присутні австрійський намісник у Галичині Коритовський з великим почтом представників крайових і міських властей та командант львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку вже змушена була визнавати й офіційна влада.

До початку війни 1914 р. в Галичині було утворено 9]6 військових Січей (8200 чол.). 967 організацій „Сокола”, що нараховували 58 627 чол., 1056 „Січей” (66 000 чол.), 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 чол., які займалися

військовим вишколом. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Січово-сокільські товариства – це, фактично, перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

Стрілецька секція УСС стала Генеральним штабом нових збройних формувань і зайнялася виробленням внутрішньої структури організації. Були створені окремі елементи військової організації – чоти, курені та ін. під команду обраних командирів, уведена єдина форма, розроблені відповідні команди, посібники, створено декілька спеціальних військових шкіл у Львові та Бориславі.

Список рекомендованої літератури

1. Вацеба О. Нарис з історії українського руху в Західній Україні / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
2. Дем'янюк О. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни / О. Дем'янюк. – Львів: Нац. ун-т „Львівська політехніка”, 2004. – 20 с.
3. Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р) / В. Леник. – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.
4. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
5. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль: Вид-во ТАНГ „Економічна думка”, 2001. – 696 с.
6. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

Розділ 7. Українці у військових формуваннях часів Першої світової війни

Перша світова війна є дуже важливим періодом в українській військовій історії. Це був один з найбільших військових конфліктів, перебіг якого, в тому числі, відбувався на землях сьогоденної України.

Напередодні війни українські землі входили до складу двох держав - Російської та Австро-Угорської імперії. У майбутній війні ці країни опиняться у двох протиборчих військово-політичних союзах. Російська імперія у Першій світовій війні воювала разом з країнами Антанти (від франц. entente - згода).

Основними представниками цього союзу також були Франція та Велика Британія. Австро-Угорщина воювала на стороні Троїстого союзу, разом з Німецькою та Османською імперіями та Болгарським царством.

6 серпня 1914 р. Австро-Угорщина оголошує війну Російській імперії. Таким чином на українській території починаються активні бойові дії. Відповідно, вояки українського походження російської та австро-угорської армій змушені були йти на фронт відстоюючи інтереси держав, мешканцями яких вони були, але в той же час воювати один проти одного. Під час Першої світової війни офіцерський корпус російської імператорської армії нараховував приблизно понад 60 тисяч генералів та офіцерів українського походження, а серед простих вояків нараховувалось близько 1,8 млн. українців.

Особовий склад Чорноморського флоту нараховував в той час близько 90 % моряків, вихідців із території нинішньої України.

Серед найвищих військових посадовців у російській армії того часу, які мали українське коріння слід назвати начальника штабу Верховного головнокомандувача генерал-лейтенанта О. С. Лукомського, 1-го генерал-квартирмейстера - генерал-лейтенанта М. С. Пустовойтенка, інспектора російської армійської кавалерії - генерала від кавалерії В. М. Остроградського, інспектора інженерних військ К. І. Величка.

Чимало українців командували фронтами, арміями корпусами та дивізіями.

Серед них є і ті, хто відзначений найвищою, на той час військовою нагородою Російської імперії - Орденом Святого Георгія Переможця та Георгіївською зброєю. Престиж даної нагороди полягав у тому, що вона вручалась лише за особисті заслуги під час бойових дій. Серед простих вояків українців були і ті, хто стали повними георгіївськими кавалерами - мали всі 4-ступені Знаку Відзначення Військового Ордена (Георгіївського хреста).

Відзначились українці і в інших арміях Антанти. Зокрема відомий сержант британської армії П. М. Коновал який став єдиним українцем (і представником Східної Європи) кавалером Хреста Вікторії - найвищої нагороди Великобританії за мужність на війні.

Як вже зазначалось, проходили службу українці і в армії Австро-Угорщини.

Так само, як і в російській армії, вояки-українці австро-угорської армії під час Першої світової війни воювали у різних родах військ. Такі відомі українські діячі як, М. О. Тарнавський, Є. О. Коновалець служили в піхотних частинах, а Р. І. Дашкевич в артилерії.

Територія сучасної України у Великій війні стала одним з театрів бойових дій. На наших землях відбулись Галицька битва (1914 р.), кампанія в Карпатах (1915 р.), події пов'язані з битвою за фортецю Перемишль (1915 р.), так званий Великий відступ (1915 р.), наступ Південно-Західного фронту ("Брусилівський прорив") (1916 р.), Червневий наступ ("Наступ Керенського") (1917 р.)

Бойові дії відбувались і на Чорному морі, зокрема бій біля мису Сарич у 1914 р., бомбардування міст Північного Причорномр'я флотом Османської імперії тощо.

Перша світова війна в історичній пам'яті українського народу стала дещо затьмарена наступними подіями. Це боротьба за незалежність українського народу по закінченні війни, голодомори, Друга світова війна, яка за своїм розмахом впевнено у багатьох проявах перевершила попередницю.

Але наше завдання, як нащадків, не забувати Першу світову - Велику війну, адже як можемо бачити з її часів, з армій учасниць війни, вийшли українські військові діячі, які стали провідною рушійною силою у Перших (1917-1920) та Других (1939-1945) визвольних змаганнях українців за свою незалежність.

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д. Історія України : навчальний посібник [для студентів вищих навч. закладів] / О.Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – Київ : Академвидав, 2008. – 688 с. – (Альма-матер).
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. Олександр Реєнт ; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : КЛІО, 2013. – 783 с.
3. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. Олександр Реєнт ; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : КЛІО, 2013. – 783 с.
4. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: У двох книгах. - Книга 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реєнт; авт. кол.: Ю. В. Берестень та ін. - К.: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2015. - 800 с.
5. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б.Гнатювич, З. Стефанів, О.Думін, С.Шрамченко. – 5-те вид., змінене й доповнене. – Київ : Варта. – Том

2. – 1995. – 464с.

6. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: Джура, 2005. - 592 с.

7. Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. — К.: Темпора, 2008. — 88с.: іл.

8. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) [Текст] : біогр. довідник / Я. Тинченко. - К. : Темпора, 2007 .Кн. 1. - [Б. м.] : [б.в.], 2007. - 535 с.

9. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) [Текст] : біогр. довідник / Я. Тинченко. - К. : Темпора, 2007 .Кн. 2. - [Б. м.] : [б.в.], 2011. - 424 с.

10. Тинченко Я; Шереметьєв О. Військова слава України 18 – поч. 20 сторіччя за матеріалами приватної колекції родини Шереметьєвих – Київ, 2007. – 140с.

11. Сайт "Історія держави Габсбургів": <http://ah.milua.org/>

12. Сайт "Українці в світі":
<http://www.ukrainians-world.org.ua/main/>

6 Початок відродження національно-патріотичного виховання у 2015 році

Розділ 8. Українське військо на початку ХХ ст.

- Легіон Українських Січових Стрільців – перша регулярна українська військова формація ХХ ст.
- Збройні Сили Центральної Ради
- Армія Української Держави гетьмана Павла Скоропадського
- Збройні сили ЗУНР
- Військове будівництво за часів Директорії УНР
- Селянсько-повстанський рух

Легіон Українських Січових Стрільців – перша регулярна українська військова формація ХХ ст.

У кінці XVIII століття відбуваються три поділи Польщі і за їх результатами Західна Україна входить до складу Австрійської імперії. З 1867 року імперія дуалістичною монархією із назвою Австро-Угорщина. Галичина та Буковина ввійшла до австрійської частини, а Закарпаття — до Угорської.

Напередодні I світової війни на території Австро-Угорської імперії мешкало 3 991 000 українців. Національне відродження українців розпочалося зі створенням руху української інтелігенції, що отримав назву “народовство” і став передумовою створення у 1868 році товариства “Просвіта”. Також великим поштовхом для національного розвою українців під австрійським пануванням стала діяльність наддніпрянців, які через переслідування царським режимом жили та працювали в Галичині.

У кінці XIX століття на терені Західної України починають діяти перші українські політичні партії, які підтримують ідею Незалежної Держави у майбутньому із об'єднанням із Великою Україною. Головними політичними вимогами, які піднімали галичани були проведення виборчої реформи та створення університету. Цікаво, що майбутній полковник Євген Коновалець, засновник корпусу Січових Стрільців у складі армії УНР, у юності буде у стінах Львівському університету вести барикадну війну з поляками за ідею українізації Alma mater. За це Коновалець буде заарештований, втім невдовзі відпущений на волю.

Отже, бачимо, що на території Західної України починає діяти потужний український рух. Підтримувати патріотичний юначий запал почали створені у кінці XIX — початку ХХ століття військово-молодіжні організації “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”. В останній один із перших українських пластунів Іван Чмола у 1912 році організовує “Стрільцький гурток”, який займається військовою освітою серед студентства. Перед I світовою війною “Пласт” уже нараховував 34 гуртки, в яких перебувало 1700 осіб. Організатори “Пласту” згодом поповнили й ряди січових стрільців, а Перо Франко (- син Івана Франка) організував похід

першого стаціонарного пластового табору через гори у Мукачево, де пластуни вступили до УСС.

Захоплення військовою справою настільки швидко поширювалося серед української громадськості, що паралельно виникло декілька ініціатив розвитку стрілецьких ініціатив розвитку стрілецьких ініціатив.

У 1913 році “Український Січовий Союз” на чолі з Кирилом Трильовським двічі подавав на затвердження статут товариства “Січові стрільці” однак обидва рази він був відхилений. І лише на третій раз, коли Трильовський переклав дослівно статут польських стрільців — українці досягли легалізації їхнього стрілецького товариства. Керівником “Січових Стрільців” став Володимир Старосольський, а його заступник - Іван Чмола.

Поштовхом до створення повноцінної української військової формації стали події 28 червня 1914 року. В Сараєво було вбито австрійського Франца Фердинанда. Світ опинився на порозі Першої світової війни. Австрійська влада дала дозвіл на формування Легіону УСС.

Самі Січові Стрільці. Лише за три тижні зголосилося близько 28 тис. молодих людей та було зібрано кілька сотень тисяч крон пожертв (втім австрійці дозволили мати лише 2500 чоловік). У 1914 році 75% складу Легіону становили особи молодші 22 років. Перший справжній бій відбувся 27 вересня в околицях Сянки-Бориня (південний р-н Львівської області) — тоді частина сотні Дідушка взяли участь у рейді тилами російського війська — це вперше після битви під Полтавою 1709 р. українські військові частини вступили у бої з російськими. Легіон УСС був єдиною австрійською формацією, де на рівні з чоловіками воювали й жінки. Спогади Софії Глечки 11 вересня 1914 р. “ Я на Закарпатті, в рядах Січових Стрільців. Дивний якийсь сон. Вісім днів їзди поїздом, три дні голодівки, примусова мандра по Мукачеві від 3-ї ночі до 8-ї ранку та приїзд до Горонди... Мої мрії здійснилися — працюю для України, йду кувати кращу долю... Кинула я книжки, науку, старий спокійний Грац, забула про рідню, про іспити й увесь світ... Крила вистрілили з рамен і лечу на стрічу сонцю золотому. Чи спалить воно мене чи зігріє своїм вогнем?... Завтра, позавтра може підемо вже в поле, хто вернеться з дороги, не знаємо. Що там! Поки кров грає в жилах і серце б'ється сильно в грудях — вперед! Вперед! Поломимо скали, переплинемо ріки, спалимо вогнем молоді душі всі твердині, всі замки, всі ворожі думки і діла”.

Найвідоміші битви: бій під Маківкою (з 22 березня 1915 року по 2 травня) УСС із перемінними успіхами тримали гору аж поки у травні (до приїзда царя) не встелили гору московськими вояками.

Значні втрати в боях поставили перед командуванням УСС питання про

створення свого власного центру підготовки резервів. Така структура отримала назву Вишкіл (Кіш). У ньому навчання проводили німецькі інструктори.

Завдяки цьому військова підготовка УСС стала на новий високопрофесійний рівень. При Вишколі були курси для неписьменних, курси німецької мови, з історії й географії України, обговорювалися суспільно-політичні теми тощо. Тому з рядів стрілецтва виходили не лише добрі вояки, але і свідомі українські громадяни. Саме тут були розроблені зразки форменого одягу стрільців військові відзнаки.

У липні 1915 р. з двох куренів легіону УСС було створено полк з особовим складом 2200 вояків (з них 47 офіцерів) на чолі з Г. Коссаком. У липні 1915 р. з двох куренів легіону УСС було створено полк з особовим складом 2200 вояків (з них 47 офіцерів) на чолі з Г. Коссаком. Організаційно полк склався з двох куренів, кожний з яких мав 4 сотні. Кількісний склад сотні коливався в межах 100-150 стрільців. Крім того, у сотні був кравець, швець, писар, помічник писаря, два телефоністи, п'ять осіб санітарної служби. На озброєння полку була видана штатна зброя австрійської армії, включаючи піхотні гармати, кулемети, міномети.

Чи не найбільшим з боїв, у якому УСС засвідчили свою вояцьку доблесть була у вересні 1916 року за гору Лисоня. Потрапивши в оточення переважаючих сил ворога, полк УСС перестав існувати. Лише 150 стрільцям і 16 старшинам вдалося вийти з оточення. Ці вояки наприкінці 1916 р. прибули на Волинь, де їх зобов'язали допомогти австрійським окупаційним властям організувати поповнення армії рекрутами з місцевого населення. Усуси відразу зосередилися на освітній роботі, організували у селах 46 початкових шкіл і почали працювати вчителями.

17 лютого 1917 р. полк УСС був повернутий на фронт. І у липні того ж року відбувся їх останній значний бій у складі австрійської армії. У бою під Конюхами стрільці втратили 70% свого особового складу, залишилось лише 444 стрільці і 9 старшин. Незабаром з решток легіону та поповнення було сформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруч, а в лютому 1918 р. вирушив у похід на Україну з австрійсько-німецькою окупаційною владою, був розташований на Херсонщині і включений до групи ерцгерцога Вільгельма Габсбурга. За відмову виконувати каральні функції проти місцевого населення командування перекинуло легіон на Буковину, під Чернівці.

Особливе місце займали стрільці Галицько-Буковинського куріню УСС, який створив Євген Коновалець у Києві. Вони стали бойовою одиницею Армії Української Народної Республіки. Інші стрільці, які не покинули ідеї боротьби за Українську Державу відіграють важливу роль у роковому для Західної

Україні 1918 році, коли 1 листопада відбудеться листопадовий чин у Львові і постане Західноукраїнська народна республіка.

Збройні Сили Центральної Ради.

Розглядаючи період Перших визвольних змагань українського народу за відродження національної державності на початку XX століття, необхідно зосередити увагу на тому, що чільне місце у ньому посідають національні Збройні Сили. Українська армія впродовж чотирьох років вела нерівну боротьбу за незалежність своєї країни, забезпечивши не лише відновлення втраченої нею майже за два століття до того самостійності, але й вирішальним чином спричинилася до визнання Української держави на міжнародній арені.

Крах самодержавства в Росії, що наступив у лютому 1917 р., створив сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби українського народу за Незалежність.

На початку революційного 1917 року виникає потреба в українців створити єдиний центр, який об'єднав усі українські сили. З цією метою в Києві 4 березня 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП) засновує Українську Центральну Раду. Крім членів ТУП, до неї входять представники різних українських політичних угруповань та організацій: військових, робітників, кооперативних, студентських, релігійних, культурних, представники українських національних партій. Очолює Центральну Раду видатний український історик, активний діяч українського національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграє В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартош, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк та ін. Членами Центральної Ради стають майже усі відомі українські письменники, історики, юристи інші представники інтелектуальної еліти України.

Центральна Рада на початках відстоювала ідею автономного статусу України у складі Росії і вважала, що регулярні збройні сили їй не потрібні. Їх мають замінити всенародне ополчення (народна міліція). Україна, як частина

Російської федеративної республіки, повинна брати участь у комплектуванні єдиної загальноросійської армії.

Лише невеликі групи політичних сил, що одразу ж стали на шлях боротьби за повну національну незалежність України і створення регулярної національної армії, об'єднувалися навколо законспірованого „Братства самостійників”, очільником якого був Микола Міхновський.

Він доводив тодішнім політичними діячам Центральної Ради, що Україна для забезпечення своєї незалежності мусить мати добре вишколене військо, побудоване на принципах суворой дисципліни, єдиноначальності і виключене із сфери політичної боротьби. До того ж навесні 1917 р. були для цього

сприятливі умови. Коли лави російської армії були деморалізованими, військо, яке було поділене по національності і готове було до будь-яких вказівок зверху — чому було би цим не скористатися?

Міхновський наголошував, що це вдалий час для того, аби створити власну потужну армію, адже ресурс був колосальним. На жаль, Центральна Рада не надала великого значення словами Миколи Міхновського і доволі скептично поставилося до ідеї формування Українського війська. Тому утворення українських босездатних підрозділів навесні 1917 проходило стихійно і лише з ініціативи самих військових.

22 березня у Києві виникає „Організаційний комітет по формуванню українського війська”, а 25 березня — „Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка”. Появу цих організацій та поширення ними своєї діяльності у військах можна вважати початком організації Української армії. Завдяки їхнім, старанням у квітні виникла перші українізована частина — 1-й ім. гетьмана Б. Хмельницького козацький полк у складі 3,5 тис. осіб. Його командиром став підполковник Ю. Капкан.

16 травня 1917 р. Центральна Рада відряджає до Петрограда свою делегацію на чолі з В. Винниченком. Вона вручає Тимчасовому уряду рішення Конгресу про проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Але центр, як і раніше, не бажав поступитися частиною влади. Після невдачі переговорів з Тимчасовим урядом Центральна Рада звертає увагу на збройні сили України, розуміючи, що з нею будуть рахуватися лише тоді, коли вона впливатиме матиме надійну армію.

Тоді у травні в Києві проходить I Всеукраїнський військовий з'їзд. Делегати приймають рішучу резолюцію про вимогу до Тимчасового уряду і Петроградської Ради солдатських і робітничих депутатів "негайного проголошення принципу національно-територіальної автономії України". З'їзд утворює Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з Симоном Петлюрою, у майбутньому головний командир Армії Української Народної Республіки.

У червні відбувається II Всеукраїнський військовий з'їзд, який пропонує Центральній Раді більше не звертатися до Центру й оголосити автономію України самостійно. На ній підтверджено постанову I з'їзду про українізацію армії і затверджено статут Генерального військового комітету.

10 червня 1917 р. проголошується документ з урочистою назвою "Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього". Цим документом Центральна Рада проголошує себе органом, здатним приймати акти конституційного характеру, тобто універсали.

I Універсал проголосив автономію України і передбачав скликання Всенародних Українських Зборів. Водночас там підкреслювалося, що Україна має бути вільною, "не одхиляючись від усієї Росії". Українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям.

Успіх I універсалу поніс за собою поступки під тиском російського Тимчасового уряду у II універсалі. Саму він став причиною того, що радикальні сили Центральної Ради на чолі з Міхновським були усунені від вирішення подальшої долі України. Мабуть, у цьому і була помилка ЦР.

У червні 1917 р. російська армія зробила останню спробу наступу на Південно-Західному та Румунському фронтах, що закінчилася для неї катастрофою. Щоб врятувати становище, російське командування вирішило дати дозвіл на українізацію частин, бо сподівалося, що своєю дисциплінованістю українці втримають фронт від розвалу. У липні 1917 р. розпочалася українізація 34-го армійського корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського. Він був перейменований у 1-й Український і вже восени нараховував 40 тис. чоловік.

У результаті збройного перевороту в Петрограді більшовики на чолі з В. Леніним прийшли до влади. Центральна Рада не визнала нового більшовицького уряду і 20 листопада 1917 р. виступила зі своїм III Універсалом, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному союзі з Росією. До складу УНР увійшли дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, Таврію (без Криму).

Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу. Вперше після Гетьманщини XVII-XVIII ст. було відновлено українську державність. Це був знаковий етап у розвитку Української національно-демократичної революції. Але новостворену Українську державу чекали тяжкі випробування.

Нова держава народжувалася у тяжких, навіть трагічних обставинах. Після революції більшовики все більше завойовували популярність в Україні. У цьому їм сприяла нерішучість Центральної Ради. У листопаді того ж 1917 року урядом був створений український Генеральний штаб на чолі з генералом Б. Бобровським. Функції військового міністерства виконував Генеральний секретаріат військових справ. Уряд УНР заявляв про утворення навчальних закладів для підготовки українського офіцерського корпусу. 30 грудня 1917 р. було затверджено військовий статут. Все це свідчило про організаційне оформлення армії УНР, проте цей процес не був закінчений. Через непослідовну військову політику Центральної Ради, недовіру до вищого офіцерського складу

4 грудня в Києві було отримано "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради", складений В. Леніним і

Л.Троцьким. У документі було підтверджено право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення. Водночас Центральну Раду звинувачували у зраді революції. Маніфест висунув перед Центральною Радою ряд вимог. Відмова — означала війну.

Далі більшовики влаштували з'їзди більшовиків в Україні, на яких мали малу підтримку, тому їм доводилося робити картинку того, що їх підтримує українство. А коли їм набридло мирно гратися почали військову агресію.

26 грудня більшовики взяли владу в Харкові, утворивши там фіктивний уряд, як у 2014 році зробили російські правлячі кола у Донецьку та Луганську, направили регулярну армію у новостворену республіку і підтримали місцевий сепаратизм. Так було майже сто років тому. Було сформовано загони червоного козацтва у Харкові.

Наприкінці грудня Полтава і Чернігів уже були в руках більшовиків. 8 січня спалахнуло повстання в Катеринославі. З Катеринослава радянські війська розгорнули наступ на Олександрівськ і після тривалих боїв установили контроль над містом. 14 січня радянську владу було встановлено в Миколаєві, 14-17 січня - в Одесі, 17-18 січня - в Херсоні. С. Петлюра, якого звинуватили у військових невдачах, пішов у відставку. Військовим секретарем УНР став М. Порш.

Радянські війська розгорнули наступ на Полтаву - Київ. Наступ просувався досить швидко. Ним керував лівий есер (колишній підполковник царської армії) М. Муравйов. Йому вдалося захопити Полтаву. Центральна Рада не мала достатніх військових сил. Вона спиралася лише на частини Вільного козацтва, слобідський кіш С. Петлюри та Січових Стрільців Є. Коновальця. Петлюру було відкликано з фронту до Києва. У напрямку на Бахмач вислано "помічний студентський курінь" зі студентів і гімназистів, який намагався перепинити шлях радянським військам. 29 січня він прибув до станції Крути. Всього в курені було 350 юнаків. 29 січня вони вступили в бій з 6000 солдатів Муравйова. Майже всі бійці куреня загинули. 27 юнаків потрапили в полон і зазнали катувань. У перебігу військових дій бій вирішального значення не мав, - та у свідомості багатьох особливого значення набув завдяки героїзму української молоді, яка загинула в нерівному бою біля Крутів. На похороні у Києві біля Аскольдової могили президент Михайло Грушевський назвав юнаків, які загинули в нерівній боротьбі, героями, а поет Павло Тичина присвятив героїчному вчинку вірш. Крути ввійшли в історію України як символ національної честі і героїзму. Десятиліттями історія бою або замовчувалась, або обростала міфами і вигадками, як в закордонній, так і у вітчизняній історіографії.

Лише згодом, у 2006 році на місці бою встановлено пам'ятник.

Напередодні вирішальних боїв за Київ 9 січня 1918 р., Центральна Рада проголосила свій IV Універсал. Україна проголошувалася самостійною державою. "Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити у згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки".

16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалює „Закон про утворення Українського Народного Війська”. З лютого 1918 р. організаторами українських збройних сил були військовий міністр Центральної Ради Олександр Жуківський та начальник Генерального штабу Олександр Сливинський. До кінця квітня їм вдалося створити:

- Окрему Запорізьку дивізію у складі чотирьох піших, двох гарматних, кінного, інженерного полків, двох панцирних дивізіонів, авіаційного загону та допоміжних частин;
- кадри восьми армійських корпусів, у складі яких мало бути 16 піших дивізій (по 4 полки у кожній), 4 кінних дивізій, а також низка гарматних, інженерних та допоміжних формувань;
- Інструкторську школу старшин для перепідготовки офіцерів воєнного часу старої російської армії до служби в українських збройних силах;
- 1-й полк Січових Стрільців, який ніс службу у Києві;
- апарати губернських та повітових військових начальників з охоронними частинами при них.

У Німеччині з військовополонених українців старої російської армії формувалися дві Українські (Синьожупанні) дивізії, а в Австро-Угорщині — ще одна Козацько-Стрілецька (Сірожупанна) дивізія.

У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. регулярні частини Армії УНР після десятиденної оборони залишають Київ і відступають на Волинь. На основі Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу, підписаного 9 лютого, на допомогу українському уряду приходять німецькі й австро-угорські війська. Контрнаступ українських та німецько-австрійських частини призвів до визволення 1 березня Києва від більшовиків, а до кінця квітня 1918 р. – звільнення усїєї території України. В таких умовах продовжувалася реорганізація Армії УНР. У квітні Військове міністерство організувало курси інструкторів піхоти, кінноти, артилерії щоб забезпечити кадрами армію та подальшу її бойову підготовку. В цей час у лавах української армії налічувалося 35 тис. багнетів, 1500 кінноти, 20 тис. особового складу гарнізонів – разом 56

тис. чоловік. Розпочалося формування кадрів восьми територіальних піхотних корпусів і окремої дивізії для Таврії. Однак створення військово-морських сил УНР фактично воно не розпочиналося, бо Крим і частина флоту, що залишилася у Севастополі, потрапила під контроль німців.

Незважаючи на помилки, які були допущені Центральною Радою, весною 1918 р. в Україні розпочалося будівництво регулярної армії, але це було надто пізно. Національне військове будівництво наштовхнулося тепер на різкий спротив німецько-австрійського командування, яке, користуючись присутністю в Україні своєї 450-тисячної армії, стало грубо втручатися у внутрішні справи УНР, що скінчилося інспірованим ним 29 квітня 1918 р. державним переворотом й поваленням влади Центральної Ради.

Армія Української Держави гетьмана Павла Скоропадського

Державний переворот 29 квітня привів до влади гетьмана Павла Скоропадського, у руках якого сконцентрувалася майже необмежена влада.

В ході перевороту найбільш боєздатні частини Центральної Ради – полк Січових Стрільців та дивізія Синьожупанників, сформована у Німеччині з військовополонених-українців російської армії – були роззброєні німцями. Решта частин української армії переворот сприйняли спокійно. Військовим до певної міри навіть імпонувала нова форма влади, що нагадувала їм часи козаччини. Не останню роль у цьому відіграла і постать самого П. Скоропадського, адже він був нащадком давнього українського шляхетського роду, бойового генерала, відзначеного високими військовими нагородами. Втім надії, що поклалися на новий уряд не були здійсненими. У перші дні гетьманського правління діяльність військового відомства була цілком паралізована. П. Скоропадський усунув практично всіх урядовців, призначених Центральною Радою. Лише 9 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив виконувачем обов'язків військового міністра генерала Олександра Лігнау.

Павло Скоропадський лишався повністю залежний від німецької влади. Також був відчутний вплив фронтових друзів гетьмана, колишніх солдатів Російської армії. Саме їм він довірив високі чини в уряді, утворивши біля себе коло абсолютно антиукраїнсько налаштованих високопосадовців.

16 травня 1918 р. військовим міністром було призначено генерала Олександра Рогозу – колишнього командувача 4-ї російської армії на фронті Першої світової війни. У червні створено Головне управління Генерального штабу, яке очолив призначений на цю посаду ще Центральною Радою, полковник О. Сливинський.

У червні розпочалося комплектування Сердюцької дивізії. Дивізія мала формуватись у складі чотирьох піших полків (по два курені у кожному),

легкого гарматного полку (три батареї), Лубенського кінного полку (три сотні) та інженерної сотні. Начальником дивізії було призначено генерального хорунжого В.І. Клименка – колишнього імператорського гвардійця, який у 1917 р. очолював 2-гу Українську дивізію у корпусі П. Скоропадського. Станом на листопад 1918 р. у складі Сердюцької дивізії служило понад 6 тисяч старшин та козаків. П. Скоропадський намагався розгорнути її у корпус, однак цього не дозволило зробити німецьке командування.

27 серпня 1918 р. з Володимира-Волинського до Києва прибула 1-ша Козацько-стрілецька дивізія, сформована австро-угорською владою з військовополонених-українців старої російської армії („сірожупанники”).

З'єднання оглянув П. Скоропадський, який поставився до його бойових якостей досить скептично. Однак українська преса тих часів схвально писала про дивізію: „Приємно зазначити, що всі козаки в дивізії переважно грамотні.

Це є цвіт національно-свідомої Української молоді полонених. Залізна взірцева дисципліна – є певна запорука ладу і боевої міцї дивізії”.

Суб'єктивне ставлення Скоропадського одразу позначилось на долі дивізії, яка у своєму складі налічувала 230 старшин, 7050 козаків, 48 австро-угорських старшин, 176 австро-угорських підстаршин та стрільців, 659 коней. А вже на кінець серпня, чисельність дивізії скоротилася до 3500 козаків. Решта була демобілізована з наказу гетьмана. Ті ж, хто залишився, були відправлені в район Конотоп-Кролевець для охорони східних кордонів від нападів більшовицьких загонів.

Наприкінці серпня розпочалося формування на базі колишнього полку УСС Є. Коновальця окремого загону Січових Стрільців.

15 жовтня гетьман видав універсал про відновлення козацького стану в Україні. До козацького війська виявили бажання вступити майже 150 тис. чоловік. Проте подальша його організація була перервана антигетьманським повстанням.

У жовтні 1918 р., у зв'язку з очевидним наближенням поразки Четверного союзу у Першій світовій війні, гетьман П. Скоропадський вирішив оголосити мобілізацію всіх офіцерів та юнкерів, що мешкали на території України.

Ті, хто не бажав служити у складі кадрової армії Української Держави, мусили вступити до добровільних формувань – офіцерських дружин, з яких утворювались дві структури:

- Національна гвардія – заснована на початку жовтня 1918 р., у складі якої служили громадяни Української Держави;
- Особливий корпус – який почав організовуватись 21 жовтня 1918 р. з офіцерів, що не були мешканцями України, але тимчасово перебували на її

території. Проте більшість їх мали білогвардійські настрої, а тому тяжіли до з'єднання з Добровольчою армією генерала А. І. Денікіна.

Станом на кінець осені 1918 р. Було 4 найбоекватніших частин гетьманської армії були «Сердюцька дивізія» (6 тис. осіб), Запорізький Кіш (400 бійців), Чорноморський Кіш (300 вояків), а також окремий загін Січових Стрільців (46 офіцерів і 816 стрільців). Загальна чисельність армії становила 65 тис. людей. Цілком очевидно, що вони не могли контролювати всю територію країни і тим більше її обороняти.

Щодо Військово-Морського Флоту України, то після капітуляції Німеччини у Першій світовій війні, уціліла частина Чорноморського флоту повернулася під юрисдикцію українського уряду (11-25 листопада 1918 р.). Однак 29 листопада 1918 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море й окупувала всі чорноморські порти. Весь український флот, потрапив до рук Антанти.

14 листопада П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію України з майбутньою найбільшовицькою Росією. Українські політичні сили цей маневр гетьмана розцінили як зраду національних інтересів і створили штаб антигетьманського повстання – Директорію. Основою повстанських військ став полк Січових Стрільців Євгена Коновальця. Домігшись нейтралітету у німців, війська Директорії протягом місяця розгромили вірні гетьманські війська. Особливо вдалим був бій стрільців Коновальця 18 листопада під Мотовилівкою. 14 грудня 1918 р. здобули Київ. В Україні було відновлено республіканський устрій у формі УНР.

Збройні сили ЗУНР

1 листопада 1918 року у Львові був здійснений листопадовий чин, завдяки якому була проголошена Західно-Українська Народна Республіка. Опинившись з перших днів свого існування під загрозою військової інтервенції з боку Румунії та Польщі, Українська Національна Рада у відозві «Під зброю» від 5 листопада 1918 р. обґрунтувала необхідність створення власної армії та закликала українців добровільно записуватися до її лав.

Оскільки західноукраїнці мали досвід створення власного збройного формування, то невдовзі постала Галицька Армія. 9 листопада почав діяти військове міністерство - Державний секретаріат військових справ (ДСВС), у функції якого входило забезпечення армії військовими фахівцями, озброєнням і боеприпасами. 13 листопада 1918 р. оприлюднено постанову Української Національної Ради про затвердження тексту присяги для військовослужбовців.

Було проведено облік озброєння і військового спорядження, а вся територія держави була поділена на три військові області: А – „Львів”, Б – „Тернопіль”, В – „Станіславів” та 12 військових округів (по чотири у кожній), очолюваними

військовими комендантами. 13 листопада відданий наказ про мобілізацію до армії чоловічого українського населення 1883–1890 років народження. Особи інших національностей мобілізації не підлягали, але до армії зголосилося багато німців і євреїв, здебільшого лікарів.

Першими складовими ГА стали військові частини, які брали участь у Листопадовому повстанні 1918 р., та два курені Легіону УСС, що вже 3 листопада прибули з Буковини до Львова. Їх поповнили добровольці з числа студентів, робітників і учнів старших класів гімназій. 13 листопада 1918 р. до галицьких частин приєднався козацький загін ім. І. Гонти, який складався з добровольців із Наддніпрянської України. На 21 листопада в ГА налічувалося 161 старшина і 4517 стрільців.

Продовжуючи вести запеклі бої на фронті, Галицька Армія була перетворена у бойову силу загальною чисельністю близько 60 тис. бійців. Проте відсутність постійного забезпечення в зброї, боєприпасів, амуніції, регулярного поповнення особового складу, недостатній вишкіл новобранців та брак вищих старшин значно послаблювали боєздатність армії.

Трагізм становища посилювався провалом спроб ЗУНР заручитися підтримкою держав Антанти, добитися міжнародного визнання. Ще в листопаді 1918 р. уряд ЗУНР повідомив президента США В. Вільсона про оформлення своєї держави і просив захисту від окупантських зазіхань Польщі. Надії на сприяння Вільсона зумовлювалися тим, що президент США був автором «чотирнадцяти пунктів» післявоєнного врегулювання, що передбачали право націй на самовизначення, прийнятих Антантою як офіційний документ. У січні 1919 р. на Паризьку мирну конференцію, покликану підбити підсумки світової війни, прибула об'єднана делегація УНР і ЗУНР, але при цьому послі обох держав діяли окремо. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою держав Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції, зацікавленої у зміцненні Польщі на противагу Німеччині на Сході. Зі свого боку, польська делегація прагнула переконати учасників конференції, що створення незалежної Української держави цілком в інтересах німців і австрійців, що українці охоплені пробільшовицькими настроями.

Під час українсько-польської війни 1918-1919 рр. Галицька Армія провела низку блискучих наступальних операцій, і тільки втручання міжнародних чинників або брак матеріально-технічного забезпечення рятував противника від воєнної поразки.

Кульмінацією національно-визвольних змагань українців 1918-19 років стало 22 січня 1919 р. — День злуки УНР і ЗУНР. Уже практично з першого дня утворення Західноукраїнської Народної Республіки між урядами УНР і ЗУНР

проводились переговори про втілення ідеї соборності. Однак вже через кілька днів після проголошення злуки, Директорія була змушена покинути Київ під ударами Червоної армії. На плечі ЗУНР ліг увесь тягар війни з Польщею.

У лютому 1919 р. Галицька Армія розпочало Вовчухівську операцію в результаті якої практично завершилося оточення Львова. Проте наступ був призупинено на вимогу Найвищої ради країн Антанти. Допоки тривали переговори поляки підтягнули стратегічні резерви, що і зупинило наступ українських підрозділів. У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 35-тисячна голуба армія генерала Галлера сформована з польських військовополонених, які воювали на Західному фронті у складі німецької армії. Командували армією переважно французькі офіцери. Антанта планувала використати армію Галлера для війни з Радянською Росією, але польський уряд кинув її проти Галицької армії.

19 — 20 квітня 1919 р. польські інтервенти перейшли в наступ на Галичину та Волинь, а в другій половині травня українські війська почали загальний відступ.

9 червня 1919 р. Українська Національна Рада призначила Є. Петрушевича диктатором ЗУНР, командувачем Галицької армії став генерал О. Греков.

7-28 червня 1919 р. Галицька армія здійснила останню спробу і провела Чортківський наступ в ході якого заволоділа Тернополем, Ожидовом і Белзцем. Проте нестача набоїв та втома змусили УГА перейти до оборони, а згодом і відступити до Збруча. Під командуванням генерала М. Тарнавського, який замінив О. Грекова, Галицька Армія 16-17 липня переправилася на лівий берег Збруча, де з'єдналася з Армією УНР. На територію УНР перейшло 12 піших і одна кінна бригади загальною чисельністю 49800 старшин і вояків (603 кулемети і 187 гармат), що разом з етапними і запільними частинами становило 85000 чоловік.

Польща повністю окупувала Східну Галичину. До в'язниць і концтаборів було кинуті тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА судилося продовжити свій тернистий шлях вже не на рідних землях Західної України.

Будівництво власних збройних сил ЗУНР розпочала здійснювати фактично з першого дня встановлення своєї влади. Галицька Армія була кадровою армією, що базувалася на загальному військовому обов'язку та територіальному принципі комплектування з усіма військовими і тилловими структурами.

Незважаючи на важке економічне становище і війну було закладено правову основу належного матеріального забезпечення військовослужбовців. Попри недоліки й прорахунки, створення ГА стало свідченням життєдіяльності

державного механізму ЗУНР та високого патріотизму українського населення.

Військове будівництво за часів Директорії УНР

14 грудня 1918 р. в результаті повалення влади гетьмана П. Скоропадського було відновлено УНР. В повстанні брало участь майже 300 тис. осіб. Однак така величезна сила по суті являла собою повстанські загони, що діяли на власний розсуд. Після вступу Директорії до Києва вони стали стихійно демобілізуватися. Зруйнований в ході повстання військовий апарат не міг справитися із завданням перетворення цих іррегулярних частин у повноцінні бойові одиниці.

Майже відразу після приходу до влади Директорія зіткнулася з ситуацією, коли країна опинилася в кільці фронтів і мала протистояти значній військовій силі: північно-східні кордони перейшли російські більшовицькі війська, з півдня наступали білогвардійські частини генерала А. Денікіна та 60-тисячний десант Антанти, із заходу після злуки УНР та ЗУНР відкрився ще й польський фронт. У таких важких умовах постала проблема формування сильної та боєздатної армії, яка змогла б захистити здобутки української революції.

Військові підрозділи Директорії потребували значної реорганізації, тому у грудні 1918 р. було створено Оперативний штаб. Також запроваджено посаду Головного отамана військ УНР, яку посів С. Петлюра. Йому ж підпорядковувалося Військове міністерство на чолі з генералом О. Грековим.

Фактично вирішення усіх організаційно-правових та інших проблем Армії зосередив у своїх руках С. Петлюра.

24 листопада 1918 р. С. Петлюра підписав „Наказ Армії УНР” про створення республіканських збройних сил для оборони і захисту держави та всього трудового народу. Через три дні був відданий наказ про масову мобілізацію, яка стосувалася усіх здатних носити зброю громадян чоловічої статі віком від 20 до 35 років (старшин – до 43 років), які раніше служили в армії та флоті.

Зважаючи на катастрофічне становище УНР, наприкінці грудня 1918 р. Генеральний штаб створив чотири армійські групи, що мали діяти на окремих фронтах: Лівобережну, Правобережну, Південну і Дністрянську. В результаті запеклих боїв з переважаючими силами ворога Армія УНР у квітні 1919 р. утримувала лише частину Північного Поділля та Волині. Фактично вона розпалася на окремі загони, позбавлені централізованого командування, і нараховувала заледве кілька десятків тисяч людей. До краху армії сприяли грубі помилки уряду в сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Після здобуття військами Директорії Києва генерал О. Осецький переформував Оперативний штаб у Генеральний на взірць тому, що був за часів Центральної Ради. Однак вже в лютому 1919 р. функції Генерального

штабу перейняли штаби військових частин. Це обумовлювалося тим, що Київ був втрачений, а бойові дії набули маневреного характеру.

Взимку 1918/1919 рр. в результаті чергової інтервенції більшовицьких військ в Україну Директорія, аби заохотити українських вояків, затвердила „Закон про додаткове наділення землею козаків Української народної республіканської армії” (16 січня 1919 р.), згідно з яким всі козаки регулярної армії негайно наділялися додатковою земельною ділянкою за місцем проживання. Тим козакам, які не побажають одержати додатковий земельний наділ, держава зобов'язувалася видати за нього гроші. На час свого перебування у війську козак мав право сам або через свого уповноваженого здати свій земельний наділ в оренду, кому захоче. У випадку смерті козака його наділ передавався дружині й дітям, а коли він був неодруженим – батьку та матері.

Структура війська Директорії УНР зазнавала неодноразових змін, зумовлених воєнною обстановкою, становища на фронтах, коливанням чисельності через втрати особового складу в боях та у зв'язку з епідемічними захворюваннями.

У квітні 1919 р. командування вжило заходів щодо реорганізації Армії УНР: частини, в яких панувала анархія, були роззброєні, а невеликі – зведені в 11 дивізій, в кожній по три полки піхоти з гарматами і кінною сотнею. Для зручності та оперативності керування й маневрування дивізії було зведено в окремі групи. Проте через постійні бойові дії реорганізацію так і не було завершено.

Становище Армії УНР й надалі залишалося вкрай важким, їй доводилося воювати на два фронти: проти більшовицького на сході і проти польського на заході. Наприкінці травня 1919 р. вона опинилася в районі Дубно – Броди, оточена поляками та більшовиками, де втратила більшу частину своєї амуніції.

Після укладання 24 травня перемир'я з поляками всі сили було кинуте проти більшовиків і до середини червня звільнено південно-західне Поділля разом з Кам'янцем-Подільським. На підготовлений плацдарм 16-17 липня відступила ГА, що врятувало її від цілковитої поразки на польському фронті. Об'єднані армії нараховували до 125 тис. чоловік.

На початку серпня 1919 р. розпочався наступ на Київ, який було звільнено від Червоної Армії 30 серпня. Однак 31 серпня з Лівобережжя до міста вступили частини російської Добровольчої Армії генерала А. Денікіна. Галицькі частини, отримавши наказ від свого командування не вступати у сутички з добровольцями, не чинили опору. Натомість наддніпрянські відділи, що теж стали прибувати до міста, обстріляли денікінців. Командувач українською залогою Кисва генерал А. Кравс віддав наказ військам відступити за місто.

Здобуття Києва було останнім великим успіхом української армії. Позбавлені тилу, восени 1919 р. війська УНР були оточені більшовиками, поляками і денікінцями біля Кам'янця-Подільського – у так званому „чотирикутнику смерті”. Розпочалася епідемія тифу. В ГА у строю залишилося лише 4 тис. стрільців, а в Дійовій Армії – 2 тис.

Армія УНР, опинившись на початку грудня 1919 р. на Волині в районі Любара – Чорторії, розпалася: частина перейшла на територію, окуповану поляками, де була інтернована, інша перейшла до партизанських форм боротьби. 6 грудня розпочався Перший зимовий похід Армії УНР по тилах денікінських і більшовицьких військ під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка. Рейд тривав до 6 травня 1920 р. У складі армії налічувалося 2680 осіб. Вона здійснила 2500 км марш по окупованій ворогом території, завдаючи йому дошкульних ударів.

21 квітня 1920 р. Ю. Пілсудським та С. Петлюрою був підписаний Варшавський договір, відповідно до якого розпочався спільний українсько-польський похід проти більшовиків. 7 травня було звільнено Київ. Армія УНР, до якої прилучилися війська, що перебували в зимовому поході, нараховувала шість дивізій. Проте успіхи українсько-польських військ були тимчасовими, і у червні відбувся контрнаступ Червоної Армії, який був зупинений лише під Варшавою. Величезну роль у зриві більшовицького наступу на польську столицю відіграла 6-та українська Січова дивізія полковника М. Безручка, що боронила Замостя.

Польща і Радянська Росія 12 жовтня 1920 р. підписали перемир'я, а 40-тисячна Армія УНР, втративши свого польського союзника, ще місяць продовжувала боротьбу з ворогом. Однак 21 листопада вона була витіснена більшовиками за Збруч, інтернована поляками, розіслана по військових таборах і припинила існування.

У листопаді 1921 р. уряд УНР здійснив спробу організувати на територію України рейд, щоб підняти тут антибільшовицьке повстання. Другий зимовий похід, очолюваний генералом Ю. Тютюнником, який мав біля 2 тис. бійців колишньої Армії УНР, закінчився невдало. Останній бій відбувся 21 листопада 1921 р. недалеко від містечка Базар на Житомирщині. 359 чоловік були оточені дивізією Г. Котовського і розстріляні. Жоден з вояків, засуджених до розстрілу, не погодився прийняти пропозицію покаятися і вступити до Червоної Армії. Це був останній збройний виступ Армії УНР проти російської окупації України.

Таким чином, військові формування періоду Першої світової війни та Визвольних змагань, та їх дії ще раз підтверджують думку про те, що український народ мав і має свою військову історію та бойові традиції.

Українська армія у національній революції 1917–1921 рр. була найактивнішим чинником державотворення. Незважаючи на те, що визвольна боротьба 1917–1921 рр. закінчилася поразкою, українські воїни за словами Головного Отамана С. Петлюри „своєю боротьбою, упертою і безкомпромісовою... показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність”.

Селянсько-повстанський рух

Селянство на початку Української Революції займало вичікувальну позицію. Його мало цікавили відмінності програмних засад урядових кіл, їхні гасла. Єдине чого воно прагнуло – це землі. Більшовики, коли вперше прийшли в Україну 1917-1918 рр., обіцяли населенню земельні надали, втім обіцянки не дотримали. Наступ Муравйова супроводжувався грабунком селян та насиллям.

Оскільки українська влада, що на той час не сформувала потужного війська і не захистила свій народ від окупанта, селяни змушені були боронитися самостійно. Стихійно на терені України починають з'являтися повстанські загони, що в офіційних радянських повідомленнях часто іменуються “бандами”. Розгортається жорстока боротьба в українських селах.

У Бресті на початку 1918 року між німцями та українцями підписується мирний договір, за яким Австро-Угорщина та Німеччина допомагають Центральній Раді позбутися радянського окупанта. Україна взамін на звільнення годує країн Троїстого союзу за рахунок українського селянина. Проте з вигнанням радянських військ і утвердженням Гетьманату в Україні знову не вдається створити влади, яка б опиралася на широку народну підтримку. А німецькі та польські акції на селі з насильним відбиранням майна у людей, побиття їх та розстріл за непокору — сформувала у населених пунктах повстанчі загони, що ставали на захист земляків. Спочатку їх лави поповнили кіш Вільного Козацтва, який був розпущений за наполяганням німецької адміністрації, а потім до загонів додавалися і звичайні селяни.

Після падіння Гетьманату Скоропадського в результаті повстання Директорії, радянська Росія починає нову війну проти УНР. Населення вже не покладалося ні на яку владу, а розраховувало лише на власні сили. Відповідно, ніякого спільного фронту проти загарбників бути не могло, що сприяло легкому просуванню більшовиків по території краю. Така ситуація обумовлювала в подальшому появу великої кількості повстанських загонів у відповідь на більшовицький терор. Було згаяно багато часу: якщо державна влада не могла оборонити Україну, то стихійному повстанському руху було набагато важче це зробити.

Повстанські загони українського селянства діяли у Полтавській і Сумській

областях, на Київщині та Півдні Україні, воюючи на два фронти із білими та червоними росіянами. Існувало безліч республік, що включали у себе десятки сіл, контрольовані одним отаманом. Були степові загони Нестора Махна та кіннота Чорного Ворона. Були села, до яких більшовики навіть після окупації України не могли підійти: Медвинська республіка та Холодноярська.

“Ні для кого не таємниця, що не Денікін змусив нас покинути кордони України, а грандіозне повстання, які підняло проти нас українське сите селянство” - казав Лев Троцький. У Холодному Яру під керівництвом Василя Чучупака, Андрія Чорноти, Юрія Горліса-Горського та інших членів військового штабу повстанці завели організаційний лад серед селян округи та поставили свідому мету – визволення України. Села були поділені на сотні, які об’єднувалися в полк. Кожен хлібороб був озброєний і готовий захищати свою землю від будь-яких нападників. Центром бойової організації селянства став оспіваний Шевченком Холодний Яр (Мотронинський монастир поблизу нього).

Тут навіть наприкінці березня 1919 року червоне командування змушене було виводити свої загони: 22 села утворили недоступну ні для кого республіку. Юрій Горліс-Горський у своєму автобіографічному романі “Холодний Яр” пише про ці події так: “Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом”.

“Комуну, черезвичайку, комісарів зненавидів український селянин до глибини душі. У ньому прокинувся дух запорізького козацтва та гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, який спить, як грізний Дніпро на своїх порогах і змушує українців творити дива хоробрості” - Лев Троцький. Тому більшовики почали масово застосовувати до українських селян репресії, вбивства, залякування, спалення хат, грабунок.

Після катастрофи біля села Кресельця, де з оточення не вдалося вирватися головному отаману Василю Чучупаку, сталося деморалізація повстанчого війська у Холодному Ярі.

Останніми повстанцями, що попри голод та радянські репресії лишалися у лісі, називали “залишенцями”. Селяни, до яких звикли приходити козаки за харчами, відмовлялися допомагати, адже це грозило цій людині бути покараним або навіть розстріляним.

У 1921 році Ленін обіцяє селянам покращення, а усім тим, хто боровся проти ідей комунізму - амністію. Багато, хто змучений багаторічною війною, погоджується. Хоча звісно це була омана зі сторони радянської влади і нікого живим із прихильників отаманщини відпускати не збиралися.

Влітку 1922 року планується таємна операція ГПУ із піймання останніх

отаманів Холодного Яру. Двоє перевдягнутих у повстанців чекістів виходять на командирів лісових загонів і планують у Звенигородці великий з'їзд, де би можна було вирішити подальшу долю України. Спокуса після довгих років втомленої боротьби була велика і отамани погодилися. Тоді було заарештовано останніх отаманів, а на початок 1923 року був запланований публічний розстріл. Полоненим повстанцям втрачати було нічого: лютого ранку 1923 року в'язні захопили зброю і вирвалися з-за ґрат. Вони вступили у чотирьохгодинний бій і, коли набоїв лишилося зовсім мало, повстанці вирішили живими не здаватися: вишукувалися, попрощалися і вистрілили один в одного. Отак закінчилася боротьба українського селянства за Волю Української Держави у 1923 році.

За словами Ю. Горліса-Горського, Холодний Яр дав десятки вогнених прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися, про це мало хто знає, бо холодноряців практично не було в еміграції. Вони загинули в боротьбі з ворогом – білим і червоним, були замучені у льохах „надзвичайних комісій”, в тундрі Півночі, проте не зганьбили прапору, на якому написали: „Воля України – або смерть!”

На Кубані боротьба українських повстанців під керівництвом отамана Рябокони тривала аж до 1924 р. Великим недоліком партизанського руху на східноукраїнських землях стало те, що не вдалося створити збройно-політичної організації з одним центром і розгорнути широку ідеологічно-політичну діяльність. Спроба створити такий центр – Центральний Український Повстанський Комітет (ЦУПКОМ), який заснував полковник Є. Коновалець, зазнала невдачі. Більшовики розстріляли в 1921 р. його керівника, видатного українського поета Григорія Чупринку і 38 членів революційного осередку. Інші спроби успіху не мали. Основною причиною невдачі партизанського руху в Східній Україні було те, що ідеологічно він орієнтувався на початок нової війни і допомогу чужих держав. Як тільки більшовики проголосили політику непу, а згодом „українізацію”, повстанський рух втратив ґрунт під ногами і почав згасати.

Список рекомендованої літератури

1. Українські січові стрільці: галицькі воїни Архистратига Михаїла / Святослав Липовецький. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2010. - 96 с.
2. Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914-1918 рр. / І. Монолатій. – Київ: Темпора, 2008. – 88 с.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В.Є. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

4. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991. – 110 с.
5. Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2014. – 152 с.
6. Українські збройні сили березень 1917 р. - листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. - К.: Темпора, 2009. - 480 с.: іл.
7. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П. Ткачук. – Львів: АСВ, 2009. – 311 с.
8. Холодний Яр: Спогади осавула 1 -го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. / Юрій Горліс-Горський ; Упор., ред., передм., примітки, біограф., довідки, додатки Р. Ковалю. - Вид. 18-те, доповн. - Київ: Историчний клуб "Холодний Яр" ; Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2013. - 512 с.: іл. - (Серія "Українська воєнна мемуаристика")

Розділ 9. Україна у міжвоєнний період у 1920-1930х років

- Українська військова організація на західноукраїнських землях
- Початок діяльності Організації Українських Націоналістів
- Карпатська Україна

Українська військова організація на західноукраїнських землях

Головна суть націоналізму - кожна нація має право мати свою державу, тільки власна держава може гарантувати її виживання. Українцям ніхто державу дарувати не збирався, отже, її треба було вибороти.

Боротьба на початку ХХ століття сприймалася виключно як збройна. Отже, для реалізації ідеї націоналізму (власної держави) потрібне було військо. Це вже було очевидним із досвіду української революції на початку ХХ століття. Тоді наші земляки сформували і заклали основи політичної нації, без досвіду і підтримки, вони тримали жовто-блакитний стяг, як символ державності та міцності українського народу, вони заклали фундамент визвольних змагань ХХ століття.

Останню спробу взяти реванш у боротьбі з червоним окупантом, що захопив Україну, здійснив Юрій Тютюнник у 1921 року. Попри те, що наприкінці 1920 р. збройні сили УНР змушені були залишити рідні землі, більшовики на окупованих теренах почувалися досить не комфортно. Тут продовжували діяти отаманські загони. Цим хотіли скористатися українці в еміграції. Юрій Тютюнник створив загони Української Повстанської Армії та направив їх на підтримку отаманів глибоко у радянський тил, намагаючись підняти повстання і таким чином відновити Українську Державність. Втім остання спроба Тютюнника та залишку військової потуги УНР терпить фіаско і український визвольний рух стає на шлях змін. На задній план відходить старше покоління соціалістів, натомість вперед виходить щойно сформована у роки війни українська військова еліта. Саме військові після капітуляції політиків продовжують визвольний рух. Так чином утворюється на Західній Україні Українська Військова Організація (УВО).

На початку 20-х років ХХ століття українці, поділена між Польщею (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся), Чехословаччиною (Закарпаття), Румунією (Буковина) та СРСР (Наддніпрянина). УВО, що було утворено серед військових в еміграції, на початку діяльності визначалися із головним ворогом: або це буде Польща на чолі із диктатором Пілсудським, або Радянський Союз із тоталітарною системою і репресивною машиною, яку подолати силами тодішнього УВО було майже не можливо. Аби не зломити зуба на сильному Союзі, вони обирають плацдарм — меншу Польщу. Члени організації беруть за мету перешкоджати укріпленню польської окупаційної

влади в Західній Україні.

Відчайдушні виступи отаманських загонів у Холодному Ярі та в інших місцевостях Центральної та Південної України були придушені радянськими каральними експедиціями. Натомість підпільна діяльність УВО поширювалася і незабаром охопила усю Західну Україну. Її основу становили ветерани визвольних змагань, вояки армії УНР та ЗУНР. Очолив їх полковник армії УНР - Євген Коновалець.

Усі масові національно-визвольні рухи за участі сотень тисяч є завершальним етапом на шляху боротьби за незалежність. А початком зазвичай є гуртування невеличкої групи осіб, натхненних ідеєю та готових померти за неї. УВО було далеким від політичних програм, їхньої ідеологією була незалежність, а головним засобом її досягнення — зброя. Через десятки років мілітаризм, антидемократизм, революційний запал визначатимуть як ознаки фашизму, намагаючись його нав'язати українському підпіллі. Напевно, члени цих об'єднань здивувалися б такому означенню, адже вважали себе солдатами, які продовжують війну за незалежність.

Головною метою УВО було не дати утвердитися окупаційній владі на українських землях. Задля цього бойовики організовують партизанські рейди, руйнуючи комунікації, нападаючи на державні установи та польські маєтки. 25 вересня 1921 року бойовик УВО Степан Федак - "Смок" здійснив невдалий замах на керівника Польської держави маршала Юзефа Пілсудського та львівського воєводу Грабовського. Такими діями УВО намагалося засвідчити протест місцевого населення проти переходу українських земель до Польщі.

Таким чином почалося переслідування УВО, втім організація завдяки гучності справи отримала розголос і поповнення власних лав. Також про саботаж на західноукраїнських землях отримали серйозний міжнародний резонанс, як про "східноєвропейську Ірландію". І справді, боротьба, ірландців і їх перемога та незалежність надихали українських підпільників.

Якщо на початку УВО не особливо поглиблювалося у політичні ідеології та програми, не маючи ідейної платформи, обмежуючись розумінням "своє", то вже на кінець 20-х років відчувало потреби в обґрунтування власної боротьби. УВО активізує свою діяльність серед молоді, що немає досвіду війни. Саме у той час з'являються відомі постаті: Роман Шухевич, Степан Бандера, Ярослав Стецько та сотні інших. Представники старшого покоління в організації називали їх "зеленими", втім, зробивши ставку на молодь, Євген Коновалець не помилився. Саме завдяки сьому націоналістичний рух терпить трансформації з підпільно військової у військово-політичну.

Молоді, енергійні, багато у чому ідеалісти — вони визначили долю України

у міжвоєнний період, ставши основою українського визвольного руху, основою ОУН та УПА. Виховані на героїці попередніх поколінь, на ідеях Миколи Міхновського та Дмитра Донцова, були готові взяти на свої юні плечі тягар боротьби. Якщо старше покоління обдумували, як скористатися моментом для поліпшення життя, то вони готові були змінити його докорінно. Їх гаслом стало “Якщо потрібно — значить можливо”.

Молодь почала масово створювати організації, якісь існували довше, інші зникали взагалі непоміченими. Втім було річище, де вони могли єднатися, не втрачаючи юнацького запалу та динаміки. Сим річищем став український націоналізм. Се було очевидним, адже саме ся ідеологія несла у собі романтику боротьбу, зухвалість до смерті і впевненість у силах та ідеї. Культовим твором стала книга Дмитра Донцова “Націоналізм”. Ця праця, хоч і далека від художньої літератури, втім несла у собі запал, якого так прагнула молодь. Отже, єдність ідеологічна спонукала до організаційного об’єднання. На терені Західної України виникає низка молодіжних союзів, організацій, груп. І на кінець 20х років це призводить до зближення молоді з військовими. Запал перших та досвід других утворює вибухову суміш, яка увійшла в історію під назвою Організація Українських Націоналістів.

Початок діяльності Організації Українських Націоналістів

Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за Неї

Декалог ОУН (п.1)

Ідеї українського націоналізму об’єднують навколо себе людей в єдину організацію, метою якої є здобуття Української Держави за будь-яку ціну.

Євген Коновалець на кінець 20-х — початок 30-х років ХХ століття стає тим містком між молоддю та старшим поколінням, беручи на себе роль голови ОУН. Його авторитет згладжує непорозуміння, що виникають в організації.

За головну мету ОУН ставили не програми суспільних проблем, а виховання новітніх лицарів, борців за українську ідею, нагадуючи цим середньовічний орден. “Бог і Україна” - такий ключ був у розумінні виховання суспільства, яка згодом був викладений у “Декалозі українського націоналіста”, “12 прикмет українського націоналіста” та “44 правила життя українського націоналіста”. Українські лицарі, у розумінні ОУНівців, мали перетворити суспільство із гречкосіїв на воїнів, нагадавши войовниче минуле, особливо добу козацтва.

На початку 30-х років УВО поступово вливається в ОУН, де молодь вже остаточно перебирає ініціативу на себе і починає проводити свої перші акції проти окупанта.

Ситуація українців при польській окупації складалася куди краще, ніж

на Радянській Україні. Втім поліпшення умов життя не грало на руку націоналістам. Вони розуміли, що із-за соціального добробуту — питання націоналізму відходило на другий план, що могло зірвати план майбутньої збройної боротьби. ОУНівці проводять низку акцій, аби налаштувати польську владу проти себе і сим же підбурити люд. Що їм і вдалося. Із кличем “Слава Україні!” юнаки та юнки, наче поверталися до часів Запорізької Січі. “Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї” - цю клятву виголошували тисячі хлопців і дівчат, які ставали до лав ОУН. І то не були порожніми словами, адже за членство в ОУН вони висиджували по 2 роки, а з побудовою концтабору Береза-Картузька гинули у в'язницях і на важких роботах. Втім се не зупиняло рух. Акції тодішнього голови крайового проводу Богдана Кравця надали розголосу українському русі націоналістів, а з приходом у 1933 році Степана Бандера до очолювання крайової езекутиви - ОУН стає потужною течією, спрямована на масовість власного існування.

ОУНівці проводили безліч акцій, втім найбільше розголосу отримала акція по ліквідації радянського консула у Львові. 22 жовтня 1933 року 19-річний юнак Микола Лемик здійснив замах на радянського урядовця Майлова у знак протесту створеного штучно Радянським Союзом Голодомору на Наддніпрянщині. На судовому процесі він заявив: “На наказ ОУН я прийшов до консульату з метою вбити представника московської влади, яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю”. Варто зазначити, що ця операція була детально продумана, адже Лемик мав сам здатися у руки поліції, аби завдяки судовому процесу отримати розголос у пресі. Спочатку ОУНівця нарікли на смертну кару, втім замінили на довічне ув'язнення, втім у 1939 році завдяки німецькому бомбардуванню було зруйновано низка в'язниць у тому числі і ту, де знаходився Лемик. Йому вдалося вирватися на волю і продовжити власну діяльність.

Наступною голосною акцією стала за участю 21-літнього ОУНівця Григорія Мацейко 15 червня 1934 року. Він здійснив вдалий замах на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Поліція не спіймала виконавця, втім влаштувала погром у лавах ОУН, відправивши на лаву підсудних цілу кагорту провідних членів ОУН. Саме тоді лунають палкі промови Степана Бандери у залі засідань, формуючи навколо сього образ революціонера. Підсудні відмовляються розмовляти польською мовою, їх горда постава неабияк імпонує українським спостерігачам. Тому потужна хвиля репресій ОУН не зможе припинити її руху, він стає масовим.

Після поповнення лав організації новоприбулими націоналістами ОУН проводить низу вишколів. Відчуття наближення війни нависало над світом

у кінці 30-х років ХХ століття, коли тоталітарні країни Радянський Союз, Німеччина та Італія почали свою гру на європейській мапі.

Націоналісти мали бути готовими, аби скористатися вдалим моментом до проголошення Української Держави. Адже сподіваючись на досвід І світової війни, коли такі народи, як поляки, фіни, литовці, естонці та інші отримали незалежність, II війна мала знову розподілити карту світу, на якій нарешті має з'явитися Україна. Такі молодіжні організації, як “Пласт”, “Сокіл”, “Луг”, “Січ” проводять заняття з військової та ідеологічної підготовки. За декілька років ОУН згуртувала навколо себе кількатисячну армію прихильників. Саме вони готові були боротися за Українську Самостійну Соборну Державу у будь-якій її частині. Першою стала Карпатська Україна, що раптово з'явилася на порозі II світової війни, яка для українців розпочалася у 1938 році на Закарпатті.

Карпатська Україна

Територія Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшла до складу Чехо-Словацької Республіки після завершення Першої світової війни.

У 1938 році чехо-словацька влада пішла на поступки самостійницьким вимогам українців, і 11 жовтня в Ужгороді постав перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який невдовзі очолив Августин Волошин – греко-католицький священник і директор учительської семінарії. За новим політично-правним статусом Закарпаття, який визначився Конституційним законом від 22 листопада 1938 р., краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках новообраного Карпато-Українського Сейму.

Внаслідок політичної змови між гітлерівською Німеччиною і Гортистською Угорщиною відбувся так званий Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., який віддав Угорщині південну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачів, Берегове. Столицю краю перенесли до Хусту. На виборах 12 лютого до першого Сейму Карпатської України повну перемогу здобуло Українське Національне Об'єднання. До захисту Карпатської України 9 листопада 1938 року у Хусті була створена організація народної оборони – “Карпатська Січ”. Її очолив Дмитро Климпуш. 4 грудня 1938 р. в Хусті відбувся Перший з'їзд Карпатської Січі, що розглянув внутрішні організаційні справи, а 19 грудня – Другий з'їзд, який продемонстрував військову силу десятитисячним походом січовиків у столиці краю.

До Генерального штабу Карпатської Січі входила низка активістів ОУН. Так, шефом Генштабу був один з ідеологів організації, військовий референт крайової екікутиви, автор студій „Українська воєнна доктрина”, „Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” Михайло Гузар-Колодзінський

У штабі працювали також четар Кріс, поручник Чорний, поручник Шука (майбутній головнокомандувач УПА Роман Шухевич), четар З. Коссак та інші. М. Колодзінський та З. Коссак поклали невдовзі свої голови на полі бою під Буштином. До речі, Р. Шухевич, будучи старшиною для окремих доручень, часто їздив до Праги, Відня, Берліна, а завдяки його домовленостям з українськими підприємцями Галичини роздобуто кошти на обмундирування та озброєння 6 тисяч бійців Карпатської Січі. Доручення підпілля в Закарпатській Україні виконував і видатний український поет, син О. Олеся Олег Ольжич (Кандиба). Для деяких ся війна за Карпатську Україну стане останньою, а для тих, хто виживе се буде досвід для подальшої боротьби вже у лавах УПА.

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. мадярська армія розпочала воєнні операції на відтинку фронту в районі Мукачева. Прем'єр А. Волошин віддав наказ командантові жандармерії видати резервову зброю Карпатській Січі Натомість призначений Прагою всупереч волі законного уряду на посаду міністра внутрішніх справ чеський генерал Л. Прхала наказав чеському військові роззброїти Карпатську Січ. 14 березня Хуст прокинувся від пострілів з крісів і кулеметних черг: чеське військо обстрілювало будинок Головної команди Карпатської Січі. В бою взяли участь чеські панцерники і легкі гармати. Вістка про це негайно дійшла до всіх населених пунктів краю. Місцеві відділи Карпатської Січі почали роззброювати місцеву жандармерію і вирушили на допомогу до столиці. Бачучи такий всенародний здвиг, Прхала віддав наказ чеському війську припинити бої.

У цей же період мадярське військо на мукачівському відтинку захопило три перші українські села: Підгір'яни, Кольчино і Коропець. Того ж дня Сейм Словаччини проголосив свою самостійність. Прем'єр А. Волошин був змушений діяти негайно – через Хустське радіо він задекларував самостійність Карпатської України й оголосив мобілізацію. З усіх кінців до столиці з'їжджалися добровольці – Карпатська Січ озброювала свої полки, які поспішали на фронт. Того ж дня, 14 березня 1939 р., президент ЧСР д-р Гаха прийняв протекторат Німеччини над чеськими землями (Чехія, Моравія), а наступного дня зранку німецькі війська окупували Чехію без жодного пострілу з боку добре озброєної і боєздатної чеської армії.

15 березня 1939 р. в Хусті відбулося засідання Сейму Карпатської України, який проголосив її як незалежну Карпатську Українську Республіку і вибрав президентом д-ра А. Волошина. Ухвалено Конституційний закон. А вже увечері 15 березня мадяро-німецькі агресори зробили ще одну спробу заволодіти без боїв Карпатською Україною. Німецький консул Гофман передав Волошину телеграму від Гітлера з наказом про те, щоб територія краю була передана

мадярам без спротиву. Президент А. Волошин дав гідну відповідь фюрерові: хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та її державні кордони. Такою була воля народу. Вперше на шляху до панування Європою і світом німецькі агресори отримали належну відсіч.

На оголошену мобілізацію зголосилися багато юнаків і дівчат, однак не було зброї, а чехи не хотіли віддати її добровільно. Найбільш кровопролитні зіткнення відбулися на Хустському відтинку фронту, а кульмінацією став бій на Красному полі 16 березня 1939 р. Тут карпатські січовики разом з українцями чехо-словацької армії та молоддю зі Севлюської учительської семінарії організували оборону проти регулярної угорської армії, що мала танки, літаки, артилерією та важку зброю.

Їм вдалося вдень затримати агресора, проте вже ввечері столиця Карпатської України — Хуст впав. Наступного дня угорці захопили Рахів, в 18 березня був взятий останній пункт оборони січовиків — Воловець. Проте із повною окупацією боротьба не завершилася: потужний партизанський рух діяв до кінця травня 1939 р., а поодинокі підпільники — до січня 1940 р. Загалом під час окупації території Закарпаття угорськими військами збройні сили Карпатської України провели близько 22 великих і малих боїв. Утрати січовиків у них становили до 1,5 тис. осіб убитими, пораненими та полоненими. Втрати противника склали від 100 до 200 убитими та до 500 пораненими. Після поразки Карпатської України ще 4,5 тис. патріотів стали жертвами угорського терору.

“Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї” було виконано сповна на Закарпатті, де на Красному полі дійсно земля була червоною. А легенда про Карпатську Україну дала відголос у серцях багатьох українців, наповнивши його ще більшим завзяттям та готовністю до великої війни, на порозі якої стояв світ.

Великі гравці на карті Європи прорахувалися. Карпатська Україна, мізерна за кількістю населення і територією, створила могутній спротив регулярній армії Угорщини, яка мала у своєму розпорядженні авіацію, танки, іншу тогочасну зброю. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність витримала довше, як Франція, Польща та Чехо-Словаччина. Остання на свою оборону не здійснила жодного пострілу, хоча можливості Чехословацької армії були велетенськими проти можливостей Карпатської України.

Після падіння “Карпатської України” поляки лише посилили масові арешти проти українських націоналістів. Польська поліція, до речі, також була причетна частково у ліквідації військового формування “Січ” на Закарпатті, адже у відповідальний момент у горах арештовувала ОУНівців, що направлялися до

Хусту, аби увійти у члени українського збройного формування. Втім не минуло й кількох місяців, як у вересні 1939 року Польська держава, що здавалося, залізною рукою тримала українців, сама впала під удари німецького Вермахту.

Проте, жодна із країн не була зацікавлена, крім самих українців, на утворення Самостійної Держави під жовто-блакитним стягом, тому її потрібно було виборювати.

Список рекомендованої літератури

1. Петро Мірчук. “Євген Коновалець”: лідер українського визвольного руху / Петро Мірчук — Львів, 1990 — 108 с.
2. Дмитро Донцов. “Націоналізм” / Дмитро Донцов — Львів, видавництво “Нове життя”, 1926 р - 246 с.
3. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали. Упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. - 420 с.
4. В'ятрович В. Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відп. ред. Та упоряд. В. В'ятрович. - 3-тє вид. - Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. - 353 с, іл.
5. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменярь, 2006. – 335 с.
6. Вегеш М. Карпатська Україна: Документи і факти / Микола Вегеш — Ужгород, 2004. - 432 с.
7. Майкл Вінч. “Одноденна держава”: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України / Майкл Вінч — К: Темпора, 2012 — 348 с.

Розділ 10. Українська повстанська армія

- Створення, структура та чисельність Української повстанської армії
- Бойова підготовка рядового та старшинського складу. Тактика бойових дій
- Тактика бойових дій.
- Повсякдення повстанського життя

Тимчасове припинення державності внаслідок помилок у національно-визвольній боротьбі 1917-1921 років не стало припиненням боротьби за Самостійну Україну. Продовження цієї боротьби трансформувалось у діяльність багатьох партій та організацій, проте акумулювала практично всю національно-визвольну енергію тих років Організація українських націоналістів (далі ОУН), яка була створена Євгеном Коновальцем у 1929 році. З початком Другої світової війни постала гостра потреба у створенні збройних сил власне України, які будуть боротись за політичні права українців мати власну Самостійну державу. Це було необхідним, щоб довести своє право на існування. Тому 14 жовтня (офіційна дата) з ініціативи ОУН (б) була створена Українська повстанська армія.

Створення, структура та чисельність Української повстанської армії

До появи Української повстанської армії (далі УПА) були спроби організувати українську армію. Коли у 1941 році у Львові було проголошено відновлення ЗУНР логічним видавалось створення армії, тому 1 липня 1941 року було видано та розповсюджено звернення крайового провідника ОУН (б) на українських землях І. Климів, в якому український народ закликався до створення Української національно революційної армії (УНРА): «Українське народо! Ти ніколи не кидав зброї. Ти в тисячолітній боротьбі здобув і закріпив за собою на віки одну з найкращих частин землі світу. Не кидай зброї і тепер. Бери її в свої руки. Нищ ворога. Вставай до Української Національно Революційної Армії, в лави ОУН» Завданням УНРА була боротьба проти усіх ворожих сил, оборона української держави та її кордонів. Формування війська було за рахунок підпорядкування стихійно створених бойових, повстанських груп, колишніх червоноармійців української національності та набору добровольців. Таким чином вдалось зорганізувати близько 4 000 солдатів, проте така ініціатива українців мало приваблювала німців, розвідка яких повідомила військову верхівку про створення на Західній Україні українських збройних формувань. Після цих донесень німецька жандармерія почала повсюдно роззброювати ці формування. Багато хто з солдатів УНРА згодом став основою у перших військових формуваннях УПА.

Варто зазначити, що вперше абревіатуру УПА в роки Другої світової війни

використав на змаганнях Тарас Боровець (псевдонім Бульба).

Боровець мав тісні контакти з урядом УНР в екзилі, за українську діяльність відбував покарання в польському концтаборі «Берега Картузька», де він перебував до 1939 року. З початком Другої світової війни Бульбі-Боровцю вдалось сформувати доволі боєздатне та немаленьке військово формування, здебільшого на території Рівненщини. Слід відзначити організаторський талант Боровця та переговорні навички, які дозволи йому домовитись про «благословення» німцями цієї групи під приводом боротьби з радянськими оточеннями, які не склали зброю і живуть за рахунок грабіжок. Для досягнення цієї мети німці навіть подарували трофейні радянські гвинтівки та кулемети.

До кінця серпня Боровець контролював немалі території між Пінськом, Сарнами та Олевськом, де був розташований штаб організації, яка дістала назву «Поліська січ». Тарас Боровець йменував себе «отаманом Бульбою» і проголосив гасло «Ми хочемо вільної України, без німців, без поляків, без росіян!». До 16 листопада на цих територіях не було німецької адміністрації до поки через ультиматуми німців Бульбі не прийшлося розпустити «Поліську січ» і перейти на нелегальне та вороже становище до німців. Вперше в роки Другої світової війни назву Українська повстанська армія застосував Боровець, коли після розпуску «січі» розпочав на її базі формування військових загонів, які не надто були активними внаслідок чого поступились лідерством ОУН, яка перехопила естафету, а разом з нею популярну назву Українська повстанська армія для своїх військових формувань.

До питання створення ОУН з Інструкції по політвиховній роботі в відділах УПА – ЗАХІД: «Українська Повстанська Армія, організована ОУН, зродилась в умовах жорстокої піднімецької окупації для оборони українського народу перед гітлерівськими червоно-партизанськими та вполужницько-польським терором. Здійснюючи самооборону українського народу перед терором окупантів та їх прихвостнів, що є найпекучішою потребою українського життя сьогодні, УПА, в аспекті нашої визвольної-революційної боротьби, є зав'язком української самостійної Збройної Сили, яка зведе остаточний бій з окупантами за Українську Самостійну Соборну Державу. Боротьбу за УССД, організовану ОУН, веде український народ під найбільш прогресивним гаслом сучасної доби «Воля народам і людині». УПА тим самим бореться за новий лад в світі, а особливо на сході Європи і в Азії, побудований на справедливих основах: за право кожного народу жити вільним життям в своїй самостійній національній державі, за знищення імперіалізмів всіх мастей, за знищення експлуатації нації нацією, людини людиною, за міжнародний мир та дружбу.

Підсумовуючи все вгорі сказане, мусимо ствердити, що УПА є носієм ж і

бореться за реалізацію великих політичних і соціальних ідей в Україні та на цілому сході Європи і в Азії. Тому саме УПА мусить мати виразне політичне обличчя, мусить виховувати політичності морально висококавалерійського свого стрільця і командира. Досягнути цього можна тільки наполегливою політично-виховною роботою на відділах УПА».

«Українська повстанська армія /УПА/ - це збройна сила Українського народу, побудована на засадах всеукраїнства, понадпартійності і обов'язку військової служби для оборони перед наїзниками. УПА бореться: за Самостійну Соборну Українську Державу на українській землі; за новий міжнародний лад і порядок побудований на засадах справедливості й пошанування прав кожного народу та його незалежний, всесторонній розвиток у власних державних формах: проти німецького й московського імперіялістичних наїзників, що змагають до поневолення й знищення українського народу: проти імперіялізму як джерела воєн і поневолення народів». З інформації, яка є в даному джерелі чітко прослідковується головна ціль УПА боротьби за Самостійну Українську державу, а також головних ворогів на шляху досягнення цієї цілі Німеччини та СРСР.

Хоча офіційною датою створення УПА вважається 14 жовтня 1942 року, проте реально УПА почала свою активну діяльність в другій половині 1943 року. «Процес оформлення перших постійно діючих повстанських відділів ОУН (б) завершився до кінця 1943 року. Тобто протягом п'яти осінньо-зимових місяців 1942-1943 рр. було закладено підвалини майбутньої повстанської армії».

Першим документом, який мав регламентувати діяльність збройних формувань була інструкція «Партизанка», в якій містились вказівки поетапного розгортання боротьби.

«Передбачалось, що протягом перших двох-трьох місяців мають діяти невеликі боївки повстанців по 3-7 осіб. Згодом ці групки об'єднуюватимуться у відділи до 20 осіб і оперуватимуть в околицях декількох населених пунктів, знищуючи місцеву адміністрацію», таким чином піднімаючи людей на повстання та закликаючи до активізації та державотворення.

Наступний етап – це об'єднання дрібних відділів у партизанські з'єднання, створення штабів для координації дій повстанців.

«УПА від самого початку вважала себе зародком Збройних сил Української Самостійної Соборної Держави і тому структурувалася як регулярне військо. Організаційна структура УПА була проста, прямолінійна, але водночас достатньо гнучка, щоб можна було ефективно розподіляти людські та матеріальні ресурси, пристосовуючись до мінливих воєнних реалій, та досягати

значних бойових успіхів. Штаби різних за чисельністю бойових відділів УПА стали з'являтися вже від початку 1943 року. Водночас відбувалася щораз більша централізація. Військова структура остаточно усталилась в листопаді 1943 року, Роман Шухевич став Головним командиром УПА, - тоді було створено її Головний військовий штаб (ГВШ). Терен дій армії було поділено на три Генеральні воєнні округи (ГВО): УПА- «Північ» (первісна УПА в північно-західних землях Полісся й Волині), УПА- «Південь» (повстанські відділи на Поділлі) та УПА – «Захід» (колишня Українська народна самооборона в Галичині).»

«З уваги на різні політичні і теренові умовини поодиноких Країв, початкові формування української Збройної Сили (УПА, УНС) пішли різними шляхами. Щоб усунути всі витворені за той час різниці та зуніфікувати і звести всі ці відділи до одної військової форми, наказую 1. Військова залежність Української Збройної Сили.

Найвищим звершенням Української Збройної сили є: Головна Визвольна Рада. Фактичним керівником усіх збройних дій та чинностей є Головний командир УПА. Його допоміжним тілом у керуванні цілостію військових справ на всіх теренах є Головний Військовий Штаб УПА.

Головному командирові підпорядковані Краєві Командири УПА. Кожний із них веде на своєму терені цілість військових справ за допомогою штабів, яких начальники йому безпосередньо підлягають. Краєвий Військовий Штаб керує чисто військовими справами терену. Краєвому командирові УПА підпорядковані Командири Воєнних Округів із відповідними як вище штабами: Військовий Штаб Воєнної Округи, ВШВО.

Всі оперативні відділи підлягають на своєму терені К-ові Воєнної Округи (і його ВШВО), а через нього – Крайовому Командирові УПА (і його КВШ) старатись, щоб К-ри теренових відділів не сповняли рівночасно теренової влади.»

Головний військовий штаб – центральний керівний орган УПА. З його допомогою Головний командир УПА здійснював стратегічно-координаційне керування на трьох територіальних оперативних відтинках – Генеральних воєнних округах УПА – «Захід», УПА – «Південь». На чолі ГВШ стояв шеф (він же перший заступник Головного командира УПА), а сам «Штаб Поділявся на сім відділів:

I. Оперативний відділ. Розробляв плани бойових акцій, координував і керував ними з допомогою загальних інструкцій та наказів, готував плани і тактичні заходи для різних фаз боротьби та окремих ситуацій, планував і здійснював керівництво великих рейдів, забезпечував всі території потрібними

топографічними картами власного виробництва, підпорядковані цьому відділу старшини для тактичних завдань готували плани партизанської боротьби в межах однієї або декількох Генеральних воєнних округ, а також, у випадку необхідності, перетворення діючих партизанських сил на фронтові частини та формування регулярних фронтів.

II. Розвідувальний відділ. Концентрував і аналітично опрацьовував увесь розвідувальний та контррозвідувальний матеріал, який надходив з різних розвідувальних структур підпілля.

III. Тиловий відділ. З допомогою відповідних структур підпілля, забезпечував повстанські відділи озброєнням, обмундируванням і санітарною опікою. Відповідав за реєстр усіх видів зброї та боєприпасів, що використовувались в УПА, створення централізованих складів для постачання повстанців; організовував підпільне виробництво одягу та взуття, продуктів харчування, перев'язочних матеріалів тощо; облаштовував стаціонарні підпільні госпіталі.

IV. Організаційно-персональний відділ. Опрацьовував організаційні схеми, здійснював реєстр особового стану повстанських відділів, розпоряджався старшинськими кадрами, полагоджував особисті справи.

V. Вишкільний відділ. Готував програми та інструкції вишколів, уніфіковані програми старшинських і підстаршинських шкіл, забезпечував вишкільні відділи інструктивним, методичним і підручковим матеріалом, здійснював переклад іноземних військових підручників, статутів тощо.

VI. Політвиховний відділ. Визначав мету боротьби, проектував політичну тактику, обґрунтовував необхідність збройного виступу, займався політичним та ідеологічним вихованням повстанців, пропагандою серед українського населення і серед супротивників.

VII. Військово-інспекційний відділ. Підпорядковувався безпосередньо Головному командирові УПА, виконував функції контрольного органу на всій території діяльності повстанських структур».

Тотожну структуру мали Крайові військові штаби у кожній з трьох ГВО та штаби Воєнних округ (ШВО). Проте через брак кваліфікованих старшин не завжди всі управління існували фактично. Винятком було політвиховне управління, яке активно діяло у кожному штабі, закрите 1944 р. ГВШ було сформовано восени 1943 року і вже в грудні з'явилися перші накази та інструкції. Першим шефом Штабу став ген. – хор. Леонід Ступницький – «Гончаренко» у грудні 1943р. його очолив ген. хор. Олекса Гасин – «Чорнота» («Лицар»): від січня 1944р. – генерал – хор. Дмитро Грицай – «Перебийніс», а від січня 1946 р. – знову Гасин, котрий обіймав цю посаду аж до своєї смерті в 1949 році.

Структура УПА (друга половина 1945 року):

- Головне командування
- Генеральні воєнні округи: УПА – «Захід», УПА – «Північ», УПА – «Південь»
- Воєнні округи
- Тактичні відтинки
- Курені
- Сотні
- Чоти
- Рої

«Перші відділи УПА серйозно посилили службовці української допоміжної поліції та господарських служб, які після 15 березня 1943 року масово дезертирували від німців і частково перейшли до повстанців. До слова, серед радянських, французьких, югославських партизанів також були цілі батальйони, складені із колишніх поліцейських, тобто така практика прийому до своїх лав переагитованих службовців поліції була цілком «природною» для всіх партизанських армій в окупованій німцями Європі.» - зазначає відомий дослідник УПА д.і.н. Іван Патриляк. Всього відділи повстанців налічували близько двох тисяч військових, станом на весну 1943 року.

«Основною тактичною одиницею в УПА була сотня. До її складу, зазвичай, входило три чоти, які склалися з трьох-чотирьох роїв. Рій у вишколених бойових сотнях налічував 10-12 вояків, озброєних одним-двома легкими скорострілами, двома-трьома автоматами, а також крісами. Найнижчим старшинським ступенем був ройовий, на другому та третьому місці стояли чотовий і сотенний. У 1943-1945 роках більшість сотень УПА були об'єднані в «курені», а в деяких місцевостях чи за виняткових обставинах два або більше куренів творили загін. Деякі курені, що постійно діяли як одна військова одиниця, мали крім піхотних сотень також чоти мінометів, кінноти, жандармерії тощо. Командири куренів стояли на четвертому щаблі у системі старшинства, а командири куренів стояли на п'ятому щаблі, який дорівнював командирові полку в регулярному війську. Загони здебільшого існували недовго – їх організовували для виконання якихось конкретних бойових завдань, наприклад рейдів, для дій проти значного скупчення ворожих сил чи для кращої оборони.

Усі військові одиниці, розміщені в межах однієї ВО, входили до групи, яка відповідала дивізії в регулярному війську. Командир ВО був командиром групи, себто стояв на шостому щаблі в системі старшинства. Сьомий і восьмий щаблі займали крайові командири та Головний командир УПА.

У період повстанської боротьби проти сталінського режиму в УПА

відбулися деякі зміни. На терені групи УПА – «Північ» від кінця 1944 року регулярні сотні та курені перейменовували на відділи та загони, або бригади. Групу УПА – «Захід» у той самий час реорганізували у чотири великі ВО, кожна з них поділилася на територіальні Тактичні відтинки (ТВ), до складу яких входили відділи. Однак це були лише зміни в термінології. На місце командира загону в функційній системі старшинства прийшов командир відтинка.

Отже, в УПА існувала функційна система командних призначень, коли обов'язки командира (ройового, чотового, сотенного, курінного, командира загону або ТВ, командира ВО чи групи, крайового командира, Головного командира УПА) виконував військовик, що не мав відповідного рангу. Вона постала через відчутний брак кваліфікованих та політично надійних старшин. Воодночас УПА використовували традиційні військові ранги чи ступені (рядові: стрілець, старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник,

Станом на 1944 рік командирами крайових груп УПА були: Дмитро Клячківський («Клим Савур», «Омелян Кримський», «Старий», «Охрім», «Кошіль») – в УПА-Північ. Василь Сидор («Шелест», «Конрад», «Кравс», «Крегул», «Конрад») – в УПА-Захід. Василь Кук («Леміш», «Ле», «Медвідь», «Коваль», «Юрко») – в УПА-Південь.

Більшовицькі органи держбезпеки з 1944р. до 1956 року убили, захопили в полон або заарештували 254 тисячі учасників визвольної боротьби, депортували 203 тисяч прихильників та членів сімей повстанців. За приблизними підрахунками у боях з німцями, угорцями загинуло від 5 до 7 тисяч повстанців і підпільників, у боях із поляками від 1943 року до 1948 року загинуло 5-6 тисяч членів ОУН і УПА, за співпрацю з визвольним рухом загалом, враховуючи кількість заарештованих, вбитих, поранених через структури ОУН-УПА пройшло до 400 тисяч українців, тоді як всього, за підрахунками сучасних українських учених, через радянський партизанський рух і комуністичне підпілля за роки війни могло пройти близько 180-200 тисяч осіб (як мешканців України, так і спеціально присланих людей, які до війни не жили в Україні). Враховуючи масштаби СРСР, адміністративну структуру і умови (бездержавність, війна на три фронти та інше), в яких творилась УПА – 400 тисяч повстанців це справжній феномен української нації. В найкращі часи, це десь 1944 р. за свідчення сотенного УПА Мирослава Симчича добровольців було більше ніж УПА могла одягнути, озброїти та прогудувати – тому брали не всіх. Підстаркуватим та з великими сім'ями теж часто відмовляли тому що боротьба потребувала повної відданості, часто місяцями життя в лісі та тяжкої праці.

Окремо слід відзначити, що УПА складалася з добровольців і лише в деяких теренах у 1943-1944 роках проводила мобілізацію. Ось так згадував свій перший день в лавах УПА поручник «Павло»: «Командир придивлявся до кожного зокрема й дещо запитував. Запитував, що примусило нас йти до повстанського відділу. По перегляді простими словами почав говорити до нас. Він з'ясував, яке суворе, тяжке життя повстанця та яка жорстока боротьба з ворогами. - «Але любов до України перемаже все!» – закінчив свою промову Різун. Тих кілька слів командира Різуну зробило велике враження на нас. Кожний з нас готовий був віддати навіть сьогодні життя за Україну. Енергійна постава, відвага й одчайдушність командира ще більш запалювала кожного з нас... Щасливий був цей день для мене. Я став вояком Української Повстанської Армії».

З весни 1943 року в УПА введена присяга. Перша така присяга відбулася на Великдень 1943 року в лісах Рівненщини. Урочиста церемонія відбулася ввечері біля великої вагри. Їй передували великодня сповідь та причастя вояків, святкове богослужіння. Присягали партизани на хресті та Євангелії за текстом присяги армії Української Народної Республіки 1917-1920 рр. Провів церемонію священник, який перед тим правив службу, а святкову промову виголосив перший командир Української повстанської армії Дмитро Клячківський-"Клим Савур". Тоді присягу склало більше п'ятисот повстанців. Згодом, 19 липня 1944 р., Головний військовий штаб УПА наказом 7/44 зобов'язав повстанські відділи складати присягу за текстом, затвердженим підпільним парламентом - Українською Головною Визвольною Радою. До наказу додавалась інструкція щодо порядку проведення відповідних святкових заходів. Присягати вояки УПА мали дуже урочисто, за участі представників від проводу чи вищого місцевого керівництва, а також священника, який відправляв літургію або молебень за упокій полеглих повстанців. До присяги приводились вояки після закінчення вишколу. Це міг бути і один відділ, хоча часом на урочистості кілька сотень збиралося разом. До свята присяги вояки готувалися кілька днів: відбувались релігійні хору, вивчали напам'ять текст присяги, встановлювався польовий вівтар. Іноді для богослужіння споруджували окремих престол, який ставили трохи осторонь. Урочисто мали виглядати також самі повстанці, тому вони підстригали волосся та голилися, приводили до ладу свій одяг, ремонтували та начищали чоботи. Вояки УПА дуже часто, а особливо на свята, одягали під однострій вишиванки.

Після наказу: «До присяги» - вояки перекладали кріси (рушниці) в ліву руку, знімали шапки, два пальці правої руки підносили на висоту очей і повільно зачитували текст присяги: «Я, воїн Української Повстанської Армії,

взявши в руки зброю, урочисто клянуся своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, Перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського: Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу, від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду боротися до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України. Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української. Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном. Буду виконувати всі накази державників. Суворо зберігатиму військову і державну таємницю. Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї. Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції, і спаде на мене зневага Українського Народу.»

Присяга була важливим моральним чинником для бійців. По-перше, в ній окреслювалися головні цілі боротьби, по-друге, цементували цінності воїна УПА і по-третє додавало організованості війську та піднімало його бойовий дух.

Попри інтенсивну розбудову на галицьких та волинських землях основ радянського окупаційного режиму український повстанський рух продовжував нарощувати власні сили. Активні й часто успішні дії УПА у боротьбі з радянською владою, базувалися, головним чином, на широкій народній підтримці та ефективній організаційній структурі цієї армії. У той період, коли радянські війська вели бої на підступах до німецької столиці, на західноукраїнських землях великі упівські з'єднання взяли під фактичний контроль чималі території і встановили на них свою управлінську мережу. Зокрема в районі Коломия – Косів – Надвірна аж до весни 1945 р. проіснувала «упівська республіка». Загалом усі тактичні заходи УПА були спрямовані на те, щоб перешкодити встановленню комуністичного ладу в Західній Україні. Провід УПА очікував, як розвиватимуться події на європейському континенті, сподіваючись на близький початок війни між країнами західної демократії і Радянським Союзом. «В можливій війні західних альянсів проти СРСР ми заінтересовані остільки, оскільки вона несе ще один шанс поневоленим народам визволитися від всякого імперіалізму».

1943-1944 роках в УПА існувало декілька карних відділів, у яких відбували покарання вояки, зловлені на порушенні дисципліни. З вересня 1943 року для підтримки дисципліни в повстанських лавах і в запіллі було сформовано Військово-польову жандармерію (ВПЖ) УПА. Згідно з «Правилами» для ВПЖ,

затвердженими 16 січня 1944 року жандармерія мала підпорядковуватися командирові того чи іншого відділу й мала право діяти не тільки в рамках відділу, але й на території дислокації повстанських сил:

«1. Жандармерія перевіряє і перепитує всіх осіб, замічених у шкідливій діяльності серед війська, як таких, що сіють паніку, підривають довіру до проводу і командирів, поповнюють вчинки шкідливі для населення, для війська і т.д.

2. Переловлює дезертирів і видає відповідні карі, що встановлені командуванням УПА.

3. Допильнює порядки від час постою. Уважають, щоб повстанці після зазначених годин не вештались поза своїми квартирами. Таких переловлює і відставляє до командира сотні, вимагаючи при цьому відповідної карі, яку вимірює сама жандармерія.

4. П'яних і тих, що невідповідно зараховується серед населення, жандармерія має право притримати і відповідно покарати.

5. Переслуховує всіх притриманих, цивільних і військових осіб. Рішає чи придержаного відпустити чи покарати.

6. Розглядає справи цивільних одиниць, які поповнили щось на шкоду іншого. Карає винних.

7. Карі стосувати відповідно до провини. До військових стосувати всі роди кар, що застосовуються в рядках УПА, включно до карі смерті.

Карою смерті карати: а) за дезерцію, б) за зраду військової тайни, в) за страченку зброю, г) за розкладову роботу та сіяння паніки серед війська, д) за крадіж, е) за свідоме діяння на шкоду населенню, є) за надмірне вживання алкоголю, ж) за невиконання наказів».

Відомі випадки, коли ВПЖ абсолютно рішуче розправлялось з дезертирами, як, наприклад, з козаками із відділу «Буланого». Під час невдалого рейду на схід у листопаді 1943 року відділ почав «розкладатися». Командування вжило радикальних дисциплінарних заходів: «Дезертирів суджено і 24-ох розстріляно враз із сотенним (Буланом) і бунчужним Жуком». Хоча задокументовано також чимало фактів, коли дезертирів карали значно гуманніше.

Бойова підготовка рядового та старшинського складу.

Важливою особливістю УПА є те, що вона була створена з «чистого листа», не маючи на відміну від поляків чи французів напередодні своєї регулярної армії з старшинами та офіцерами. Кістяк новоствореної армії склали повстанці з військовим досвідом, які були січовими стрільцями, членами УВО, УГА чи то служили в збройних силах Польщі, Німеччини, також багато червоноармійців приєдналося до УПА. Однак і ці кадри здебільшого не були пристосовані до

партизанських методів боротьби. У новоствореній армії катастрофічно не вистачало військових спеціалістів, старшин. В одному з повстанських звітів із території УПА-Південь за липень 1944 року читаємо: «Більшість командирів – це люди, які мали дуже мало спільного з нашим рухом. Це переважно підстаршини польської, совітської чи німецької армії, інтелектуально й політично слабо вироблені. Вони, будучи вихованими в регулярній армії, не можуть зрозуміти особливих обставин, в яких формувалася і росте УПА. Тому всю роботу у відділах укладають на касарняний лад. Якщо військовий вишкіл і проводиться за певною схемою, то більше звертається увага на справи другорядні за рахунок стрілецького вишколу. Замітно, що більшості командирів бракує ініціативи і вони часто губляться, головню, коли йде про бій. (В регулярній армії вони призвичаєні діставати докладні директиви, а тут приходится діяти самостійно). Кожний з них може бути добрим вояком, але важко серед них знайти справді командира-партизана».

Для вишколу та виховання командирів та старшин для УПА було створено п'ять польових старшинських шкіл, що випустили понад п'ять тисяч офіцерів.

Першою була створена старшинська школа УПА «Дружинники» (керівник Лев Крисько – «Горинь»), що діяла на Поліссі. Другою була старшинська школа УПА «Лісові чорти» (керівник Василь Брилевський – «Боровий») була заснована у вересні 1943 року і функціонувала на Волині до січня 1944 року.

На навчання до цієї школи, згідно з наказом «Клима Савура» від 4 вересня 1943 року скерували по 30 людей від кожної округи для проведення старшинського вишколу та по 15 від кожної округи для підривного та саперського вишколу. Після випуску півтори сотні курсантів в лютому 1944 році інструкторський склад було переведено до Карпат в район Долини, де в березні того ж року створено третю старшинську школу УПА – «Олені» на чолі з Степаном Фрасуляком – «Хмель», який написав базовий для навчання упівців підручник «Українська партизанка». У школі проходили навчання 350 курсантів, з яких 230 вчилися за старшинською і 120 за підстаршинською програмою. Для покращення відбору кандидатів на навчання у старшинській школі «Олені» в червні 1944 року в Розтоці створено Школу кадрів, якою командував сотенний «Шум». Через неї проходили всі претенденти на майбутнє навчання в «Оленях». Згодом запрацювала старшинська школа «Грегіт» на Гуцульщині, яка підготувала понад сотню старшин для Военної округи «Говерла». Зазвичай вишколи тривали 4-6 місяців.

Окрім старшинських шкіл кожна Военна округа організувала 3-6-тижневі підстаршинські курси чи школи для підготовки ройових. Уже навесні 1943 року на терені первісної УПА (пізніше – групи УПА-«Північ») почали діяти

вишколи підстаршин, які називали «Вишколами молодших командирів». Перший з них відділ «Вовки» на Поліссі. Випускників направляли у бойові відділи Першої групи (згодом ВО «Заграва»). В горах Галичини повний підстаршинський вишкіл від літа 1943 року проводили вишкільні курені «Чорні Чорти», «Гайдамаки», імені Кривоноса Української народної самооборони (перші військові формації, які організувала ОУН(б)) – пізніше групи УПА-«Захід». Їхні випускники стали основою для формування нових відділів групи УПА-«Захід». Останні дві підстаршинські школи було організовано 1946 року на терені ВО 6 «Сян» на Закарпатті. У травні-червні тут проходила школа імені полковника Коники за участі 110 курсантів із ТВ 13 «Розточчя» ВО 2 «Буг». Керівниками обох вишкільних були випускники старшинської школи «Олені».

В часі активного росту УПА в 1943-1944 роках старшинські курси не могли покрити всіх потреб у вишколі, тому певний відсоток ройових отримали свої призначення за проявлені командирські та лідерські здібності під час бою, також ситуація траплялась і з сотенними та курінними.

Вишкільні програми старшинських і підстаршинських шкіл склалися з двох основних частин – програми стрілецького вишколу, на якому з бранців робили вояків, підстаршинського та старшинського вишколу. Загалом вишкіл для рядових складався з 359 годин, підстаршин від 289 до 400, старшин – 400-900. У одному з документів МГБ вказано, що вишкіл об'єднував такі курси: військово-бойовий, розвідувальний, санітарний, теренознання, ідеологічно-політичний. Зокрема щодо бойового вишколу то в цьому ж документі вказано, що він «об'єднує: організацію армії/рою, чоти, сотні. Володіння зброєю, крісом, ручним скорострілом, пістолетом, гранатою. Компанія стрілецької борозни (вкопу) для себе, для скоростріла. Бойові порядки: розстрільні, розсипні, ряд, колона. Дещо з польової служби: стійка, чота, застава...».

Вишкільна програма старшин УПА «Лісові чорти» складалась з 15 предметів і загалом налічувала 569 годин. Предмети: польова служба, зброєнавство, стрілецький вишкіл, впоряд, політвиховництво, топографія, внутрішня служба, зв'язок, піонірка і мінерка, організація війська, інтендантура, розвідка, військове книговодство, кореспонденція, звітування, історія українського війська, санітарна підготовка.

«Програма підготовки старшини (офіцера) УПА відрізнялася від аналогічних програм у тогочасних арміях меншою кількістю годин відведених для муштри, наявністю окремих курсів з конспірації та шифрованого зв'язку. Аналіз текстів лекційних курсів вказує також на те, що в процесі підготовки командного складу в УПА посилена увага зверталася на специфіку боїв у лісі, проведення нічних маршів, на методах відриву від переслідування, виходу з

оточення, маневрування, організації кругової оборони, засідок, диверсій тощо. Особливу увагу методам ведення партизанської війни викладачі старшинських шкіл УПА почали приділяти з другої половини 1944 року, коли наказом Головного військового штабу УПА до навчальних програм був включений курс «Загальна основа партизанки».

Майбутні сапери й понтонники у військових школах детально ознайомлювалися з усіма спробами спорудження земляних укріплень, траншей, ходів сполучення, опорних пунктів, вивчали основні види вибухівки, способи її виготовлення, закладання, досягання скерованості та високої ефективності вибуху; вчилися грамотно встановлювати протитанкові та протипіхотні загородження, мінні поля, радіокеровані міни, збирати дані про інженерні споруди супротивника, щільність ворожих мінних полів, стан доріг, мостів, переправ, визначати максимально припустиме навантаження льодового покриття водоймищ, міцність несучих конструкцій дерев'яних та кам'яних мостів, наводити понтонні мости, грамотно будувати плоті і паромні переправи для вантажів та артилерії.

Поряд із загальним вишколом у командирських школах УПА проводився спеціальний вишкіл для офіцерів інженерних спеціальностей, передусім, для зв'язківців, саперів і понтонників. Важливе місце у командирських школах УПА (12% навчального часу) посідав ідеологічно-політичний вишкіл. Курс лекцій з ідеологічної і політичної підготовки включав широку гуманітарну підготовку, основи ідеології українського націоналізму, напрямки філософії ідеалізму, історію українських визвольних рухів, програмні документи ОУН, огляд політичного й економічного життя в СРСР, історію більшовицької партії тощо.»

Тактика бойових дій.

Упівці застосовували типову партизанську тактику несподіваного нападу, швидкого відступу при зіткненні з сильнішим противником й уникання затяжних боїв, маневруванні, глибоких рейдів, засідках. Величезною перевагою упівців була здебільшого їхня обізнаність з місцевістю, так як більшість бійців були місцевими, що безумовно надавала їм перевагу в швидкості, маневруванні у бою з немісцевими.

«На перевагах партизанського способу війни наголошував інструктор старшинських шкіл УПА «Ратник» у опублікованій в часописі «Повстанець» у 1946 року статті «Основні елементи партизанської тактики УПА»: «Коли брати за основу регулярну армію, що діє в нормальних умовах державного життя, то засоби й можливості партизанських відділів у порівнянні з нею дуже малі й обмежені. Але зате партизани, завдяки своїм малим відділам та використанню

маневру й руху за певних теренових умов і воєнних хитрощів, можуть піднести ефективність своїх бойових дій то тієї міри, що вона може, в певних умовах, майже зрівноважити числову, організаційну й технічну перевагу ворога... Партизанські відділи, звичайно, малі, слабше вишколені, гірше забезпечені, різно озброєні, не мають таких фахових, вишколених старшинських кадрів. Ці недоліки партизанських відділів у великій мірі рівноважать: кращий моральний стан повстанців та ідея, за яку вони борються, загартованість на холод і голод, партизанська вигадливість і винахідливість, максимальне й найкраще використання тих засобів, що їх мають»...).

Упівці застосовували різні тактики в залежності від ситуації, наприклад з німцями та угорцями вони здебільшого нападали на невеликі групи, господарські об'єкти, містечка, залізничні станції, підрив рейок, тактики глибоких рейдів, зокрема на територію Наддніпрянської України. Під час масових антиповстанських акціях повстанці намагались вести бої в лісі, де мали переваги. Здебільшого такі бої закінчувались успішно.

Червоних насамперед не допускали на підконтрольні УПА території, а у випадку проникнення великих груп, поступово вибивали з їхніх лісових баз.

У 1945-1947 роках армію реорганізують і вона переходить до глибоко законспірованого збройного підпілля. Відтак партизанські акції тепер хоч не такі часті, але більш несподівані й краще підготовані. Основним елементом ведення бойових дій – стає конспірація. «В обличчі добре законспірованої організації ворог стає безсилим. Його б'ють, йому шкодять, а він не вдарити, не може боронитися, не знає, яка сила криється в цій організації. Хіба відразу винищити весь народ. Але це не виходить знов політично і коштує ворогові багато власних жертв і зусиль. Кожний новий удар деморалізує ворога, показує йому його безсилість, бездарність, підриває у ворожому таборі довір'я мас до свого проводу, доцільності його методів, викликає в його людей страх перед цією організацією, розхитує ворожу адміністрацію»

На щастя до нас дійшов посібник «Тактика партизанських відділів» за підпільного видання «Лісових Чортів» 1944 року, частину тексту якого подається нижче: «(текст розмитий) широко використовуючи маневр своїми силами. Партизанка уникає зтяжнього бою в одному місці, бо це може мати для неї згубні наслідки. Партизанський відділ в більшості випадків підчас бою діє самостійно, не маючи на крилах співпрацюючих з ними сусідів. Тому завжди під час бою необхідно про це пам'ятати й забезпечувати крила не зоренням, а також і вогневими засобами. 4. Навіть невеликий партизанський відділ широко комбінуючи різні форми боротьби та вміло маневруючи, може скласти враження величезної сили. Несподівані напади, засідки, уміло поєднані з

працями диверсійного характеру, спрямованого головним чином на знищення ворожих засобів комунікації та зв'язку, спричиняється до дезорганізації управління, сіють серед ворога ненависть, зневіру та деморалізацію, значно послаблюють ворога та готують ґрунт до загального повалення ворожого панування. 5. Щоб мати якнайбільшу свободу маневру, к-р партизанського відділу повинен добре знати район дій свого відділу. В цьому йому повинна допомагати добре зорганізована розвідка».

Завдяки реально оціненій ситуації неспроможності ведення відкритих і затяжних боїв та обраній тактиці глибокого підпілля УПА змогла протриматись до 60-х років. Звичайно активної боротьби вони вже не вели, так як не дозволяли обставини, проти перейшовши в підпілля продовжували берегти та плекати українську ідею, поширювати підпільну літератури аж до квінтесенції своїх зусиль та жертв – Незалежності України.

Повсякдення повстанського життя

Повсякдення упівця в підпіллі було не надто романтичним, як це може здаватись. Постійна загроза з боку ворога, потреба забезпечення продовольство, зброєю, предметами гігієни. Окрім цього в повстанців був строгий графік. Згідно спеціальних правил, повстанець розпочинав свій день о 6:30 влітку і годину пізніше взимку. Службовий підстаршина проводив зі стрільцями руханку, після якої вони прибирали свої місця снання та вмивались у потоці чи річці. Згодом підстаршина подавав команду збиратись до молитви. Повстанці ставали у трилаву та повторювали голосно за одним зі стрільців щоденні молитви «Отче наш», «Богородице Діво» та молитву українського націоналіста. Текст молитви подає у своїй праці «Перемога або смерть» Іван Патриляк: «Україно, Свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурєю вітрів кавказьких та шумом карпатських ручаїв, боїв славного Завойовника батька Хмеля, тріумфом і гуркотом гармат революції, радісним гомоном Софійських дзвонів, нехай душа моя в Тобі відродиться, славою Твоєю опроміниться, бо ти Пресвята – все життя моє, бо Ти – все щастя моє. Задзвони мені брязкотом кайданів, скрипінням шибенець. У понурі ранки принеси мені зойкіт закатованих по льохах, у тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була Гранітом, щоб зросла завзяттям міць, щоб сміло йшов я в бій так, як ішли герої за Тебе, Свята, за Твою славу, за Твої святі ідеї, щоб помістити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть Вождя Української Нації, Української Національної Революції – Полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінської, Голояда, славу смерть Данилишина і Біласа та тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком погребені. Спали вогнем животворним в серці

моєму кволість, нехай не знаю я, що таке вагання; скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моєму. В тюрмах і в тяжких хвилинах нелегального життя зрости мене до ясних подвигів, для

Тебе в подвигах тих знайду смерть, солодку смерть у муках за Тебе, і хай розпливуться в Тобі та вічно житиму в Тобі, Відвічна Україно, Могутня і Соборна». Після молитви повстанці снідали. Снідали гарячою кавою з хлібом або кашою. Харчами забезпечувало повстанців запілля, тобто селяни, які або самі приносили їжу до лісу, або зносили станичному, а той уже повстанцям.

Часто бувало так, що в боях чи облавах повстанці голодували. Після сніданку бійці шикувались для ранішньої перевірки особового складу і готувались до занять та виконання службових обов'язків: несення варту в таборі, стійок поза ним, відходу в терен на завдання. Заняття тривали до обіду. Тоді ж відбувались зміна стійкових і варту. Після повноцінного обіду, який був зазвичай ситний й короткої перерви стрільці продовжували заняття, брали участь у тематичних гутірках, які організовували політ. виховники. Заняття тривали до 18:00, в цій годині бунчужний зачитував наказ розпорядку служби на наступний день. Після цього повстанці мали трохи вільного часу, який використовували на господарські роботи в таборі, ремонт одягу, взуття, навчання чи інший відпочинок. О 21 годині службовий старшина віддав наказ на шикуння до вечірньої молитви, де перевіряв особовий склад. Після молитви повстанці розходились по місцях ночівлі. Службовий підстаршиа та стійкові несли нічну варту. У вихідні дні чи свята повстанці мали заняття до обіду або взагалі не мали. Потім вони відпочивали, влаштовуючи ватри, концерти, вшанування державних свят, Богослужіння. Коли в терені було спокійно повстанці харчувались краще, більше відпочивали, згадували минулі бої та кумедні історії. Здебільшого до всього ставились з гумором і навіть до смерті. Співали пісні, грали шахи, писали листи, спали. Свята релігійні, державні (День Злуки 22 січня, Свято Листопадового Чину 1 листопада, річницю проголошення Акта відновлення української державності 30 червня, спеціальні повстанські свята: День Героїв остання неділя травня, Свято Зброї (спочатку 31 серпня, на честь визволення українською армією Києва 1919 року, згодом 14 жовтня, свято Покрови, а також створення УПА). Святкували особливо, вони несли в собі моральну складову, виховання упівців та культивування українських національних традицій, традицій української армії.

Окремо слід виділити гутірки, які в повстанців проводили політ. виховники. Вони несли в собі просвітницький характер і проводились на такі теми, як: українознавство (викладалась історія України від княжої доби до визвольно-революційної боротьби українського народу 1918 – 1920-х років), географію

України (викладались границі України та її сусідів, економічна географія, наземні та підземні багатства України), зачитувались твори Шевченка, Франка, Українки та інших і обговорювали їх, виклад внутрішньої структури СРСР (читали та обговорювали Конституцію СРСР і УРСР, суспільний устрій СРСР, закордонну політику СРСР). На таких гутірках також роз'яснювали цілі революційної боротьби, зачитували та обговорювали програмні документи, постанови ВЗ ОУН, листівки, так як «За що бореться УПА?», «Проблеми нашого визволення», платформу УГВР, Декларацію Проводу ОУН, Декалог українського націоналіста (з поясненнями), 12 правил українського революціонера, 44 правила життя українського революціонера. Говорила також про героїчні моменти княжої і козацької доби, та визвольних змагань 1918-1920-х років, засади конспірації, «Про агентурну роботу НКВД і НКГБ».

Гутірки проводили у невимушеній формі обговорення та запитань-відповідей. З Інструкції по роботі політвиховника у відділах УПА: «Політвиховники Підвідділів проводячи вишкільну роботу в Самоосвітніх Повстанських Гуртках, повинні проводити її так, щоби повстанці могли легко засвоїти собі вишкільні матеріали. Свої виклади пвх. повинні проводити шляхом гутірок, маючи вичерпні відповіді на питання повстанців. Для кращого закріплення матеріалу, пвх. повинні шляхом питань закріпити пройдений матеріал. Вишкільний матеріал повинен бути виложеною в доступній і (розмите слово) для повстанців формі, без шаблону і незрозумілих слів. (пр. викладаючи про колгоспи пвх. повинен докладно розповісти про колгоспний лад спираючись на відомих повстанцям фактам з колгоспного життя)»

Таким чином повстанець через вишкільні курси, а згодом безпосередньо під час служби в УПА отримував, як на той час то якісну освіту. Тим більше враховуючи, що загальний рівень освіти населення був доволі низьким. «З вищою освітою було 2-3%, з середньою або середньо-спеціальною: 20-25%, 9 класів: 10-12%, 8 класів: 5-6%, 7 класів: 20-24%, 6 класів: 4-5%, 5 класів: 3-4%, з початковою освітою (до 4-ох класів включно): 15-21%. Тобто із задовільним рівнем освіти (вища та середня) було тільки чверть курсантів, приблизно половина слухачів (42-51%) мали мінімально припустимий рівень освіти (незакінчену середню) і до чверті мали неприйнятно низький освітній рівень йдеться у праці «Перемога або смерть» Івана Патриляка. Просвітницька робота в УПА і в ОУН безумовна повпливала на стійкість їхніх членів, які знали за що вони боряться і чому.

Під час бойових дій режим дня не був розписаний до найменших дрібниць, проте побутові умови значно ускладнювались. Стрільцям доводилось постійно перебувати в русі, марширувати за всяких погодних умов. Вони часто ночували

просто неба під дощем, на морозі чи у сніговії, не маючи змоги зігрітися, просушити одяг, з'їсти гарячу їжу. Так згадує події сотенний Березівської сотні Мирослав Симчич: «Дош нас мив, вітер сушив. Були такі періоди під час великих облав, осінніми тими дощами, коли дощ і дощ – і нині дощ, і завтра дощ. А в Карпатах коли не хочеш, тоді й дощ. Мокрі, змерзлі, голодні, а воші такі, що не треба шукати, а тако потягнув-потягнув, та й маєш повну жменю. Бо в такій біді, у такій нужді страшно воші кидаються на людей. Я не знаю, як вони те розуміють, що нам така біда, але коли якимось легше, то їх нема, а коли така велика нужда, то воші – як у мурашнику. Мало: відтак нас почав тиф косити – ой, Боже ти мій!». Під час коротких перепочинків ремонтували взуття, зашивали, латали однострій, чистили зброю. Командири особливу увагу приділяли здоров'ю своїх підлеглих, їхній особистій гігієні. Стрільці раз на два тижні мали проходити медогляд, якомога частіше міняти білизну й купатися, регулярно митися, бути підстриженими та поголеними, але були ситуації, коли це умови не дозволяли належно доглядати за собою. Бороди ніхто не відпускав (були винятки, наприклад сотенний «Гамалія» Василь Скригунець, який був одним з найстарших сотенних). За неналежний догляд за собою та зброєю повстанців суворо карали стійками з вантажем у наплічнику, багаторазовим виконанням впоряду, а у виняткових ситуація буком або розстрілом.

Особливою проблемою для повстанців були хвороби, зокрема тиф, екзема, застуди, запалення та інше, так як повстанцям часто треба було пересиджувати в холоді, морозі, сирості чи взагалі мокрими в мороз. Зі спогадів сотенного «Кривоноса» Мирослава Симчича: «Екзема нас дуже мучила тут, у Карпатах. Ми часто переходили Прут і Черемош убрід зимою. Не підеш на міст, бо на мості завжди застави, мости завжди оберігались. Зоставалось десь шукати можливість перейти убрід. А зима є зима – вода в Черемоші холодна, і отако застудиш ноги... А якби то вийшов з Черемоша та й зараз до хати та зігрівся, висушився... А то ще з вечора замочиш ноги, до рання маршируєш, бо треба далеко відірватися в якесь затишне місце, де би можна зупинитися на день. Ранок настав – у лісі чи в чагарнику не накладеш вогню, щоб посушитися, бо дим підіймається і ти вже видаєш себе, де ти знаходишся. Цілу ніч замерзлий ідеш, відтак цілий день сидиш, аж поки до вечора не обсмохнеш від свого тіла трошки. У таких переходах хто мав сильніший організмом, той витримував, а хто слабший – екзема. Ноги гнили від стопи і майже по пояс – усі ноги в екземі. Це такі гнійні болячки. Ви, може, і не знаєте, що таке екзема? Це такі гнійні болячки. Усі ноги в тих гниляках...».

Зима для повстанців – то була найтяжча пора через хвороби та додаткові труднощі. В цей час повстанці брали затишшя в боротьбі збройній та йшли

на зимівлю. Потрібно було збудувати криївку (кожен рік будували нову, бо за літо лісничі, грибники, часто завербовані, чи інші могли її виявити), заготувати продовольчі запаси, речі побутові, гігієни та інше. Коли повстанці вже переходили в криївку – робота не припинялась. В рух активно ішла друкарська машинка, на якій друкувалась просвітницька література, листівки для поширення серед населення. Зі звіту "Опис праці зимою одного осередку ОК.ПР. Пропаганди 50Р.": «Нас було 6 люди, чотири боївкарі, машиністка і пр В... Коли ми замешкали в криївці, в перші дні пр. В. зробив збірку цілої групи.

На збірці пр. розподілив працю зимою в бункрі. Рання зоря о годині 8. Від 8-9 миття, молитва, снідання, від 9тої до 12 працюється коло гутенбергівки, б'ється літературу, від 12-1 обідова пора, від 1-8 далі продовжується ту саму працю, від 8-9 вечерея, 9,15 молитва, від 9,15-12 повстанців проводять гутірки, читаються літературу, інші книжки. У бункрі є банька з бензиною як є відступ з бункру останний повстанець обливає бункер бензиною і запалює його, щоб не попали речі ворогови в руки» «Зимою ми били літературу і денно витискали від 1000-1500 сторінок. Часом роботу стримували як стійковий повідомляв, що чути в лісі голоси або стріли. Тоді ціла група, (розмите слово) в боевому поготовілі. Бувають інші причини, що стримують роботу, якщо техніка не є забезпечена всіма черенками або як забракне кліш до черенок. Тоді техніки доробляють черенки з сліпого металю. Приладдя до вироблювання черенок роблять самі з сталевого заліза. Від місяця грудня до березня це техн. звено вибило таку літературу: 500 прим. Конц. Самост. України, 500 прим.

Предпосилки поширення нашого руху в умовах больш. СССР., 500 прим. Безпосередньо за що ведемо наш бій, 800прим. Вказівка батькам у вихованні дітей, та тисячі листівок і закликів. Згадана література вийшла з мистецькими окладинками. 27.1.1951. Осип. 346205».

В часі незимівки та спокійному дисципліновані повстанці від командира отримували відпустки на декілька днів чи годин, як що знаходились неподалік від рідних країв повстанця для зустрічі з рідними, знайомими чи нареченою.

Алкоголь будні дні без дозволу був суворо заборонений, особливо під час несення служби чи ведення бою. Порушника наказу неминуче чекала смертна кару, тому що той підставляв під додаткову загрозу своїх колег. Однак у святкові дні сотенний або курінний дозволяли повстанцям випити по чарці горілки.

Траплялися випадки, коли повстанська пара вирішувала одружитися, щоправда лише з дозволу командира або провідника. Шлюбна церемонія обов'язково включала вінчання і проходила в колі найближчих бойових побратимів, усе відбувалось надзвичайно скромно, в окремих випадках з музикою, танцями і піснями. На жаль, таких світлих моментів у складній

повстанській буденності було мало, проте повстанці перебували у сильному бойову дусі. Зі спогадів Мирослава Симчича «Кривоноса» сотенного Березівської сотні: «Я дослівно пам'ятаю останню розмову з відпоручником крайового Проводу Дзвінчуком восени 1946 року. Він зібрав нас 5 чоловік сотенних Березівської сотні – Білого, Вихора, Спартана і Юрка і заявив: “Хлопці, бравурні походи скінчилися, заходимо в глибоке підпілля у зв'язку з тим, що після виступу Черчілля у Фултоні надії на якийсь близький зудар Заходу і Сходу немає. Заходимо в глибоке підпілля на довгі десятиліття, мінімум на 40-50 років, поки буде наступна війна, щоб розв'язала наше питання.

А ми як українці мусимо показати перед світом, що Україна боролась, Україна бореться і Україна буде боротися до повної перемоги за свою незалежність, що ми є державний народ і від цього не відступимо. А щоб це довести, треба нам зберегти якнайдовше живу силу, яка би діяла. Отже, бережіть, хлопці, живу силу. Заходимо в глибоке підпілля на довгі роки і будемо боротися до кінця”.

“Боротися до кінця” – це означало, що ми є смертники і будемо боротися для історії, що себе присвячуємо історії. Перед тим він сказав, що хто неспроможний на такі дії, може відійти. Ніхто з нас і не думав відійти, ми зрозуміли, хто ми, що ми і за що ми. До того були в нас різні такі думки, але такої конкретної офіційної заяви ніхто згори не робив. Коли в 1946 році нам так заявили, то ми пішли на це свідомо. Усіх рядових, які були хворі, ми старалися якось легалізувати. Виробляли “ліві” документи, пересилали в далекі області.

Рятували людей, які не могли воювати. Лишалися вибрані, бо до 1946 року всі слабкі духом або тілом відсеїлися, zostалися всі здорові. Ми вирішили вмерти, а не згнатьбити свою Батьківщину, і тим самим пронести для майбутніх поколінь нашу історію» .

Отже, Українська повстанська армія це добре зорганізована формація. Війна сприяла розвитку армії, так повсюди було багато зброї та хаос, проте в умовах бездержавності та діяльності НКВД – це було особливо важко. Особливим видається те, що діяла на власний кошт і самозабезпечення. Якщо до червня 1941 року вдавалося отримувати певну допомогу та свободу дій від німців, то після Акту проголошення відновлення ЗУНР 30 червня у Львові будь-яка допомога закінчилась. Українське село годувало «своїх хлопців», одягало та допомагало чим могло та навіть за таких умов склад УПА налічував 14-23 тисячі з кінця 1943р. – до середини 1945 року з широко розповсюдженою мережею та добре побудованою структурою.

Окремої уваги заслуговує бойова підготовка рядового та старшинського складу, яка зорганізована з чистого листа, так як напередодні українці своєї регулярної армії не мали, а досвіду ведення партизанської боротьби тим

більше. Тому великим надбання історії українського війська є теоретичні праці оунівця Михайла Колодзінського «Українська воєнна доктрина», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», Василя Андрусика «Різуна» «Як перемагати», «Тактика партизанських відділів» підпільного видання «Лісові Чорти», «Бойовий статут піхоти» того ж видання та інші праці є підтвердження високоорганізованої боротьби.

Старшинські, підстаршинські та стрілецькі школи, де проходили навчання курсанти діяли на високому рівні і давали бійцям якісну загальну та військову освіту, що було особливо цінним в той період, коли більшість селян було неписьменними. В школах була сформована своя унікальна навчальна програма. Бійці, які закінчували вишкіл згодом самі організовували вишколи.

Мудро розроблена та обрана тактика ведення бойових дій дозволяла вести боротьбу з ворогом, який переважав у чисельності, техніці та забезпеченні. Тактика конспірації дозволила окремим повстанцям так і не потрапити в руки КГБ до Незалежності України.

Вражає незламність духу повстанців, причиною чого є ідейність. «Боротися до кінця» – це означало, що ми є смертники і будемо боротися для історії, що себе присвячуємо історії.» - говорив сотенний «Кривоніс» Мирослав Симчич. Саме ця ідейність була причиною мотивації такої тяжкої боротьби та перемоги в боях, де сили супротивника могли переважати вдвічі, втричі і більше.

Повсякденне життя повстанців – це кожен день ризику та обережності, постійна боротьба. Часто траплялось так, що доводилось голодати, мерзнути, стікати кров'ю. Проживали повстанці або в когось на квартирі з постійною зміною, або в лісі, або в криївці. Та це не лякало повстанців, тому що вони знали для чого борються: «Здобудеш Українську державу або згинеш в боротьбі за неї» - було першою заповіддю повстанця.

Коли брали затишшя в збройній боротьбі – то приступали до просвітницької роботи. Писали і друкували літературу, листівки, щоб потім розповсюджувати серед населення.

Завдяки реально оціненій ситуації неспроможності ведення відкритих і затяжних боїв та обраній тактиці глибокого підпілля УПА змогла протриматись до 60-х років. Звичайно активної боротьби вони вже не вели, так як не дозволяли обставини, проти перейшовши в підпілля продовжували берегти та плекати українську ідею, поширювати підпільну літературу аж до квітесенції своїх зусиль та жертв – Незалежності України.

Їхня незламність та боротьба дозволила вселити в народ альтернативу УРСР в складі СРСР – Вільну Самостійну Українську Державу, ідею про яку вони виношували аж до утворення омріяної держави.

В умовах тоталітарної держави, яка передбачає всюдисущий контроль, діяльність УПА є феноменом та величним надбанням історії української нації.

Вірш «Привіт» надісланий із заслання невідомим повстанцем на Батьківщину:

«Привіт героям полум'яним,
Привіт братерський з чужини!
Могутнім вибухом – вулканом,
Вперед України сини!

Ламай граніт, крицеві грати,
Вкраїні в рабство не дамо:
Вже дзвонить дзвін, пора вставати,
Пора трощить тяжке ярмо.

Хай знов ревуть страшні гармати,
Щоб не сховалися кати ніде;
Це йдуть нові часи – розплати,
Душіть собак НКВД.

Душіть, щоб більше вже ніколи
Не повернулися назад;
Хай припадуть нові тирани
І їх гидкий кривавий лад.

Нехай живе свята свобода!
Геть подлі видумки гнилі!
Хай буде кожний із народів
Господар на своїй землі!»

Рекомендована література

1. Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр./ Центр дослідження визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512с.
2. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2007. – 352 с., іл.
3. З вогню та в полум'я. Інтерв'ю з повстанцем Мирославом Симичем.

Записав Василь Овсієнко, Сучасність, 2002, ч. 2 (490), с. 132 – 148; ч. 3 (491), с. 57 – 80. Точка доступу: <http://ukrstyle.com/afisha/4s/4s/interv-iu-z-povstantsem-myoslavom-symchychem.html>

4. Стаття к.і.н. Володимира Ковальчука «Скільки ж солдатів було в УПА? Секрети розкриває Клим Савур» Точка доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/3/7410/>

5. Стаття Надії Білань «"Буду революційно-пильним воїном..." Військова присяга УПА» Точка доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/6/45026/>

6. Таємниці польової сумки «Клима Савура»(за матеріалами СБУ) Точка доступу: <http://journal.mandrivets.com/images/file/Kovalchuk.pdf>

7. Патриляк І. „Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960): монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

Розділ 11. Українці в іноземних військових формування під час Другої світової війни ³

- Українці в складі Червоної Армії.
- Українці в арміях держав антигітлерівської коаліції.
- Українці у складі німецьких військових формувань.

Українці в складі Червоної Армії

Друга світова війна була найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії людства. Особливо великих втрат і збитків зазнала Україна, через територію якої війна з жорстокими битвами прокотилася двічі. 1 вересня 1939 р., через тиждень після підписання договору про ненапад із СРСР (так званого пакту Ріббентропа-Молотова) нацистська Німеччина вторглася на територію Польської держави, розпочавши найбільшу та найкривавішу трагедію людства – Другу світову війну. 17 вересня 1939 р., відповідно до домовленостей із Гітлером, на територію Польської держави зі сходу увійшли радянські війська (так званій „визвольний похід на західноукраїнські та західнобілоруські землі”). Увійшовши у злочинну змову з нацистською верхівкою, більшовицький режим розглядав Західну Україну як нове володіння імперії, зону безпеки на її західних кордонах, можливість якомога швидше покласти край національно-визвольному рухові українського населення. Гасла возз’єднання українських земель були використані при цьому як прикриття таких намірів. Логіка „визвольного походу” вимагала об’єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР. Їх приєднання (інкорпорація, тобто «входження» до складу Радянського Союзу) здійснювалося силовими методами, всупереч міжнародному праву, хоча здобуття територіальної цілісності України об’єктивно відповідало інтересам і прагненням українського народу.

Напередодні німецько-радянської війни на території України було зосереджено від третини до половини всіх радянських військових шкіл та училищ, а також базувалася значна частина військових підрозділів Червоної Армії. Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України (центральної та східної її частин). На початку радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Це обумовлювалось тим, що на території західних військових округів активно формувались нові з’єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів.

³ Для цієї теми використано контент з праці Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.

Також мобілізація на початку війни значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах Південно-Західного та Південного фронтів, що були розташовані на території УРСР.

З перших днів нападу Німеччини на СРСР територія України перетворилася на місце гігантського двобою між радянськими та німецькими військами. Радянські війська зазнавали жаклих поразок, втрачали бойову техніку та особовий склад, мільйони воїнів-українців потрапили у полон, загинули, пропали безвісти. Саме з території України почало поступати поповнення до поріділих частин Червоної Армії. Лише у перші місяці війни республіка направила до діючої армії 3 млн 185 тис. осіб. Окремі військові з'єднання і частини складалися переважно з місцевого населення.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли цілі фронти, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у Червоній Армії значно зменшилася. На початок 1943 р. українці становили не більше 11-12% діючої армії. Проте незважаючи на це вони залишалися, як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії. З початку вигнання німецьких загарбників з України місцеве населення знову стало джерелом поповнення Червоної Армії. Жителів України мобілізували до складу всіх чотирьох Українських фронтів. На рубежі 1943/1944 рр. радянське командування розробило низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром гітлерівських військ на Правобережній і Західній Україні. Передбачалось завдати могутні почергові удари силами усіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. На території України на захід від Дніпра було проведено низку самостійних наступальних операцій Червоної Армії, в лавах якої були українці: Житомирсько–Бердичівська (23 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.), Кіровоградська (5–16 січня 1944 р.), Корсунь–Шевченківська (27 січня – 17 лютого 1944 р.), Луцько–Рівненська (27 січня – 11 лютого 1944 р.), Нікопольсько–Криворізька (30 січня – 29 лютого 1944 р.), Проскурівсько–Чернівецька (4 березня – 17 квітня 1944 р.), Умансько–Ботошанська (5 березня – 6 квітня 1944 р.), Березнігувато–Снігерівська (6–18 березня 1944 р.), Одеська (26 березня – 14 квітня 1944 р.), Поліська (15 березня – 5 квітня 1944 р.), Львівсько–Сандомирська (13 липня – 29 серпня 1944 р.), Східно-Карпатська (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.). У ході проведення зазначених вище наступальних операцій щодня на теренах України гинуло до 60 тис. бійців і командирів Червоної Армії, 60–70% з яких були вихідцями з України.

У другій половині 1944 р. мобілізація населення України до збройних

сил й надалі зростає. У загальновійськових арміях 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80%. В окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що воювали вже за межами України, українці становили більше половини. Українці переважали, по-перше, у піхотних частинах і, по-друге, серед рядового складу. Як зазначають дослідники, впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн. мешканців УРСР.

Упродовж 1942–1945 рр. сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків, а іноді – й молодших за віком. Усіх мобілізованих, особливо юнаків, яких назбиралось на Лівобережній Україні майже 250 тис., одягнутих у цивільне, не навчених військовій справі, навіть без складання присяги кидали в бій, щоб вони „своєю кров’ю спокутували ганьбу перебування на окупованій території”, оскільки до них сталінський радянський режим ставився як до ворогів народу і зрадників.

Наприклад, взяття Києва у листопаді 1943 року було класичною сталінською примхою: він постановив оволодіти містом до річниці того, що називали „Великою Жовтневою соціалістичною революцією”. Заради цього під час штурму столиці поклали голови 417 тис. вояків. З кожних п’яти учасників форсування Дніпра лише один потрапив на протилежний берег. У батальйоні, який висадився на островах Козачий і Ольшинський, з 800 бійців залишилися живими п’ятеро. Саме на Дніпрі середньодобові втрати стали найвищими у Другій світовій війні – 27300 радянських воїнів. Не дивно, що дані про військові втрати тривалий час були утаємничені або применшені, оскільки вони ставили під сумнів репутацію багатьох воєначальників у різних воєнних операціях, свідчили про їх некомпетентність, жорстокість і безжальність.

У західних областях військова мобілізація набула ще гострішої форми і проводилася значною мірою примусово, нерідко методом облав на місцевих мешканців, що переховувалися по лісах. За роки воєнного лихоліття в Західній Україні було мобілізовано понад 600 тис. осіб. Варто зауважити, що командуванням 1-го і 4-го Українських фронтів були визначені вимоги стосовно рівномірного розподілу у підрозділах західників з метою їх «розпорощення» в солдатському середовищі і заборони використання їх у розвідувальних цілях, у якості зв’язківців, спостерігачів, ординарців. Мобілізованих тоді українців, майже беззбройних, непереодягнутих кидали в бій змивати кров’ю неіснуючі гріхи перед нещадним сталінським режимом. Численні факти використання призовників як «гарматного м’яса», відсутність повноцінної військової підготовки, штатної кількості озброєння, порушення термінів підготовки в запасних полках призводили до масових, часто не виправданих з воєнної точки зору втрат.

Значних масштабів сягнула й мобілізація українських жінок. Армія потребувала великої кількості друкарок, телефоністок, медсестер, кухарок, праль тощо. Багато жінок брали безпосередню участь у бойових діях. Жіноча мобілізація в Україні охопила десятки тисяч осіб.

Саме українські землі стали основним джерелом поповнення Червоної Армії з 1944 р. Упродовж 1943–1944 рр. частка українців у лавах Червоної Армії зросла з 11,8 % до 22,3 %. У той же час частка росіян знизилась. Ці дані переконливо розвінчують заяви російських політиків про те, що перемога над нацизмом нібито була б можлива і без України.

Характеризуючи підсумки воєнних випробувань, потрібно вказати, що на території України радянські війська провели 17 стратегічних (6 оборонних і 11 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій німецько-радянської війни. В їх рамках було сплановано, організовано і проведено 52 фронтові операції. Крім того, поза рамками стратегічних відбулося 15 самостійних фронтових операцій. Кількість армійських операцій вимірюється сотнями. Усе це, а також втрати у живій силі і бойовій техніці свідчить про те, що на території України розгорнулися найбільші військові операції німецько-радянської і Другої світової воєн загалом.

Загальна кількість українців у складі РСЧА під час німецько-радянської війни, за приблизними даними, становила понад 7 млн осіб, або 23% чисельності Збройних Сил СРСР. На фронтах війни, за різними даними, полягло від 2,5 до 3,5 млн вояків-українців. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після Росії) найбільшим джерелом жертв. Висока „витратність” людського матеріалу була однією з характерних рис радянського воєнного мистецтва, коли кількість втрат не брали до уваги в ім'я досягнення поставлених цілей.

За період воєнного лихоліття Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян. У 1941 р. на Схід було евакуйовано 3,5 млн її жителів. Німецькі окупанти вивезли з неї на роботу до Німеччини (переважно примусово) 2,4 млн осіб. Після її розгрому в Україну було репатрійовано 1,8 млн осіб. Не побажали повернутись близько 150 тис. осіб, решта знайшли свою могилу в німецькій землі.

Оцінюючи людські втрати, важливо, разом з тим, наголосити, що внесок України в перемогу визначався не тільки жертвами, а, насамперед, тим, яку роль відіграла республіка в забезпеченні армії зброєю та іншими засобами боротьби із загарбниками, участю її жителів у бойових діях тощо. Зокрема, за мужність, проявлену в боях, 2,5 млн українців були нагороджені медалями та орденами (із загальної кількості 7 млн нагороджених). 2072 особи або 18,2%

удостоєні звання Героя Радянського Союзу (для порівняння: росіян – 71%, білорусів – 3,3%, представників інших сорока національностей – 7,4%). Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 31 був українцем або уродженцем України.

Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлись цієї нагороди тричі, – українець Іван Кожедуб. Український народ дав армії десятки тисяч офіцерів, тисячі генералів, сотні воєначальників високого рангу. Вражаючий факт: із 15 фронтів, що діяли на німецько-радянському фронті, більше половини очолювали вихідці з України та українці за походженням. Під час війни або після її закінчення Маршалами Радянського Союзу стали П. Кошовий, І. Кожедуб, А. Єрьоменко, Р. Малиновський, К. Москаленко, П. Рибалко, С. Руденко, В. Судець, С. Тимошенко. Першим, хто підняв Прапор Перемоги над Рейхстагом, був українець із Сумщини Олексій Берест, а акт про беззастережну капітуляцію Японії, що знаменував закінчення Другої світової війни, на лінкорі „Міссурі” 2 вересня 1945 р. від радянської сторони підписав українець з Уманщини генерал-лейтенант Кузьма Дерев'яно.

Усі наведені цифри і факти свідчать про вагомий внесок українців, які воювали у складі Червоної Армії, у перемогу над Німеччиною та її союзниками у Другій світовій війні. У період воєнного лихоліття мільйони українців захищали від гітлерівської навали не знавіснілий сталінський режим, а передусім власне життя, свої домівки, культуру, спосіб життя, рідну землю.

Українці в арміях держав антигітлерівської коаліції

На стороні антигітлерівської коаліції перебувало майже 250 тисяч українців в складі армій Польщі, Чехословаччини, США, Канади, Франції, Великобританії.

У лавах Війська Польського (ВП) у вересні 1939 р. воювали, за різними оцінками, від 150 до 200 тисяч українців. Більшість з них сумлінно виконували свій військовий обов'язок, чимало з них віддали своє життя у вересневій кампанії 1939 року. Вони були переважно рядовими солдатами. Ті ж контрактні офіцери-українці, які служили у польських збройних силах, мали значний військовий досвід. Більшість з них у минулому були підстаршинами у військових формуваннях УНР.

З нападом Німеччини на територію Польщі українці з етнічних українських земель Другої Речі Посполитої відчутно поповнили практично всі роди військ її армії. Найбільший відсоток українців у складі ВП був у піхотних та кавалерійських частинах. З наступом гітлерівців польська армія виявилася слабкою військовою силою порівняно з узгоджено діючими німецькими танковими з'єднаннями та авіацією. Потрібно зазначити, що українці у ВП з поразками армії не втрачали надії в майбутньому на створення

власного національного військового формування. Однак швидкий відступ ВП, відсутність українського офіцера та абсолютна невизначеність в майбутньому перекреслювала ці надії. У середині вересня 1939 р., коли німці в основному розгромили польську армію, приготування до наступу на східні території Другої Речі Посполитої розпочала Червона Армія. З військ Київського особливого військового округу було створено Український фронт. Варто зазначити й те, що українці у ВП доволі негативно ставилися до наступу Червоної Армії та радянської влади загалом. В пам'яті багатьох з них збереглися спогади про штучний голодомор українців, влаштований радянською владою у 1933 р. Вже до 20 вересня 1939 р. радянські війська зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тернопіль, Бучач, вийшли до Львова. Солдати й офіцери регулярної польської армії в основному мирно та добровільно здавали зброю радянським військам. Серед них було близько 20 тисяч рядових українців. Загалом після нападу Червоної армії на Польшу війська Українського і Білоруського фронтів взяли в полон 125 тисяч її вояків.

У серпні 1941 р. на основі амністованих польських військовослужбовців, які перебували в ув'язненні на території СРСР, постала Армія генерала Андерса (2-й Польський Корпус), національний склад якої був дуже різноманітним. Час її формування на території СРСР був найкритичнішим моментом війни для Радянського Союзу. 12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої, а вже через два дні було підписано військову угоду, що передбачала створення в найкоротший термін на території СРСР польської армії. Її командувачем призначили генерала Владислава Андерса. Вона складалася з польських громадян, які потрапили в полон у результаті радянсько-польської війни 1939 р., а також поляків, які були депортовані і засуджені в табори ГУЛАГу. Слід зазначити, що серед польських громадян було багато етнічних українців, оскільки у міжвоєнний період землі Галичини, Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся, Посяння та Лемківщини опинилися під владою Польщі. У процесі формування Армії Андерса між польською та радянською сторонами виникали постійні суперечки щодо прийому до її складу колишніх жителів Західної України, якщо ті були не етнічними поляками. Таким чином, вступ до війська українців був значно ускладненим. Досить часто вони змушені були приховувати власну національність для того, щоб вступити до Армії генерала Андерса і врятуватися з „радянського раю”. Зрештою, постійні радянсько-польські суперечки, проблеми із забезпеченням і постачанням, антирадянські переконання більшості солдатів армії – чинники, що прискорили прийняття спільного рішення про евакуацію її на територію Ірану. До 1 вересня 1942 р. вона була

закінчена. Всього з СРСР виїхало близько 80 тис. військовослужбовців і понад 37 тис. членів їх родин. Національний склад Армії Андерса був неоднорідний: окрім поляків там були євреї, значна кількість українців і білорусів. Після оновлення її складу вона була перетворена в 2-й Польський корпус. У період 1942-1943 рр. на території Іраку та Палестини українцям вдалося провести національні зібрання, головною метою яких було утворити власне національне формування під командуванням британської або американської військової влади. На жаль, ця спроба завершилася невдачею.

7 грудня 1943 р., після спільних домовленостей між В. Черчиллем та В. Сікорським, було прийнято остаточне рішення направити польське військоове формування до Італії. Вже до 1 квітня 1944 р. Армію генерала Андерса було передислоковано з території Єгипту до Апеннін й уведено до складу 8-ї британської армії. Починаючи з 7 січня 1944 р., спроби прориву німецької оборонної „лінії Густава” в районі гірського масиву Монте Кассіно військами союзників були безрезультатними. Дорога на Рим була блокована. Командувач 8-ї британської армії О. Ліз поставив генералу В. Андерсу завдання з прориву „лінії Густава” та її найпотужнішої частини – пагорба Монте Кассіно. Так, польське військоове формування взяло участь в одній із найкровопролитніших битв Другої світової війни. Цікавим є факт, що перший німецький бункер у бою під Монте Кассіно був знищений українцем М. Паньковцем з села Погоріловки, що біля Сарн сучасної Рівненської області. Під час військових дій на Апеннінському півострові українці проявили властиву їм мужність, про що свідчать військові відзнаки. Назвемо лише частину досліджених імен українців, які були учасниками битви під Монте Кассіно. Різними бойовими нагородами були нагороджені українці-вояки Армії генерала Андерса: А. Лайко, Ю. Криницький, Є. Олтусь, В. Брід, М. Червінський, С. Диркач, Р. Клук, І. Пасербяк, І. Сокол, В. Трачук, Г. Андреев.

Армія генерала Андерса після битви під Монте Кассіно продовжила свій бойовий шлях по території Італії. Українці брали участь у звільненні міст Анкона, Лорето та Болонья. У квітні 1945 р. військоове формування завершило свій бойовий шлях.

18 липня 1941 р. між СРСР та Чехословаччиною було укладено угоду про спільні дії проти нацистської Німеччини. Цей документ передбачав створення військових підрозділів з громадян Чехословацької Республіки на території Радянського Союзу. Влітку 1943 р. в Новохоперську було завершено формування 1-ї окремої Чехословацької бригади під командуванням полковника Людвіга Свободи. З 15 тис. чоловік її особового складу 11 тис. були закарпатськими українцями. Більшість з них стали бійцями цієї бригади після трирічного

ув'язнення у радянських таборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття.

Найчисельніша українська діаспора в Канаді неоднозначно сприйняла початок війни: в середовищі прорадянського українства панували антигітлерівські настрої, в націоналістичних колах сподівалися, що розвиток подій створить можливість відновити українську державність. Коли Канада стала членом антигітлерівської коаліції, українці дістали широкий доступ до її збройних сил. За різними джерелами, в канадській армії служило від 35 до 50 тис. українців (11,4 % місцевих українців). Вони були не тільки одними з найсвідоміших її громадян, а й найкращими представниками численної національної спільноти за океаном. Українці вступали до складу збройних сил із різних причин, однак здебільшого через своє походження та почуття громадянського обов'язку. Генерал-майор Джозеф Романов, перший українець, котрий дослужився в Канаді до такого високого звання, пізніше згадував: „Ми чітко усвідомлювали, що таке нацистська Німеччина й режим, який створював Гітлер не лише для Німеччини, а й для всього світу... Таким чином, ми мали громадянський мотив захищати Канаду як уміємо”. Крім того, канадські українці відчували, що відбувається переломний момент в історії, в Європі постає новий міжнародний порядок, є надія на незалежність України, і вони хотіли бути учасниками цих подій.

Значна частина українців, що мешкали в США, добровільно рекрутувалися в різні служби її армії. Близько 40 тис. американців українського походження воювали в Тихоокеанському регіоні, в Північній Африці, Європі, брали участь в поставках до СРСР по ленд-лізу та в операції „Оверлорд”.

Після нападу Німеччини на Францію українство, яке гуртувалося навколо Українського Народного Союзу (УНС), виявило бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. Лише через канцелярію УНС у Парижі заявили про своє бажання воювати 7000 українців. 5 тис. з них, визнаних придатними, в складі „Іноземного Легіону” брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 р.), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 р.). Статус окремих підрозділів у таборі французького руху Опору отримали три українські формування – курінь ім. І. Богуна, курінь ім. Т. Шевченка та підрозділ поручика Круковського.

Українці у складі армії гітлерівської Німеччини

Мотивація участі українців у війні під стягами Німеччини була різною: для одних – це сподівання здійснити заповітну мрію про українську державність, для інших – вибір між життям і смертю, зроблений у таборах військовополонених, де гітлерівці рекрутували новобранців до різного роду національних частин,

ще для інших – це була можливість помсти за пережиті кривди (голодомор, розкуркулювання і терор, переселення народів, утиски на світоглядно-релігійному ґрунті тощо). Українські націоналісти вбачали в Німеччині союзника, оскільки вона так само негативно ставилася до Версальського повоєнного устрою. У подальшому ОУН припускала, що Німеччина може надати їй допомогу в утворенні незалежної Української держави і погодиться вишколити військові загони українців, дозволивши їм воювати на фронті проти більшовицької Росії. З іншого боку, діячі ОУН не довіряли нацистам.

Вони пам'ятали, як ганебно віддав офіційний Берлін Угорщині на поталу Закарпатську Україну, а також Радянському Союзу – Галичину і Волинь після війни з Польщею 1939 р. Тому у разі ворожого ставлення Третього рейху до українських загонів ОУН до уваги бралась можливість переведення їх у статус антинімецької повстанської формації.

У червні 1939 р. між ОУН та абвером (служба розвідки і контррозвідки верховного командування вермахту) було укладено угоду про створення українського диверсійного підрозділу, який мав бути переправлений у Польщу для розпалювання антипольського повстання в Західній Україні переднімецьким вторгненням. Український легіон, вишкіл якого мав відбуватися у цілковитій таємниці, отримав кодову назву „Berg-Bauern Hilfe” (ВВН, дослівно „Допомога гірським селянам”), оскільки формально він виступав як допоміжний підрозділ для допомоги селянам під час збирання осіннього врожаю. Керівництво ОУН сприймало літери в абрєвіатурі „ВВН” як кириличні та розшифровувало як „Військові відділи націоналістів”, хоча частіше використовувалися неофіційні назви „Протипольський легіон”, „Український легіон” або „Легіон Сушка”.

Очолив його Роман Сушко. Легіон мав складатися з оунівців, які проживали на території райху або перейшли на його територію з Польщі до вересня 1939 р., колишніх вояків Карпатської Січі, яких на вимогу гітлерівського командування угорська влада звільнила з концентраційного табору в Нїредгазі, а також українських студентів, які навчалися в університетах Німеччини та Австрії.

Уже на початку липня 1939 р. групу колишніх вояків Карпатської Січі, які ще з червня проходили військовий вишкіл у замку Гартенштайн в Австрії, було переведено до казарм у навчально-тренувальному таборі „Кріпенау”, який був замаскований під курси спортивних тренувань для гірських фермерів. Вишкіл хоча й проводився пришвидшеними темпами, був багатоплановий і включав в себе вивчення різних видів зброї, теоретичної та практичної топографії, правил дисципліни, стрільбу з автоматів, метання ручних гранат. Він тривав майже два місяці.

Перші невеликі групи залишили ВВН ще 21 серпня 1939 р. і були роздислоковані по законспірованих об'єктах на території Східної Словаччини.

Очевидно, їх сподівалися використати у диверсійних цілях, аби підтримати антипольське повстання в Східній Галичині. Проте цим планам завадило підписання 23 серпня радянсько-німецького пакту про ненапад, що змусило гітлерівське командування зважати на інтереси СРСР і прийняти рішення про неможливість залучення ВВН безпосередньо до військових дій.

Паралельно з цими подіями наприкінці серпня у місті Брук-на-Літаві відбулось остаточне оформлення структури ВВН. Легіон було розділено на два курені (батальйони), що склалися з 2 сотень (рот), які поділялися на 2 чоти (взводи), до складу яких, своєю чергою, входило по 2 рої (відділення) та 4 ланки: розвідувальна, саперна, зв'язку та санітарна. Особовий склад рою налічував 13 вояків, а кожна ланка – 5 (санітарна – 2). Таким чином, чота складалася з 56 стрільців, поручника-чотоного та його заступника, на озброєнні чоти було 47 гвинтівок, 3 кулемети, 56 револьверів калібру 9 мм, 6 автоматів, а також по 2 гранати на кожного вояка. Крім того, у складі Легіону було організовано загін велосипедистів. Загальна чисельність Легіону становила близько 600 осіб.

31 серпня 1939 р. учасники ВВН отримали перефарбовану у темно-зелений колір уніформу рядового складу чехословацької армії зразка 1930 р. (через це їх часто називали „зеленими” або „зеленожупанниками”) без будь-яких відзнак, хоча в деяких дослідженнях є згадки про нарукавні пов'язки з порядковим номером та абрєвіатурою ВВН. 2 вересня 2-й курінь почав просування через Словаччину в другій лінії з частинами 172-го полку 57-ї піхотної дивізії (група армій „Південь”). Разом зі згаданою дивізією Легіон пройшов у південному напрямку на Сянок, Турку, Ліски, Самбір, Дрогобич, Стрий. 1-й курінь вирушив у східному напрямку через Пряшів. У ході воєнних дій обидва курені ВВН було розділено на невеликі групи й підпорядковано різним німецьким частинам, деякі з цих груп дійшли до Стрия і навіть околиць Львова. Після вступу Червоної Армії на територію Західної України разом із німецькою армією відійшли й українські сотні, які отримали наказ зайнятися під Краковом охороною українських втікачів, що почали масово переходити на захід від Сяну. Проти таких дій категорично виступив Р. Сушко, який склав повноваження командира. Після цього Легіон було розформовано, а окремі його відділи остаточно демобілізовано у Кросні, Криниці та Закопаному. Деякі вояки, пройшовши перепідготовку в Закопаному, поповнили ряди української допоміжної поліції та були направлені в поліційні відділки на Лемківщині, Холмщині, Підляшші, Ярославщині, а також до підрозділів збройної охорони промислових об'єктів „Веркшцу” (Werkschutz). Згодом основна частина

вояків Легіону були активними організаторами збройного підпілля ОУН та Української Повстанської Армії.

Весною 1940 р., після перемог вермахту в Північній Європі, більшість українських емігрантських осередків і груп очікували на швидку війну проти СРСР, відтак, висували перед керівництвом німецької армії різноманітні проекти формування українського війська – від пропозицій мобілізувати чоловіче населення Закарпаття до створення армії з 150 тисяч полонених українців – колишніх вояків польської армії. Проте німецькі генерали рішуче протривали всіляким спробам організувати повноцінну українську армію, погоджуючись лише на створення невеликих формувань. З цією метою ще на початку 1941 р. були проведені переговори між представником ОУН (Б) Р. Ярим та очільником абверу адміралом В. Канарісом і главкомом сухопутних сил вермахту фельдмаршалом В. Браухічем стосовно створення військової частини, вишколеної вермахтом, але політично підпорядкованої ОУН.

Приховані наміри німецької сторони полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, а також організаторів партизанських дій. На кінцевому етапі переговорів було досягнуто угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які мали стати в майбутньому ядром союзної з Німеччиною української армії.

У ході комплектування військовий відділ був поділений на дві частини. В українських документах новоутворені батальйони фігурували під аббревіатурою ДУН (Дружини українських націоналістів), а в документах абверу – під кодовими назвами: спеціальний відділ „Нахтігаль” і організація „Роланд”.

У червні 1941 р. „Нахтігаль” був цілком укомплектований старшинським складом і налічував 330 вояків, одягнутих у польову уніформу вермахту. З боку українців ним командував сотник Р. Шухевич. Зв'язковим старшиною був оберлейтенант Т. Оберлендер, у минулому – професор Кенігсберзького університету, спеціаліст з проблем СРСР.

У ніч на 30 червня 1941 р. батальйон „Нахтігаль” увійшов до Львова і до полудня зайняв всі стратегічні об'єкти, у тому числі радіостанцію. Заступник голови Проводу ОУН(Б) Я. Стецько проголосив 30 червня Акт відновлення державної незалежності України і повідомив про це по львівському радіо.

Отже, українці вдруге у XX столітті розпочали творення своєї національної держави. Але подібний розвиток подій зовсім не входив у плани німецького керівництва. Тому вже 1 липня бійці українського куреня отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні точки Львова під охорону прибулої німецької поліції. Після завершення відпускнуго тижня командування вермахту, щоб не залишати у Львові української військової частини, віддало

наказ „Нахтігалю” 7 липня покинути місто. Отримавши наказ залишити Львів, командування ДУН планувало в той час форсованим напрямком рухатися на Київ, зайняти його, подібно до того, як вдалося зайняти Львів, і проголосити в столиці відновлення української державності та організувати новий уряд.

Натомість у Львові продовжувало б функціонувати Крайове Державне правління Західної України, очолюване Я. Стецьком. 13 липня „Нахтігалю”, переправившись через колись прикордонну річку Збруч, опинився на Великій Україні і розпочав рух на схід як передове забезпечення 1-ї гірської дивізії. Через містечка Сатанів, Ярмолинці та Деражню українська частина почала марш на Проскурів (Хмельницький), до якого увійшла увечері 14 липня, а вже 16 липня вирушила через Вовковинці, Жмеринку, Браїлів на Вінницю. Український батальйон просувався швидким маршем так, що завжди на декілька десятків кілометрів опереджав німців, а це давало змогу проводити серед місцевого населення роз'яснювальну роботу та організувати органи самоврядування.

З Вінниці український курінь відправився до містечка Юзвин (Некрасове). Скориставшись цією нагодою, воєки ДУН і похідні групи ОУН розпочали в районі активну пропаганду й створили органи місцевої адміністрації. Перебуваючи в Юзвині, вони дізналися, що 17 липня 1941 р. Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства і що більшість лідерів ОУН(Б) заарештовані. Усі солдати й офіцери були страшенно обурені подібними діями німців. У такій ситуації Роман Шухевич, як керівник північної групи ДУН, звернувся безпосередньо до гітлерівського командування з повідомленням, що очолюваний ним батальйон не може далі перебувати у підпорядкуванні німецької армії. Результатом цього нечуваного демаршу стало негайне роззброєння батальйону, особовий склад якого 13 серпня був відправлений до Кракова, а потім до Нойгаммера для вирішення подальшої долі. Війна на Східному фронті для „Нахтігала” закінчилась, а сам батальйон припинив існування.

Подібною була і доля батальйону „Роланд”, який почав формуватися на початку квітня 1941 р. у Відні під керівництвом місцевого бюро ОУН (Б) при безпосередньому контролі Р. Ярого. 1 червня курінь „Роланд” отримав наказ передислокуватися з Відня до містечка Кимполунг, що в Румунії. Там його окремим наказом перевели в розпорядження 11-ї німецької армії. Завдання, визначені спеціально для нього, полягали в участі у бойових діях на річці Прут для підтримки німецьких військ, організації української самооборони в окупованих містах, охороні шляхів, постачанні харчів, допомозі в евакуації військовополонених, охороні промислових об'єктів. У день проголошення

української державності у Львові до командира надійшов лист від полковника абверу Е. Штольце із заборонаю використовувати курінь у бойових діях. У зв'язку з цим його розташували у Фрумосулах біля міста Кимполунга, де він очікував на вирішення своєї долі. Очевидно, після подій у Львові гітлерівці почали розмірковувати над тим, чи не варто його одразу розформувати. Лише 24 липня німецьке командування все ж таки вирішило використати українську частину в прифронтовій смузі. Курінь було переведено під командування 54-го армійського корпусу. Особовий склад становив 9 офіцерів і 260 стрільців.

Його поділили на чотири роти, по 65 осіб у кожній. Двома ротами командували німецькі офіцери, а двома – українські. До озброєння батальйону входили радянські трофейні гвинтівки, пістолети та шість чеських кулеметів. Його завданням було розчищення й охорона шляхів на схід від Дністра. Курінь відправлено до міста Яси, звідки власним ходом, через усю Молдову повинен був перейти до міста Дубоссари на лівому березі Дністра. 28 липня південна група ДУН вирушила на фронт. 10 серпня 1941 р. німецьке командування вирішило усунути „Роланд” від участі в поході з політичних причин. А через чотири дні командувач 11-ю армією наказав повернути його до Фокшан. На час передислокації особовий склад становив 9 офіцерів і 274 стрільці. П'ятдесят з них німці залишили в Україні як перекладачів, решту відправили до табору Маерлін, коло Відня, де їм повернули зброю. Після об'єднання обидвох куренів 21 жовтня німці переформували їх в частину охоронної поліції і підписали з 1 грудня 1941 р. індивідуальні контракти з особовим складом на один рік служби. У такому складі добровольчий Легіон, який налічував 650 українських солдатів і старшин, пробув у Франкфурті-на-Одері аж до 19 березня 1942 р., після чого німецьке командування вирішило перекинути його до тилової зони 3-ї танкової армії, підпорядкувавши 201-й дивізії охоронної поліції. Тому в історичній літературі український Легіон, який не отримав порядкового номера, здебільшого називають 201-й батальйон охоронної поліції, хоча самі бійці називали свою частину „Курінь імені Євгена Коновальця”. 1 грудня 1942 р. бійці батальйону відмовилися продовжувати контракт з німцями і були перевезені з Білорусії до Львова. Тут рядові бійці звільнялися, а офіцери-українці були арештовані й утримувалися в ув'язненні до квітня 1943 р. Бійці обох батальйонів продемонстрували належну відвагу та бажання воювати саме за інтереси свого народу. Нацисти вчасно помітили цю негативну для себе тенденцію, й тому обидві частини ДУН були тимчасово інтерновані як „політично ненадійні”.

Дивізія „Галичина” створювалася вже після Сталінградської битви, коли не було сумнівів, що німецькі окупанти відійдуть, а прийдуть радянські.

Україна не була суб'єктом війни, а лише об'єктом і тільки ті, хто це розумів, усвідомлювали значення власних збройних сил, які, можливо, дуже стали б у пригоді після закінчення війни. От і пішов цвіт нації, студентство, недавні випускники гімназій, ветерани українських визвольних змагань 1918-1921 років, всі небайдужі – хто у загони УПА, а хто на збірні пункти Дивізії „Галичина”.

У березні 1943 р. керівник дистрикту „Галичина” бригаденфюрер СС О. Вехтер добився від Г. Гімлера дозволу на створення добровольчої дивізії СС „Галичина”. Відзнакою її вояків став золотий галицький лев; тризуб – символ України – було поміщено лише на прапорі. Набір добровольців проводився в травні-червні серед мешканців Львівської, Тернопільської та Станіславської (Івано-Франківської) областей. З 84 тисяч добровольців – 52 тисячі пройшли медкомісію, з числа яких у лави дивізії СС прийняли 13–14 тис. Решта добровольців були включені до складу німецької поліції і утворили п'ять нових поліцейських полків. Навчання дивізії проводилося в місті Дембіца. В цей же час 350 офіцерів і близько 2000 унтер-офіцерів було відправлено до Німеччини для вишколу. Більшість старших командних посад займали німці. Ними були і два перші командири дивізії – бригаденфюрер СС В. Шимана і його наступник з 20 листопада 1943 р. Ф. Фрайтаг. Дивізії було присвоєно номер 14. В її складі були три піхотні полки, фузілерний батальйон (передова елітарна частина із завданнями розвідки), протитанкова рота, артилерійський полк, зенітний дивізіон, саперний батальйон, відділ зв'язку, частини постачання і матеріально-технічного забезпечення. З 27 червня 1944 р. дивізія отримала назву „14-та гренадерська дивізія СС (галицька №1)”. 28 червня командувач групи „Північна Україна” фельдмаршал В. Модель поставив „Галичину” в другу лінію оборони 36-кілометрової ділянки фронту під містом Броди. 13 липня 1-й Український фронт маршала І. Конєва почав Львівсько-Сандомирську операцію. „Галичину” частинами кидали на різні ділянки для контрударів. У ході битви під Бродами (13–22 липня 1944 р.) дивізія зазнала значних втрат, а її залишки перевели на відпочинок у Нойгаммер. Там до дивізії додали навчально-запасний полк (8000 чоловік) і п'ять поліцейських батальйонів.

У жовтні 1944 р. дивізію „Галичина” перевели до Словаччини для охорони від радянських партизан району довкола міста Жіліна. Тут дивізію добре зустріло місцеве населення, яке погано ставилося до комуністів. Вояки навіть узяли під свій захист словацьких робітників, яких тероризували партизани і банди грабіжників. 26 січня 1945 р. дивізію було переміщено до Югославії, де вона боролася проти партизан Й. Тіто, а пізніше до Австрії. Наприкінці 1944 р. німці запропонували українцям утворити Український Національний Комітет

(УНК). 12 березня 1945 р. було визнано УНК на чолі з генералом Павлом Шандруком єдиним представником українського народу з правом організації Української Національної Армії (УНА). Командувачем УНА був призначений П. Шандрук. До її складу увійшла дивізія „Галичина”, яка з 19 квітня 1945 р. отримала найменування „1-ша Українська Дивізія УНА (1 УД УНА)”. Решта українських добровольчих формувань у складі різних німецьких частин були об’єднані в 2-гу УД УНА. 25 квітня дивізію привели до присяги на вірність Україні. 7 травня, дізнавшись про майбутню капітуляцію райху, П. Шандрук наказав їй відійти з фронту – в зону окупації західних військ.

Головним чинником, що визначив місце і роль українців у Другій світовій війні, стала відсутність у них власної держави. Україну та українців всі учасники війни розглядали виключно як ресурс (людський, матеріальний, політичний), який можна використати у протистоянні. Як результат – наша земля стала однією з головних арен світової бойні, а її жителі – вояками практично всіх армій, які пройшли через неї. Вже у перші дні війни українці воювали в лавах Війська Польського, Червоної Армії, так званого легіону Сушка в складі німецької армії. В наступні роки до цього переліку додалися нові українські формування в німецькому війську (батальйони „Нахтігаль” та „Роланд”, а згодом дивізія СС „Галичина”), радянські та польські партизани і, врешті, збройні формування українського визвольного руху (Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія). Не слід забувати величезну кількість пасивних очікувачів, які намагалися вижити та врятувати свої сім’ї у жахливих умовах війни, не пристаючи до жодної зі сторін, або, навпаки, співпрацюючи з усіма. Всі учасники протистояння закликали українців реалізувати патріотичний обов’язок саме в їхніх лавах. Для цього польська влада декларувала готовність іти на поступки в повоєнному вирішенні українського питання (щоправда, лише в рамках відновленої Речі Посполитої); радянська – називала окремі свої фронти українськими, до пантеону героїв віднесла Богдана Хмельницького, іменем якого названо новий військовий орден; німці в останні дні війни пішли на перейменування колишньої дивізії Ваффен СС в „Українську національну армію” і навіть призначили її командиром українця Павла Шандрука. Кожен, хто воював на українських землях, намагався продемонструвати свою „українськість” чи бодай прихильність до українства, особливо в критичній для нього ситуації. І не можна сказати, що це їм абсолютно не вдалося – українські юнаки, які йшли до Червоної Армії, як і ті, що вступали до дивізії „Галичина”, часто були переконані – вони роблять це, аби захистити свій народ.

Список рекомендованої літератури

1. Слюсаренко А.Г. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / А.Г. Слюсаренко, І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Кафедра новітньої історії України. – К., 2009. – 447с.
 2. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка; Інститут українських студій Альбертського університету, 2003. – 686 с.
 3. Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак. – Броди: Просвіта, 2005. – 192 с.
 4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
 5. Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / О. Є. Лисенко, І. Т. Муковський. – Київ: Пошук – вид. агентство „Книга пам'яті України”, 1997. – 567 с.
- Трофимович В. Українські військові формування у німецьких мундирах 1939–1942 рр. / В. Трофимович. – Львів: ДУЛП, 1994 – 51 с.

Розділ 12. Збройні Сили України в роки незалежності

- Формування основ Збройних Сил України (1991–1996 рр.).
- Розвиток і реформування Збройних Сил України у 1997–2013 рр.
- Міжнародне військово-співробітництво та миротворча діяльність Збройних Сил України.
- Збройні Сили України у протистоянні російській агресії (2014–2015 рр.).

Формування основ Збройних Сил України

Ще до проголошення незалежності низка громадських діячів і військових здійснювали підготовчі заходи зі створення Збройних Сил України. Зокрема, 7 лютого 1990 р. у Львові утворився Український військовий комітет, головою якого став історик Сергій Рудюк, а секретарем – полковник Віталій Лазоркін. 1 грудня 1990 р. цей комітет запропонував концепцію створення Збройних Сил України на базі військових формувань, дислокованих в Україні. 27 липня 1991 р. Народний Рух України разом з іншими національно-патріотичними силами провели перший з'їзд офіцерів-українців, які створили Всеукраїнське громадське об'єднання – Спілку офіцерів України.

Зі сфери громадської діяльності у державно-правову площину питання створення власної армії було переведено 24 серпня 1991 р. Одразу після прийняття Акта проголошення незалежності України Верховна Рада ухвалила постанову „Про військові формування в Україні”, якою визначила: „... підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України; утворити Міністерство оборони України; Урядові України приступити до створення Збройних Сил України”. Фактично цією постановою було покладено початок будівництва Збройних Сил України як важливого інституту держави і невід'ємного елемента її воєнної організації.

5 вересня 1991 р. Верховна Рада призначила генерал-майора авіації Костянтина Морозова Міністром оборони України. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. У Концепції передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Документ визначав, що Збройні Сили України складатимуться з трьох видів: Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних Сил і Сил Протиповітряної оборони (Військ повітряної оборони), Військово-Морських Сил. Також було визначено повноваження Міністра оборони України і Головного штабу Збройних Сил України.

Однією з найважливіших і суперечливих проблем у всьому комплексі питань військової сфери була проблема ядерної зброї. Після розпаду Радянського Союзу Україна стала власником третього за величиною ядерного потенціалу у світі.

Виходячи з принципу без'ядерності, закріпленого Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., наша держава зобов'язалась вивезти до Росії ядерну зброю для її розукомплектування під спільним контролем. В обмін на ядерне роззброєння Україна отримувала гарантії безпеки та фінансову компенсацію. Процес ядерного роззброєння остаточно завершився до 1 червня 1996 р., коли на території України не залишилось жодного ядерного боєзаряду.

Етапною датою у становленні Збройних Сил України стало 6 грудня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла Закони „Про оборону України” і „Про Збройні Сили України”. Того ж дня було затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони України генерал-полковник К.П. Морозов.

3 січня 1992 р. розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України дислокованих на українській території військ. Під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (9293 танки і 11346 бойових машин), бригада спецпризначення, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, чотири повітряні армії (близько 1500 бойових літаків) і окрема армія ППО.

На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 980 тисяч осіб. Однак така кількість озброєння й особового складу була надмірною. У червні 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні чисельності озброєння і військової техніки для України. Відповідно до цього слід було скоротити кількість танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць. 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада України розглянула План проведення організаційних заходів у Збройних Силах України. Було прийнято Постанову

„Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України”, якою було визначено чисельність Збройних Сил – 455 тис. військовослужбовців. На цьому ж засіданні Верховної Ради України була затверджена Воєнна доктрина України, яка визначила необхідність приведення системи оборони країни у відповідність до сучасних геополітичних і геостратегічних умов, переглянути та уточнити завдання і зміст діяльності всіх державних структур, організацій і закладів, причетних до забезпечення

воєнної безпеки України.

Становлення Збройних Сил України проходило не без проблем. Однією з найгостріших стала проблема Чорноморського флоту. Після розпаду Радянського Союзу році радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України на основі територіальної належності. Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських Сил України. Однак 3 серпня 1992 р. на зустрічі президентів України Л. Кравчука та Росії – Б. Єльцина було ухвалено рішення про поділ флоту навпіл. Фактично ж це означало, що флот переходить під контроль Російської Федерації, яка всіляко затягувала укладення остаточної угоди щодо поділу флоту. Тим часом формування ВМС України здійснювалось на базі частин колишнього ВМФ СРСР, що дислокувались на території України, але не входили до складу Чорноморського флоту, та за рахунок нових кораблів, що будувались українськими заводами. Часом доходило навіть до силового протистояння. 21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112, піднявши український прапор, здійснив перехід з Кримської бази (оз. Донузлав) до Одеси. Протягом 8-годинного переходу корабель переслідували кораблі Чорноморського флоту, застосовуючи попереджувальний артилерійський вогонь і намагаючись висадити на бунтівне судно групу захоплення. На підтримку СКР-112 спрямували українські прикордонні катери і винищувач.

Перед загрозою бойового зіткнення російські моряки не стали виконувати наказ штабу ЧФ зупинити корабель „в будь-який спосіб”.

Угода про поділ Чорноморського флоту була підписана президентами Л. Кучмою та Б. Єльциним лише 9 червня 1995 р. До того ж параметри її були не на користь нашої держави: Україна отримала лише 18 % кораблів та суден Чорноморського флоту, а Росії залишалось 82 %. Ще більш небезпечним, як показало майбутнє, стало збереження на території України баз російського Чорноморського флоту.

Відповідно до Указу Президента України від 28 січня 1993 р. на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони. Остаточне їх об'єднання передбачалося завершити до 30 листопада 1995 р. Однак у встановлені терміни виконати намічені заходи не вдалось. Через відсутність належної нормативно-правової бази та добре обґрунтованих теоретичних положень щодо створення нового виду Збройних Сил України у 1996 р. процес об'єднання ВПС та Військ ППО було призупинено.

Указом Президента України від 23 травня 1996 р. у складі Збройних Сил

України було утворене Командування Сухопутних військ України, якому підпорядкували органи управління та війська військових округів.

Серйозну реорганізацію пройшла система підготовки кадрів для Збройних Сил України. Низка навчальних закладів була розформована у зв'язку із скороченням Збройних Сил. Натомість налагоджувалась підготовка фахівців тих спеціальностей, яких раніше на території України не навчали. Показовим прикладом реорганізації системи військової освіти стало створення 8 жовтня 1993 р. на базі Львівського вищого військового училища і військових кафедр цивільних вищих навчальних закладів Львова навчального закладу нового типу, інтегрованого в систему цивільної освіти, – Відділення військової підготовки Державного університету „Львівська політехніка”. Для підготовки фахівців оперативно-тактичного та оперативно-стратегічного рівнів у 1992 р. на базі розташованої в Києві Академії ППО Сухопутних військ імені Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського була утворена Академія Збройних Сил України.

Україна успадкувала від СРСР загальний порядок щодо військового обов'язку, який був врегульований Законом України „Про військовий обов'язок і військову службу”, ухваленим 25 березня 1992 р. У подальшому цей закон багато разів змінювався; зміни були різної спрямованості, але здебільшого спостерігалася тенденція до скорочення терміну служби та збільшення можливостей для її уникнення за допомогою різноманітних підстав для звільнення від призову або відстрочки від нього. Крім того, було введено альтернативну службу для тих, хто не згоден служити у війську з релігійних мотивів (мотиви нерелігійного характеру в Україні не дають підстав для альтернативної служби).

Поряд із Збройними Силами в Україні була утворена Національна гвардія. Її завдання регламентувались Законом України „Про Національну гвардію України”, ухваленим 4 листопада 1991 р., і включали захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб змінити їх насильницьким шляхом; участь у підтриманні режиму надзвичайного стану (відповідно до вимог законів України); участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійних лих; формування в особливий період частин для охорони й оборони найважливіших державних об'єктів; допомога прикордонним військам у затриманні порушників державного кордону України силами частин, дислокованих у прикордонних районах; участь у бойових діях з відбиття нападу ззовні та захисту безпеки України. Упродовж 1992–1996 рр. шляхом передачі частин і з'єднань з внутрішніх військ МВС та із Збройних Сил було сформовано сім дивізій Національної гвардії і низка інших частин.

Упродовж 1991–1996 рр., незважаючи на різноманітні труднощі були закладені основи Збройних Сил України, створена система військового управління, розпочалось приведення військового механізму держави у відповідність до нових геополітичних умов. Однак виконання низки важливих заходів було неможливим через наростаючу економічну кризу.

Розвиток і реформування Збройних Сил України у 1997–2013 рр.

Початком нового етапу військового будівництва в Україні стало затвердження у січні 1997 р. Президентом Л. Кучмою Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Того ж місяця були затверджені Положення „Про Міністерство оборони України” та „Про Генеральний штаб Збройних Сил України”. Це стало важливим кроком на шляху становлення демократичного цивільного контролю над оборонною сферою.

У 1998 р. була запроваджена нова система військово-адміністративного розподілу території України. Замість військових округів було утворено оперативні командування – оперативно-стратегічні об’єднання, призначені для виконання у мирний та у воєнний час оперативних, мобілізаційних завдань і завдань територіальної оборони у встановлених для них межах, а також технічного, тилового, медичного та інших видів забезпечення військ (сил), що знаходяться на їхніх територіях, незалежно від відомчої підпорядкованості. На початку 1999 р. було здійснено перехід на нову систему тилового забезпечення за територіальним принципом. Завдяки цьому вдалося уніфікувати і скоротити кількість тилових структур, забезпечити інтеграцію ресурсів, сил і засобів тилу і комплексне та ефективне їх використання в інтересах усіх структур Збройних Сил України.

Удосконалення системи військового управління тривало і в наступні роки. Найважливішим заходом стало завершення переходу на тривидову структуру Збройних Сил. Упродовж 2004–2005 рр. відбулось об’єднання ВПС та Військ ППО у новий вид Збройних Сил – Повітряні Сили. З трьох оперативних командувань залишилися два (Західне та Південне), а Північне оперативне командування переформовано у територіальне управління „Північ”. З метою оптимізації системи оперативного (бойового) та матеріально-технічного забезпечення сформовано Командування сил підтримки. До його складу увійшли понад 50 військових частин і підрозділів забезпечення.

Одночасно з реорганізацією відбувалось і подальше скорочення чисельності Збройних Сил. Оптимальним вважалось підтримувати чисельність особового складу в мирний час на рівні 0,8-0,9 % від чисельності населення (близько

400–450 тис. чол.). У грудні 1998 р. були затверджені параметри – 320 тис. військовослужбовців і 100 тис. працівників ЗСУ, а станом на кінець 2005 р. налічувалось 180 тис. військовослужбовців і 65 тис. працівників ЗСУ.

Співвідношення між видами Збройних Сил становило: Сухопутні війська – до 40 %; Повітряні Сили – до 24%; Військово-Морські Сили – до 8%; органи військового управління, військові навчальні заклади, установи – до 28%.

Упродовж 2006–2011 рр. відбувались подальші зміни в структурі Збройних Сил та скорочення їхньої чисельності (до 192 тис. осіб). Було сформовано корпус швидкого реагування Сухопутних військ, реформовано систему військової освіти, кадрового і медичного забезпечення, розширено сферу діяльності міжнародного військового співробітництва.

Скорочення чисельності Збройних Сил вимагало відповідної реорганізації частин і з'єднань. Зокрема, в Сухопутних військах відбувся перехід від трирівневої структури („оперативне командування-дивізія-полк”) до дворівневої („оперативне командування-бригада”). Станом на 2010 р. в Сухопутних військах налічувалось 17 бойових бригад (2 танкові, 8 механізованих, 1 повітряно-десантна, 2 аеромобільні, 1 ракетна і 3 артилерійські), 14 окремих бойових полків (1 механізований, 1 аеромобільний, 2 спеціального призначення, Президентський полк, 3 реактивних артилерійських, 3 зенітно-ракетних, 2 вертолітні армійської авіації і 1 полк РЕБ) і 9 окремих полків бойового забезпечення (4 інженерних, 4 зв'язку, 1 радіаційного, хімічного і біологічного захисту), інші окремі частини і установи рівня полку і нижче, а також 169-й навчальний центр „Десна”. У 2013 р. чисельність особового складу Сухопутних військ становила 57 тис. чол. На їх озброєнні знаходились 686 танків, 72 бойових вертольоти, 2065 бойових броньованих машин, 716 артилерійських систем (гармат, мінометів і реактивних систем залпового вогню) калібру 100 мм і більше.

У Повітряних Силах основною організаційною одиницею стала бригада, яка включає 2-3 авіаційні ескадрильї та підрозділи забезпечення. Внаслідок скорочення та реорганізації станом на 2013 р. у Повітряних Силах залишилось 6 бригад і одна окрема ескадрилья тактичної авіації, 3 транспортні авіабригади та одна навчальна (підпорядкована Харківському університету Повітряних Сил), а також окремих полк дистанційно керованих літальних апаратів. Крім того, до складу Повітряних Сил входили 4 радіотехнічні бригади, 4 зенітні ракетні бригади та 8 зенітних ракетних полків.

Основними з'єднаннями Військово-Морських Сил були дві бригади надводних кораблів і кілька окремих дивізіонів, а також бригада морської авіації та бригада берегової оборони.

Переозброєння Збройних Сил новітніми зразками техніки відбувалось вкрай недостатніми темпами. Зумовлювалось це економічною кризою (яка обмежувала державні видатки) та низькою пріоритетністю Збройних Сил в умовах визнання відсутності зовнішньої загрози (що було закріплено у Воєнній доктрині України 2010 р.). Скажімо, на озброєння Сухопутних військ у 1999 р. було прийнято танк Т-84У, а у 2009-му – танк БМ „Оплот”, однак закупівлі їх обмежувалось невеликими партіями. Для Повітряних Сил нова авіаційна техніка взагалі не закуплялась – все обмежувалось модернізацією одиничних екземплярів винищувачів МіГ-29, штурмовиків Су-25 та навчальних літаків L-39. Майже не відбувалось оновлення корабельного складу Військово-Морських Сил. Основу оснащення Збройних Сил становили озброєння і техніка радянських часів.

Провідною тенденцією у комплектуванні Збройних Сил України особливим складом у 1997-2013 рр. було поступове скорочення частки військовослужбовців строкової служби та збільшення частки військовослужбовців за контрактом.

Існували плани поступово повністю скасувати військову повинність і перейти на контрактний принцип комплектування війська. Питання про те, наскільки скоро це може відбутися, час від часу ставало предметом передвиборних обіцянок і суперечок; при цьому називалися роки в межах від 2008 до 2016 рр. Станом на початок 2013 р. в Збройних Силах України служило близько 45 тис. контрактників, але з них в бойових підрозділах – лише 15 тис. (у тому числі в Сухопутних військах – 5 тис.). Тобто, основу рядового складу бойових підрозділів, як і раніше, становили військовослужбовці строкової служби. З огляду на обмежений термін строкової служби це негативно позначалось на боєздатності підрозділів. 14 жовтня 2013 р. Президент України підписав указ, згідно з яким у 2014 р. примусовий призов мав відбуватися лише до внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, а всі інші війська перейшли б на контрактний принцип комплектування після звільнення останніх призовників у листопаді 2014 р. (при збереженні передбаченої законом потенційної можливості відновити призов указом Президента).

Розвиток системи військової освіти здійснювався шляхом формування видових вищих навчальних закладів. Для Сухопутних військ таким закладом став Львівський інститут Сухопутних військ, утворений у 2005 р. на базі Військового інституту Національного університету „Львівська політехніка”. З 1 вересня 2009 р. його було виведено зі складу Національного університету „Львівська політехніка” і перетворено в Академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з утворенням в її складі Військового коледжу сержантського складу. Підготовку фахівців для Повітряних Сил зосередили у

Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, утвореному 2003 р. на базі Харківського військового університету й Харківського інституту Військово-Повітряних Сил, а для Військово-Морських Сил – Академії Військово-Морських Сил імені Павла Нахімова, утвореній 2009 р. на базі Севастопольського військово-морського інституту. У 2011 р. в системі підготовки фахівців для Сухопутних військ з'явився ще один вищий навчальний заклад – Військова академія (м. Одеса), створена шляхом реорганізації Військового інституту Одеського національного політехнічного університету. Підготовку фахівців оперативного-тактичного та оперативного-стратегічного рівнів забезпечує Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського (до 2008 р. – Національна Академія оборони України; до 1999 р. – Академія Збройних Сил України).

Реформування торкнулось і інших силових структур, насамперед – Національної гвардії України. 11 січня 2000 р. ВРУ ухвалила Закон України „Про розформування Національної гвардії України”. Цим законом особовий склад, військову техніку, озброєння, фонди та решту майна з'єднань, частин, закладів та установ НГУ було передано до Внутрішніх військ МВС та Збройних Сил України. Виконання функцій щодо охорони дипломатичних представництв і консульських установ іноземних держав на території України було покладено на МВС.

Упродовж 1997–2013 рр. основними напрямками розвитку Збройних Сил України були дальше скорочення чисельності особового складу та кількості озброєння, а також оптимізація організаційної структури. Декларувались, але не були здійснені у повному обсязі, перехід Збройних Сил на комплектування за контрактом та переоснащення сучасними (модернізованими) зразками озброєння й військової техніки.

Міжнародне військове співробітництво та миротворча діяльність Збройних Сил України

Здобуття Україною незалежності та створення власних Збройних Сил відкрило шлях до участі в програмах міжнародного військового співробітництва та миротворчих операціях. Міжнародна миротворча діяльність українських військових була започаткована після затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 р. „Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”. Відповідно до неї, у колишню Югославію був скерований 240-й окремих спеціальний батальйон чисельністю 550 осіб. В рамках Сил ООН з охорони (UNPROFOR) українські військові перебували в колишній Югославії до грудня 1995 р.

З прийняттям Верховною Радою України Закону „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”, підписаного Президентом України 23 квітня 1999 р, суттєво спростився механізм з’ясування питань стосовно участі українського військового контингенту в миротворчих місіях під егідою ООН. Відповідно до статті 4 цього Закону, рішення про направлення миротворчого контингенту чи миротворчого персоналу для участі України у міжнародній миротворчій операції, а також з питань надання матеріально-технічних ресурсів та послуг приймає Президент України з одночасним поданням до Верховної Ради України законопроекту про схвалення рішення в частині щодо направлення миротворчого контингенту.

До 2016 р. Україна взяла участь у понад 30 міжнародних миротворчих операціях, наймасштабнішою з яких була Українська миротворча місія в Іраку. Вона тривала з 11 серпня 2003 р. до 9 грудня 2008 р. На першому етапі (до 27 грудня 2005 р.), в Іраку знаходився український миротворчий контингент максимальною чисельністю 1700 чол., на другому – значно менший за чисельністю миротворчий персонал.

На особливу згадку заслуговує миротворча місія в Грузії в жовтні 1993 р., яка на відміну від інших операцій проводилась не в рамках місії ООН чи міжнародної коаліції, а на безпосереднє прохання уряду Грузії. У ході цієї операції 17 українських вертольотів евакуювали мирних мешканців з охопленої війною Сванетії. У наступні роки українські вертолітники брали активну участь у міжнародних операціях ООН на Балканах та в Африці. Іншими особливими миротворчими місіями Збройних Сил України стали морські антитерористичні та антипіратські операції НАТО „Океанський щит”, „Активні зусилля” та операція Євросоюзу „Атланта”. У 2007–2014 рр. в них брали участь фрегат „Гетьман Сагайдачний”, корвети „Тернопіль” та „Луцьк”. В рамках місії ООН в Анголі (1996–1999 рр.) українські військові інженери з 901-ї окремої понтонно-мостової роти займались відновленням шляхів, наведенням мостів і понтонно-мостових переправ. У Сьєрра-Леоне 4-й окремий ремонтно-відновлювальний батальйон у 2000–2005 рр. обслуговував техніку (бронетранспортери та автомобілі), надану Україною іншим учасникам миротворчої місії. В Лівані у 2000–2006 рр. в складі Тимчасових сил ООН перебував 3-й окремий інженерний батальйон, завданнями якого були розмінування території і будівництво нових опорних пунктів місії ООН.

Починаючи з 1992 р., у миротворчих операціях взяли участь понад 40 тисяч українських військовослужбовців. 51 з них загинув. Станом на початок 2016 р. Збройні Сили України задіяні у десяти місіях. Найбільші з них за чисельністю залучених українських військовослужбовців – Місія ООН зі стабілізації у

Демократичній Республіці Конго, Місія ООН у Ліберії, Операція ООН у Кот-д'Івуарі та Багатонаціональні сили КФОР у Косово.

Участь у міжнародних миротворчих операціях є далеко не єдиним видом міжнародного співробітництва Збройних Сил України. Зокрема, 8 лютого 1994 р. Україна приєдналась до програми військового співробітництва НАТО „Партнерство заради миру”. Завданнями цієї програми є розвиток співпраці в галузі безпеки, забезпечення стабільності на європейському континенті (зокрема, через спільні навчання й оборонне планування), набуття країнами-партнерами здатності до співпраці з НАТО в гуманітарних, миротворчих та інших операціях. В рамках програми „Партнерство заради миру” Збройні Сили України взяли участь у кількох десятках навчань як в Україні, так і за кордоном. Наймасштабнішим заходом, що відбувається в рамках програми на території України є навчання „Репід Трайидент”, що проводяться щорічно з 2006 р. на Яворівському полігоні. Зокрема, у 2015 р. у них взяли участь 1800 військовослужбовців з 18 країн.

Крім програми „Партнерство заради миру” Збройні Сили України беруть участь і в заходах за програмами двостороннього співробітництва. Найяскравішим прикладом є українсько-американські військово-морські навчання „Сі Бриз”, які проводяться з 1997 р. відповідно до „Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин” між міністерствами оборони США та України. Крім двох держав-організаторів у них беруть участь військові й з інших країн.

Програма „Партнерство заради миру” стала важливим інструментом інтеграції в НАТО нових членів. 12 країн-учасниць цієї програми вже стали повноправними членами Організації Північно-Атлантичного договору. Україна у 2005 р. розпочала інтенсифікований діалог з питань набуття членства в НАТО, а 15 січня 2008 р. подала офіційну заяву щодо можливості приєднання України до Плану дій з членства в НАТО. 3 квітня 2008 р. на Бухарестському саміті на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної Ради одностайно було погоджено Декларацію, у якій Україну (поряд з Грузією) було запевнено у майбутньому отриманні членства у НАТО. Однак у 2010 р., після приходу до влади В. Януковича, Україна змінила свій зовнішньополітичний курс на користь позаблокового статусу й відмови від прагнення стати членом НАТО. Наступний хід подій показав хибність такого рішення через неспроможність України самостійно забезпечити свою територіальну цілісність в умовах російської агресії. 2 грудня 2014 р. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг заявив, що Україна може стати членом Альянсу, і, якщо вона подасть заяву, НАТО її розгляне. Він підкреслив, що для членства в

НАТО Україна має відповідати стандартам та принципам, які є умовою набуття членства в Альянсі. 23 грудня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила закон про відмову України від позаблокового статусу, що відкрило шлях для набуття у майбутньому статусу повноправного члена НАТО.

Важливим кроком на шляху до інтеграції в НАТО й набуття Збройними Силами України бойових спроможностей, що відповідають стандартам Альянсу, є створення багатонаціональних частин і з'єднань. Зокрема, 19 вересня 2014 р. міністри оборони України, Польщі та Литви підписали угоду про створення спільної Литовсько-Польсько-Української бригади (ЛитПолУкрбриг). Штаб цієї бригади розташований в м. Люблін (Республіка Польща). Він був офіційно відкритий 25 січня 2016 р. Загальна чисельність бригади становитиме 4500 чол.

Міжнародне військове співробітництво України після здобуття незалежності назагал визначалось прагненням до євроатлантичної інтеграції, хоча процес цей був нерівномірним. Він відзначався періодами як прогресу, так і стагнації і навіть регресу. Однак з 2014 р. процес співпраці з НАТО знову активізувався.

Збройні Сили України у протистоянні російській агресії (2014–2015 рр.)

У лютому 2014 р. розпочалась анексія Криму Російською Федерацією. Активну роль у цьому відіграли російські військові без розпізнавальних знаків, які з 28 лютого розпочали блокування українських військових частин на півострові. Українські військові збройного опору не чинили, в багатьох випадках завдяки позиції своїх командирів, які, як виявилось пізніше, були заздалегідь завербовані російськими спецслужбами і невдовзі були прийняті на службу в окупаційну армію. У той же час ціла низка українських військовослужбовців зберегли вірність присязі. Це дозволило вивести з півострова частину озброєння та військової техніки, більшість же (у тому числі майже всі кораблі ВМС України) було захоплено Росією. З огляду на нехтування попередньою владою потреб обороноздатності країни реальна боєздатність Збройних Сил України на той момент була вкрай недостатньою – готовими до негайного виконання завдань були лише окремі частини чисельністю 6,5 тис. чол. Тому збройний опір російській агресії в Криму не чинився. А 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією офіційно визнала Крим територією, що окупована Росією.

Власті Російської Федерації, захопивши Крим, не збирались зупинитись. Вони розгорнули проти України „гібридну війну”, що поєднувала в собі елементи пропаганди, економічного тиску, активізацію проросійських елементів всередині країни, зрештою – пряме військове втручання. 1 березня 2014 р. Радою Федерації РФ було ухвалено дозвіл застосувати російські війська

на території України. Протягом квітня-травня 2014 р. силами Федеральної служби безпеки, Головного розвідувального управління Збройних Сил Російської Федерації та незаконних збройних формувань із числа найманців різних національностей, добе екіпірованих та озброєних, було здійснено системний збройний напад на органи місцевої влади та ключові об'єкти інфраструктури у Донецькій та Луганській областях.

Рада національної безпеки і оборони України у зв'язку з агресією з боку Росії, ухвалила рішення привести Збройні Сили України у повну бойову готовність та розробила план дій на випадок прямої військової агресії з боку РФ. 17 березня 2014 р. указом виконуючого обов'язки Президента України О. Турчинова в Україні вперше була оголошена мобілізація. До 1 травня було відмобілізовано понад 35 тис. осіб, що дозволило почати приведення військ у повну бойову готовність.

13 березня 2014 р. рішенням Верховної Ради була відновлена Національна гвардія України як військове формування з правоохоронними та службово-бойовими функціями на базі внутрішніх військ МВС, а 18 квітня було прийнято рішення про створення Корпусу регіональних спецпідрозділів з охорони громадського порядку МВС України, підпорядкованого відповідним управлінням МВС України в областях – полків, батальйонів і рот патрульної служби міліції особливого призначення. 30 квітня в областях України розпочато формування структурних військових підрозділів територіальної оборони Збройних Сил України при відповідних обласних державних адміністраціях – батальйонів територіальної оборони. 6 травня 2014 р. наказом в.о. Президента України Олександра Турчинова розпочато другу хвилю часткової мобілізації, в ході якої було приведено у стан повної готовності⁵³ військові частини Збройних Сил України та 18 частин інших військових формувань. 16 червня Міністерством внутрішніх справ України розпочато укомплектування та спеціальна військова підготовка Корпусу резервних підрозділів оперативного та спеціального призначення Національної гвардії України, сформованого з добровольців.

На всій території України була посилена охорона стратегічних об'єктів (головним чином, небезпечних у радіаційному, хімічному, біологічному відношенні), об'єктів соціальної інфраструктури, органів державної влади, державного кордону, вузлів комунікацій, залізничних та автомобільних шляхів (блокпости на дорогах при в'їзді у міста), а також приведено правоохоронну систему, органи державної безпеки, Збройні Сили та інші установи України у повну бойову готовність на випадок прямої військової агресії з боку Російської Федерації.

13 квітня 2014 р. в.о. Президента України Олександр Турчинов заявив, що для того, щоб зупинити розгул тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України, Рада нацбезпеки та оборони розпочинає широкомасштабну Антитерористичну операцію (АТО) із залученням Збройних Сил України. Зоною проведення Антитерористичної операції було охоплено Донецьку і Луганську області (з 14 квітня 2014 р.), а також Ізюмський район та м. Ізюм Харківської області (з 14 квітня по 7 вересня 2014 р. та з 2 грудня 2015 р.).

У період з 12 по 14 квітня терористами було захоплено ряд адміністративних будівель у містах Донецької області: Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Лиман, Дружківка, Єнакієве, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка і Кіровське. 15 квітня українські війська увійшли в Слов'янськ і Краматорськ, взяли під контроль Краматорський аеропорт, але терористи продовжували захоплювати нові й нові населені пункти.

Першою масштабною успішною операцією сил АТО стало захоплення Донецького аеропорту 26 травня 2014 р. – комбінована операція за участю авіації та вертолітного десанту, завдяки якій було взято під контроль стратегічно важливі позиції. 13 червня українські війська звільнили Маріуполь. Однак поряд із успіхами українські війська зазнавали й втрат. 14 червня терористи збили військово-транспортний літак Іл-76 Повітряних сил України, що доправляв військовослужбовців у Луганський аеропорт. Внаслідок цього загинуло 49 осіб.

Цей та інші теракти були б неможливі без постачання з Російської Федерації новітнього озброєння та залучення російських військових фахівців.

20–30 червня 2014 р. українські війська в зоні АТО дотримувались одностороннього припинення вогню, однак противник продовжував завдавати ударів, і 1 липня сили АТО відновили бойові дії. Вранці 2 липня українські війська увійшли в Луганськ, почались бої за місто. 5 липня терористи відступили зі Слов'янська, того ж дня від сепаратистів було звільнено Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку. Усі сили терористи кинули на утримання Донецька, Луганська й Горлівки. 6 липня українські війська визволили Артемівськ. Ще з початку червня аж до кінця серпня точилися важкі бої за ключову висоту на півдні Донецької області – курган Савур-Могила. Визначну роль в обороні висоти відіграв, зокрема, полковник Ігор Гордійчук (у 2011–2013 рр. – перший заступник начальника Академії сухопутних військ). Та незважаючи на героїзм українських воїнів, втримати Савур-Могили не вдалось – по позиціях безперервно біла російська артилерія.

В другій половині серпня 2014 р. розгорнулись бої за Іловайськ – важливий

центр комунікацій на схід від Донецька, зайняття якого дозволило б відрізати постачання зброї та бойовиків до Донецька. Українські силовики увійшли в Іловайськ 18 серпня. Вони змогли взяти під свій контроль більшу частину міста, однак після введення регулярних російських військ 23–24 серпня і через дезертирство окремих українських підрозділів 28 серпня іловайське угруповання опинилося в оточенні. 29 серпня вночі Путін звернувся до бойовиків із закликом відкрити гуманітарний коридор для українських військових, що опинилися в оточенні. Терористи згодом заявили, що готові випустити бійців з оточення. 30 серпня о 10:00 українські військові організованими колонами почали рух з міста, однак колони були підступно розстріляні. Сутичка під Іловайськом стала переломним моментом війни на Сході України – Збройні Сили України втратили ініціативу на Донбасі й перейшли від атаки до оборони. Важкі втрати спонукали українське керівництво до укладення Мінського перемир'я в рамках контактної групи Україна – Росія – ОБСЄ із залученням представників російських бойовиків.

5 вересня 2014 р. був підписаний і вступив в дію „План мирного врегулювання ситуації на сході України” (відомий як „Мінська угода”). Однак з моменту укладання угоди фактично над її виконанням працювала лише українська сторона. Верхівка Російської Федерації та керовані нею бойовики показали суцільний саботаж взятих на себе зобов'язань.

До середини січня 2015 р. на лінії розмежування в Донецькій та Луганській областях спостерігалась хитка рівновага, що переривалась постійними провокаціями з боку бойовиків. 15 січня терористи поновили активний наступ на Донецький аеропорт. Успішна оборона цього об'єкта тривала до 19 січня, проте ситуація погіршилася після того, як бойовикам вдалося підірвати частину перекриття другого поверху. До 22 січня українські військові, охрещені за свою стійкість „кіборгами”, змушені були залишити об'єкт. Оборона Донецького аеропорту, що тривала 242 дні, гідною сторінкою увійшла в історію Збройних Сил України. Не меншу мужність проявили й захисники Луганського аеропорту. 146 днів українські воїни, у тому числі й бійці львівської 80-ї окремої аеромобільної бригади, стійко захищали цей важливий об'єкт.

Важливим плацдармом, що утримувався українськими військами з липня 2014 р., був район міста Дебальцеве. Цей плацдарм не дозволяв встановити безпосередній зв'язок між угрупованнями терористів у Донецькій й Луганській областях. Тому вони докладали максимум зусиль для його ліквідації. Зробити це вдалось тільки 18 лютого 2015 р. завдяки залученню військовослужбовців регулярної російської армії та широкомасштабним поставкам озброєння з Російської Федерації. 3 лютого 2015 р. на лінії розмежування в Донецькій

та Луганській областях суттєвих змін в розташуванні українських військ і терористів не відбувалося.

Російська агресія проти України зумовила численні жертви й матеріальні втрати. Для її відбиття українське суспільство напружило усі сили, що виявилось, зокрема, у широкому волонтерському русі на підтримку армії та припливу добровольців у силові структури. Чисельність Збройних Сил України значно збільшилась – на лютий 2016 р. вона сягала 275 тис. чол. Сформована ціла низка нових частин, відповідно до нових вимог перебудована структура управління. Зокрема, у Сухопутних військах утворено чотири оперативних командування: „Північ”, „Південь”, „Схід” та „Захід”. Відновлюється боєздатність Повітряних Сил, практично „з нуля” відбудовуються Військово-Морські Сили. У січні 2016 р. створено четвертий вид Збройних Сил України – Сили спеціальних операцій. На озброєння надходять нові й модернізовані взірці озброєння та військової техніки: бронетранспортери БТР-3Е, БТР-4, „Дозор-Б”, танки „Булат” та „Оплот”, протитанкові ракетні комплекси „Стугна”, літаки-штурмовики Су-25М1, винищувачі МіГ-29УМ1, військово-транспортні літаки Ан-70, гелікоптери Мі-8МСБ-В та ін.

У боях за незалежність і територіальну цілісність України героїчно проявили себе сотні випускників нашої Національної академії. За виняткову мужність, героїзм, самопожертву і незламність духу п'ятьом із них присвоєно звання Героя України: старшому лейтенанту Євгенію Зеленському (помертло), майору Олександрі Петраківському, майору Олександрі Порхану, старшому лейтенанту Володиміру Гринюку та старшому лейтенанту Василю Божку.

Список рекомендованої літератури

1. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
2. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
3. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
4. Закон України «Про Національну гвардію України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
5. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с.

«Відділ національно-патріотичного виховання
Міністерства молоді та спорту України, м.Київ,
вул. Еспланадна, 42,
тел. (044) 246-62-35,

E-mail: NPVMMS@gmail.com

Сайт: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/category/191>

Сторінка FB: <https://www.facebook.com/npvmms> »

Не для продажу